B
27350

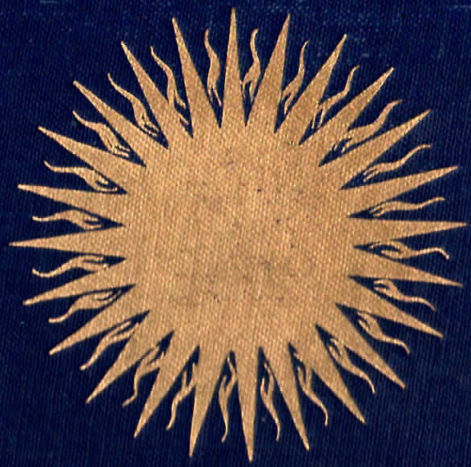

PROV. BIBL. FRIESLAND
0091 5968

EEN ZOON VAN GOD

Aan mijn Echtgenoot

SAVITRI DEVI

EEN ZOON VAN GOD

LEVEN EN LEER VAN ICHNATON

KONING VAN EGYPTE

Provinciale
Bibliotheek
van
Friesland

1950
UITGEVERIJ DER THEOSOFISCHE VERENIGING
AMSTERDAM

B 27350

OORSPRONKELIJKE TITEL:
A SON OF GOD

Vertaald en ingeleid door:
E. J. WELZ

Bandverzorging:
PAM RUETER

1ste druk

172609

INHOUD

		Blz.
Voorwoord van de vertaler		vii
Inleiding van de schrijfster		xv
Deel EEN:	*'s Werelds eerste persoonlijkheid*	1
Hoofdstuk I:	Fleur séculaire	3
Hoofdstuk II:	Prins Amenhotep	8
Hoofdstuk III:	Alleen tegenover millioenen	24
Deel TWEE:	*De godsdienst van Aton*	49
Hoofdstuk IV:	De stad van God	51
Hoofdstuk V:	De weg der rede	81
Hoofdstuk VI:	De weg der liefde	109
Hoofdstuk VII:	De weg der schoonheid	133
Hoofdstuk VIII:	Wat de religie van Aton inhoudt	146
Deel DRIE:	*Waarheid contra succes*	165
Hoofdstuk IX:	Onrust in veroverd land	167
Hoofdstuk X:	Wat een beetje oorlog zou hebben opgeleverd	196
Hoofdstuk XI:	De prijs der volmaaktheid	205
Hoofdstuk XII:	Ichnaton en de hedendaagse wereld	215
De hymnen		238
Verklaring van de afkortingen voorkomende in de aantekeningen onder aan de bladzijden, tevens bibliographie		244

en wellicht beter dan sommige andere in hun tegenwoordige staat van verwording, een religieus en cultureel centrum worden, dat zou voldoen aan de hoogste ontwikkeling van de wereld en voor alle komende tijden".

„Zijn vreugdevolle zonnedienst". Het was de geheimzinnige goddelijke kracht binnen de zon, die Ichnaton vereerde als schepper en instandhouder van alle leven op aarde, als wrochter van al het schone en goede dat er te genieten valt: deze goddelijke kracht binnen de zon, die alle levende wezens bezielde, niet alleen de mensen, doch ook de dieren en de planten, zonder uitzondering schepselen, die door deze kracht en in deze kracht één broederschap vormen. Reeds als theorie zou zulk een geloof opmerkelijk zijn. Nog begrijpelijker wordt Savitri Devi's apostelschap echter, wanneer men ervaart, dat deze leer voor Ichnaton niet alleen een schone theorie bleef, doch dat hij, machtig koning van een groot rijk, zijn eigen leven ook practisch in overeenstemming bracht met de door hem verkondigde religieuze normen. Zó heilig was het leven hem, dat hij principieel generlei oorlogsdaden verrichtte, zelfs niet ter verdediging van zijn rijk en zijn koloniën; dat hij „opstandelingen" en „terroristen" en „extremisten" vrijelijk hun gang liet gaan; en door deze consequente godsdienstige levenshouding grote delen van zijn, door krijgshaftige „heldendaden" van zijn voorvaderen bijeengeroofd, rijk verbeurde. Voor de hoogbeschaafde, fijnbesnaarde, aesthetisch voelende Indische schrijfster komt er dan nog iets anders bij, wat haar Ichnaton en diens leer dierbaar maakt: de koning was aestheet, gaf zelfs aan de Egyptische kunst een nieuwe zeer bijzondere richting, en hij wist met zijn liefde voor al het levende ook te verbinden een vreugdevol en dankbaar genieten van al het schone en goede wat de aarde, dank zij Aton, de goddelijke kracht in de zon, hem schonk.

In de erkenning van een scheppende oerkracht en ook in de verering van de zon als haar symbool was Ichnaton weliswaar niet geheel oorspronkelijk: even lang, of langer nog, vóór zijn tijd als zijn tijd vóór de onze ligt, hadden Egyptenaren één enkele, enige godheid gekend [1]); en ook in de vorm van de zon was deze godheid, Ra, reeds vereerd in wat Ichnaton „grijze oudheid" zou hebben kunnen noemen. Er was echter een groot verschil: uit de aloude, ene oergodheid dachten de Egyptenaren zich al hun talrijke andere goden voortgekomen, terwijl Ichnatons Aton geen middelaars kende en zich rechtstreeks manifesteerde. Zo was Ichnatons zonnedienst méér dan een herstel van een oude nationale godsdienstvorm, en de Atondienst werd dan ook later als afschuwelijke ketterij veroordeeld en ten slotte overwonnen. Wèl bleef Ra als god voortbestaan, maar wij

[1]) Dodenboek, hoofdstuk 172.

vinden hem later afgezakt tot een god van de tweede rang, een der zeer velen. Elke provincie, elke stad, elk dorp had zijn speciale god, meestal met familie, vrouw en kind. En naar gelang de ene of de andere provincie aan belangrijkheid de andere overtrof, werd haar god de oppergod en zijn priesters de machtige vruchtgebruikers van het land. Onmiddellijk vóór Ichnaton en weder na zijn val waren dit de priesters van de god Amon, die hun hoofdkwartier hadden te Thebe, de door Ichnaton verlaten hoofdstad van het land. Goden als Amon, Isis, Osiris, Horus, Hator, Ptah, misschien ook Set, Nut, Tet, Maat, zijn bekend genoeg. Uit het Dodenboek, de Pyramidenteksten enz. zijn ons echter nog meer dan 2000 andere goden bekend geworden, en de namen van tal van anderen zijn verloren. Feitelijk kon, volgens het oude Egyptische volksgeloof, een god zitten in alle natuurlijke verschijnselen, zodat b.v. veel dieren voor heilig werden gehouden: nijlpaard, leeuw, stier, ram, aap, kat, havik, ibis, gans, slang, kikker, kever enz. Resten van dit geloof schijnen zich tot op de huidige dag in het Nijldal te hebben gehandhaafd. Katten en slangen b.v. genieten daar nog steeds grote verering; slangen moeten door het volk als huisgenoten (huisgoden?) nog voor zeer korte tijd zo sterk begeerd zijn geweest, dat de dierentuin te Kairo weleens moeite had om aan enige exemplaren te komen [1]). Primitieve godsdienstige tradities schijnen bij een collectiviteit van dezelfde aard te zijn als erfelijkheid bij het individu. Ook de trouw der Joden aan hun god, die, voor buitenstaanders, zoveel aanhankelijkheid niet verdient, schijnt dit te bevestigen; en zo zal ook de trouw der Christenen aan hun geloof zeer moeilijk aan het wankelen zijn te brengen. Zelfs geleerden als Newton en wijsgeren als Leibniz bleven Christenen.

Savitri Devi heeft dit trouwens reeds ondervonden. In een woord vooraf geeft zij een correspondentie met de beroemde geleerde Engelse schrijver Aldous Huxley, die zij schijnbaar voor Ichnatons leer poogde te winnen. Het volgende is een uittreksel uit een brief van Huxley aan haar: „Een natuurgodsdienst, al is deze dan ook zo verheven en algemeen als het die van Ichnaton ongetwijfeld was, voldoet mij niet geheel. Volgens zulk een godsdienst is het tehuis van de mens voornamelijk deze wereld. Een waarheid is het evenwel, dat de mens zich het recht om thuis te zijn in deze wereld eerst nog moet verdienen door voor de wereld en voor zichzelf te sterven. Alleen zij die zichzelf geheel verloochenen, kunnen de eeuwigheid in de tijd waarnemen, nirvana in samsara ondergaan. Te oordelen naar zijn hymnen aan de zon, schijnt Ichnaton te hebben geloofd, dat men God in deze wereld kan kennen zonder vooraf ten opzichte van de wereld en

[1]) Volgens de Egyptoloog prof. Percy E. Newberry van de Universiteit Liverpool (in een rapport gepubliceerd door de British Association for the Advancement of Science, 1923).

van zichzelf te zijn gestorven. Maar al de spirituële meesters van het Oosten en van het Westen zullen zeggen, dat dit een illusie is". Huxley eist zelfverloochening en nederigheid en reinheid van geest, zonder welke hij de godheid buiten en boven de gemanifesteerde wereld niet kenbaar acht: deze dingen schijnen evenwel vreemd te zijn aan Ichnatons zonnedienst. Huxley ziet in Ichnaton een van de mensen die zich tot God wenden zonder zich van hun Zelf af te keren, en dientengevolge in Ichnatons religie slechts de helft van een ware wereldreligie.

De schrijfster maakt de heer Huxley erop attent, dat Ichnaton, welbeschouwd, ,,ten opzichte van de wereld gestorven is", doordat hij zijn imperiale belangen aan zijn beginselen ten offer bracht; en zij meent, veilig te mogen aannemen, dat Ichnaton ook ,,ten opzichte van zichzelf" zou zijn gestorven, d.w.z. zijn persoonlijke genoegens zou hebben opgeofferd, indien dit nodig ware geweest. Dit althans vindt Savitri Devi ,,een natuurlijk vermoeden". Vermoedens zijn geen argumenten, en Huxley zou met gelijk recht kunnen vermoeden, dat Ichnaton dit wel niet zou hebben gedaan. Toch acht ik persoonlijk méér te zeggen voor het vermoeden van de Indische discipel van de Egyptische koning. Want de grondslag van zijn genoegens was immers zijn imperiale positie, en deze basis bracht hij willens en wetens geducht aan het wankelen door de uiterste consequentie te trekken van zijn geloofsovertuiging, en zij is ten slotte ook werkelijk ineengestort.

Verder vraagt de schrijfster aan de heer Huxley zeer snedig, waarom hij eigenlijk in Ichnatons godsdienst alleen maar de helft van een ware wereldreligie ziet: zou dezelfde critiek niet toepasselijk zijn op elke godsdienst die de helft van de werkelijkheid verzaakt, n.l. de werkelijkheid van de schone wereld der natuur, waarin Ichnaton zich thuisgevoelde gelijk alle mensen die voornamelijk kunstzinnig zijn. Ten behoeve van de heer Huxley zou deze zeer juiste gedachte misschien ,,christelijker" als volgt geformuleerd kunnen worden: Deze wereld is een onderdeel van Gods heelal, een blijkbaar hoogst belangrijk onderdeel, want kan iets onbelangrijk zijn wat uit Gods handen komt? En in deze belangrijke wereld, waarin nu eenmaal ook schone en aangename dingen te genieten zijn voor schepselen wier ziel door God voor deze dingen ontvankelijk is gemaakt, is de mens geplaatst. Zou hij er geplaatst zijn met het doel om deze hem door God aangewezen verblijfplaats te minachten en haar als iets verachtelijks te ontvluchten? — Sterven ten opzichte van zichzelf? Zou dit in het geheel mogelijk zijn? Zou de grootste zelfoverwinning, zelfverloochening, in laatste ontleding niet veeleer zelfverwezenlijking zijn? ,,Genoegens" zijn zeer individueel. — De eeuwigheid in de tijd waarnemen? Wat wil dit

eigenlijk zeggen? Is de eeuwigheid niet door alle denkende mensen ,,waargenomen", door iedereen die op zijn speurtocht naar de oorsprong van het heelal halt moest houden hetzij bij het waterstofatoom, als de natuurkundigen en scheikundigen, hetzij bij de ,,gouden kiem", als de oude Indische denkers, hetzij bij . . . God, als iedereen? Waargenomen wordt de eeuwigheid door ieder, religieuze dan wel stofgelovige, willende. Kennen of begrijpen is iets anders. Zou de eeuwigheid zichzelf kennen of begrijpen?

Deze overpeinzingen zijn een zijsprong, echter gewettigd door de polemiek van de schrijfster met de heer Huxley, en ik althans sta geheel aan haar kant. Hetgeen niet zeggen wil, dat wij haar inductieve analyse in alle onderdelen moeten onderschrijven. Misschien idealiseert zij de Egyptische koning meer dan nodig is. Zou hij inderdaad geheel zo bovenmenselijk geweest kunnen zijn als zij hem ons voorstelt? Ieder menselijke verkondiger van de hoogste normen moet noodzakelijk enkele procenten te kort schieten. Heeft niet zelfs Jezus gebeden: ,,Neem deze beker van mij weg"? In een bekend boek vond ik de waarschuwing: ,,Onverschillig, of men als criticus sympathiek dan wel afwerend staat tegenover de exponent van een theorie of de houder van een vooropgevatte mening, steeds zal men deze exponent of deze houder hebben te beschouwen als potentieel en psychologisch, hoewel mogelijk onbewust, bevooroordeeld ten gunste van zijn theorie of vooropgevatte mening. Het is redelijk, toe te geven, dat zulk een critische geesteshouding past tegenover de resultaten van inductieve analyse" [1]).

Onze hoge waardering voor de *principiële* resultaten van haar analyse kan door deze critische houding niet worden geprejudicieerd. Tegenover een of twee bijkomende resultaten past deze houding echter wèl. Het is maar al te begrijpelijk en het strekt haar tot eer, dat de schrijfster gehinderd wordt door de gedachte aan de bij de oude Egyptenaren gebruikelijke dierenoffers, en dat zij enigszins van haar stuk raakt tegenover het gewagmaken daarvan in de herinneringsinscriptie op de eerste van de stenen waarmede het terrein voor Ichnatons nieuwe hoofdstad werd afgepaald. Dierenoffers stroken al heel weinig met Ichnatons liefde voor al het levende. Savitri Devi verklaart die herinneringsinscriptie uit het feit, dat Ichnaton op dat tijdstip pas aan het begin van zijn loopbaan stond, toen zijn leer van de heiligheid van alle leven nog niet de latere vastheid had verkregen; en zij wijst erop, dat in een wat latere tweede herinneringsinscriptie reeds geen sprake meer was van dierenoffers: deze waren dus al, concludeert zij,

[1]) D. Davidson & H. Aldersmith, *The Great Pyramid, Its Divine Message*, in Hollandse bewerking bekend als *De Stenen spreken*.

geheel afgeschaft. Ik weet niet, of deze conclusie gewettigd is. De schrijfster heeft blijkbaar geen kennis van het bestaan van een relief in een graf te Tell el-Amarna (de huidige naam van de plaats waar eens Ichetaton, de nieuwe hoofstad, stond), waarop Ichnaton met zijn vrouw en zijn zes dochters (hij was dus volstrekt niet meer zo jong) aan Aton offert; en onder de offeranden zijn o.m. drie ganzen en drie achterbouten. Misschien is het een conventioneel tafereel en niet letterlijk op te vatten, hoewel Ichnaton anders in de kunst elke conventie over boord had geworpen.

Ook de uiterlijke verschijning van de koning wordt door Savitri Devi misschien iets te idealistisch voorgesteld. Volgens haar zou hij een volkomen vlekkeloze, volmaakte „Adonis" zijn geweest. Waarschijnlijk trekt zij deze conclusie onder de indruk van het denkbeeld, dat het lichaam de spiegel van de ziel is, en dat 's konings uiterlijke verschijning dientengevolge niet anders dan zéér schoon kon zijn geweest. Deze regel heeft echter, als alle regels, haar uitzonderingen: ik althans heb uitzonderingen gekend. Een „vlekje" op Ichnatons physiek schijnt in ieder geval een ietwat geprononceerd buikje te zijn geweest. Dit wordt door de schrijfster weggeredeneerd: de te strak gespannen lendedoek zou de buik naar voren duwen. In het Museum te Kairo bevindt zich echter een volstrekt niet gechargeerd staand beeld van de koning, een realistisch portret van hem in een geheel normaal zittende lendedoek, die de buik beneden de navel onverhuld laat: wel, dààr is bedoeld „vlekje" onloochenbaar. Niet te constateren is het bij een zittend beeld van Ichnaton in het Louvre te Parijs. De meeste rondom-sculpturen stellen Ichnaton, ondanks dat „vlekje", als een sympathieke jonge man voor, en overal is het streven naar een gelijkend portret te onderkennen. Anders de reliefs. Ten aanzien van deze wil ik even een vakman, de assistent-conservator van het Musée du Louvre te Parijs, aan het woord laten: „Het was fataal, dat deze revolutie [in de godsdienst] ook op andere gebieden weerklank vond en dat met name de kunst van Ichetaton een heftige reactie tegen de aesthetische tendenties van Thebe vertoonde. Sedert het begin van de 18e dynastie [waartoe Ichnaton behoorde: zij begon ongeveer 200 jaren vóór hem] uitte deze Thebaanse richting zich in een steeds geraffineerder idealisering; en dus begrijpt men, dat Ichnatons kunst het tegenovergestelde nastreefde, namelijk een wezenlijk realisme, uitsluitend op de werkelijkheid gericht en deze nog stelselmatig overdrijvende". Dan beschrijft de auteur de realistische voorstellingen, waarover Savitri Devi insgelijks uitweidt, en waaraan dus hier gerefereerd wordt; en dan gaat de conservator door: „Ongelukkig wordt het effect een beetje bedorven door de zonderlinge anatomie van de afgebeelde personen. Het is niet alleen het ziekelijke uiterlijk,

waardoor de personen een abnormale en onprettige indruk maken. Wat in het bijzonder Ichnaton betreft: zijn ontvleesd, half uitgeblust gelaat, zijn achteruitwijkend voorhoofd, zijn overdreven puntige kin . . . werken in het begin afstotend, terwijl de bijna caricaturale vorm van de afzakkende ballonbuik choqueert [een caricatuur is een overdrijving van iets werkelijk bestaands]. Het betreft hier een stelselmatige mismaking, en men moet denken aan een opzettelijke misvorming van de modellen, aangezien deze ook is te constateren bij de portretten van de vrouw en de dochters van de koning" . . . die gewoonlijk letterlijk als kalebassen uitgerekte achterhoofden hebben [1]).

Inderdaad kunnen deze lichamelijke misvormingen niets anders zijn dan resultaten van een zonderlinge kunstrichting. Mochten zekere gewrochten van onze eigen hedendaagse beeldende kunst 2000 jaren bestaan blijven, dan zullen de dan levende mensen ook wel begrijpen, dat de vrouwen van ons geslacht niet werkelijk gestraft waren met de tropische elephantiasis, doch dat deze laatste alleen maar een uiting van het aesthetische gevoel van de betreffende beeldende kunstenaars was.

Er moge dus geen aanleiding bestaan, ons Ichnaton zo lelijk voor te stellen als de reliefs ons hem vertonen, een Adonis zal hij hoogstwaarschijnlijk niet bepaald geweest zijn. In ieder geval zal hij echter nog zéér lange tijd de enige bekende heerser in de wereldgeschiedenis blijven, die liever zijn rijk verbeurde dan het bevel te geven: sla er op. De enige machtige in de bekende mensengeschiedenis, die onrecht in elke vorm niet alleen onrecht noemde, doch het werkelijk ook onbedreven liet. Die recht en deugd en menselijkheid niet alleen predikte, doch daadwerkelijk beoefende, ten eigen verderve. En de Indische schrijfster verdient dank en hulde voor haar prachtig geslaagde poging, ons dit uitzonderlijk mensenkind nader te brengen en de algemene lezer bekend te maken met zijn leer, die godsdienst en philosophie tegelijk was en 's mans gedragslijn als mens en als heerser bepaalde. Een enkel bijkomend resultaat van haar inductieve analyse moge de critische kenner te vergaan, — het is haar van harte vergeven. Maar waar het op aankomt, dat is zelfs door een vurig apostel niet te overdrijven. Haar liefde voor de Egyptische koning maakt haar betoogtrant slechts zoveel te boeiender. En alle uitingen van oprechte, onbeperkte toewijding zijn sympathiek.

Lezers die zich reeds méér met het oude Egypte hebben beziggehouden zullen misschien verwonderd opkijken van de vorm van sommige namen in deze vertaling. Daarom lijkt het mij niet ongewenst, nog even iets over

[1]) Charles Boreux, conservateur-adjoint au Musée du Louvre, *L'art égyptien*. Librairie Nationale d'Art et d'Histoire, G. van Ost, éditeur, 1926.

onze kennis van de oude Egyptische taal te zeggen. Wij kennen alleen de medeklinkers van de woorden. Al die bevallige hieroglyphische beeldjes geven alleen maar de medeklinkers. Klinkers „schreven" de hieroglyphenschilders niet: wie van hun tijdgenoten lezen kon, die wist wel welke klinkers hij aan die medeklinkers moest toevoegen. Dat wij ermee zouden zitten, was hun blijkbaar om het even. Maar wij zitten er mee. Voor bestudeerders van de oude hieroglyphen is het natuurlijk voldoende, deze te omschrijven zoals ze daar staan, b.v.: wsjr (Osiris), dhwtj (Thot), hr (Horus), nbtht (Nephthys), hwfw (Choefoe oftewel Cheops, de bouwer van de grote pyramide), ntr (god), hm ntr (priester), ht ntr (tempel), ntr nfr (de goede god, titel van de koning), pr (paleis, de authentieke spelling van hetgeen wij tot „pharao" hebben gemaakt) enz. „Aton rust aan de westelijke horizon" luidt in het oorspronkelijk: htp jtm m 'ht jmntjt; en de eerste regel van de triomfhymne aan de god Amon (zie blz. 5); „Ik (god Amon) ben gekomen en geef dat gij (koning Thotmes III) vertrapt", luidt zeer schoon: jjnj djj tjtjk. (Voor de j, die voor bestudeerders der taal enige verklaring eist, wordt ook weleens een ander graphisch teken gezet). „Luidt" zeg ik: dit is natuurlijk verkeerd; hoe het luidde weet niemand; ik had moeten zeggen: het ziet er uit, doch ook dit is niet juist, want de beeldjes die deze medeklinkers aanduiden zien er werkelijk zeer aardig uit.

In geschriften en boeken ten behoeve van het algemene publiek zou deze omschrijving van de hieroglyphen natuurlijk onmogelijk zijn, en daarom voegen de Egyptologen willekeurige klinkers voor en achter en tussen die medeklinkers, en zij benaderen een in de betreffende moderne taal onbekende medeklinker op de manier van hun taaleigen: zo b.v. de ch (holl. g), die in het Engels en Frans niet bestaat en in deze talen door kh wordt weergegeven. Op deze wijze krijgt men uitspreekbare woorden en kan men ook tegenover een lekenpubliek over Egyptische onderwerpen praten. Het ware te wensen, dat de internationale Egyptologen één uniform systeem van leesbaarmaking afspraken. Thans is de toestand zo, dat ieder zijn eigen stelsel erop nahoudt, zodat de leek zich geplaatst ziet voor Ichnaton, Achnaton, Akhounatonou, Khouniatonou, Ikhoenaton, Khu-en-Aten, enz. voor een en dezelfde persoon; Nefertiti, Nofretete etc. voor diens vrouw; Teje, Tii, Thiy, Tiy, Thi voor zijn moeder; Ichetaton, Ikhoutaton, Khut-Aten, Akhetaton voor Ichnatons nieuwe hoofdstad; Toetanchamon, Tutankhamon, Tout Ank Amon, Tuot-Onch-Amun, etc. voor zijn opvolger.

E. J. Welz.

Amsterdam, Juli 1950.

INLEIDING VAN DE SCHRIJFSTER

ONGEVEER VEERTIENHONDERD JAREN VOOR CHRISTUS, in de tijd toen Egypte op het toppunt van zijn macht stond, regeerde koning Ichnaton gedurende enige jaren over dat grote land.

Hij was een denker, een kunstenaar, een heilige, 's werelds eerste rationalist en de oudste vredesvorst. In de zichtbare zonneschijf – Aton – aanbad hij „de Kracht in de Schijf", n.l. de uiteindelijke werkelijkheid, die door mensen van alle geloofsrichtingen, bewust of onbewust, onder duizend namen en langs duizend paden, nog steeds wordt nagestreefd. En hij noemde zich de Zoon van die onzienlijke, eeuwige bron van alle leven. „Gij zijt in mijn hart", zeide hij in een van zijn hymnen, „en niemand kent U, alleen ik, Uw Zoon". En zijn woorden, lang vergeten, zijn tot ons gekomen, opgetekend aan de muren van het graf van een der edelen, – deze verbazingwekkende woorden van hetgeen waarschijnlijk het eerste gedicht is, dat met zekerheid aan een gegeven dichter kan worden toegeschreven. „Ik, Uw Zoon".

Ichnaton is een van de zeer weinige mensen, die ooit zulk een stoutmoedige aanspraak durfden te uiten. Dit boek heeft ten doel, te laten zien, dat hij hiertoe niet minder gerechtigd was dan enige andere leraar der waarheid, hoe indrukwekkend diens welslagen, vergeleken met Ichnatons mislukking, ook moge schijnen; hoe wijdverspreid diens vermaardheid ook moge zijn, vergeleken met de volkomen vergetelheid, waarin de Egyptische koning deze laatste drieduizend driehonderd jaren heeft gerust.

Wie is een „Zoon van God"?

Er zijn mensen, door wie de eer van deze titel aan elkeen wordt betwist, in overeenstemming met de fundamentele idee van een transcendentale god boven en buiten het heelal en onderscheiden van alles wat zich daarin bevindt. Anderen erkennen geen „Zoon" behalve de grondvester van hun

Thans kunnen wij proberen uiteen te zetten, waarom de dienst van Aton als een georganiseerde, collectieve eredienst faalde. Uit het weinige, dat kan worden opgemaakt uit de bestaande fragmenten van Ichnatons hymnen en de geschiedenis van zijn leven, mag althans worden beweerd, dat die cultus de tijd, waarin hij verscheen, ver vooruit was.

De afgrond, die een geniaal mens van zijn tijdgenoten scheidt, behoeft hen volstrekt niet te nopen om zich vol ontzag aan zijn leiderschap over te geven. Is deze afgrond het gevolg van zijn meerderheid in speciale practische kunde en bedrevenheid, dan zal hij hem macht verlenen, zoals aan de held, de wonderdoener, de reus in oorlog en nijverheid. Zijn raadgevingen zullen spoedig worden opgevolgd, zijn uitvindingen of ontdekkingen snel genoeg bewonderd en steeds meer toegepast, wegens de voor de hand liggende onmiddellijke voordelen. Is het echter de afgrond, die een volmaakt mens van de gemiddelde kudde der mensen, een rationeel brein en verlichte ziel van de bijgelovige massa der gelovigen, een albeminnend, albegrijpend hart van de bekrompen, zelfzuchtige meerderheid der mensen scheidt, dan draagt hij er alleen maar toe bij om de grote mens eenzaam en machteloos te maken. Hoe groter het verschil tussen hem en zijn volk, hoe geringer het onmiddellijke succes van het zedelijk, wijsgerig of religieus genie. Zijn woorden en daden worden niet begrepen; zijn verheven voorbeeld vindt geen navolging; de schepping, die hij beoogt, blijft een droom. Practische kunde en bedrevenheid, die iemands tijd vooruit is, is een bron van kracht en geeft de zekerheid van wereldlijk volbrengen; met zedelijke en wijsgerige voorsprong is dit niet het geval.

De torenhoge superioriteit van Ichnaton over zijn medemensen heeft haars gelijke niet op mechanisch gebied. Ware zijn religie „uitgevonden om te voldoen aan moderne wetenschappelijke begrippen, zij had heden ten dage niet logisch verbeterd kunnen worden", schrijft Flinders Petrie [1]). Om de betekenis van Ichnatons godsdienstige omwenteling naar waarde te schatten, zouden wij ons moeten voorstellen een tijdgenoot van hem in die veertiende eeuw voor Christus, die het geheim van onze moderne vliegmachines bezat: dit zou ongeveer het equivalent op technisch gebied zijn. Het idee alleen is overweldigend. Maar terwijl onze denkbeeldige vliegtechnicus de wereld met een enkele vliegmachine zou hebben kunnen veroveren, mocht de eerste rationalist er niet in slagen, een handvol discipelen ertoe te brengen om zijn werk voort te zetten. Zijn leer, geschikt voor onze eigen tijd, vond weinig weerklank in de zijne. Zij, die haar gemakkelijk uit zijn eigen mond konden vernemen, om haar in alle bijzonderheden aan het

[1]) FPE, d, deel II, blz. 214.

nageslacht door te geven, waren daar niet voor te vinden. En wij, die het gaarne zouden hebben gedaan, waren nog niet geboren. Dit is de voornaamste reden, waarom er niets van was overgebleven na de dertien glorieuze jaren van bloei.

Er zijn nog andere oorzaken voor haar ondergang.

Een daarvan is, dat de Aton-dienst te rationalistisch was voor gemiddelde mensen uit elk tijdperk. Een andere is, dat Ichnaton zelf te goed was en waarschijnlijk ook een te ruime blik had, om zijn religie met geweld te vestigen.

Het schijnt, dat de volgende drie elementen mede aansprakelijk zijn voor de verspreiding van elke grote godsdienst, namelijk: een mythologie, wonderen en een meer of minder uitgewerkte leer betreffende het hiernamaals. (Onder mythologie versta ik de ware of fictieve verhalen van natuurlijke en bovennatuurlijke wezens in verband met het geloof: mensen, engelen, dieren, heiligen, demonen, goden enz.). Ik weet van geen godsdienst, die tot heden toe de toets van de tijd heeft kunnen doorstaan zonder op zijn minst een of twee van deze drie elementen.

Nu schijnt de Aton-cultus gespeend te zijn geweest van alle drie. Daarom waarschijnlijk is hij ook door sommige moderne schrijvers meer een wijsbegeerte dan een godsdienst genoemd. Hij droeg echter het stempel van de devotie, die een religie van de philosophie onderscheidt. Hij was dan ook inderdaad geen zuivere wijsbegeerte, wat men ook moge zeggen. Hij had zelfs een dagelijks ritueel met hymnen en muziek, wierook en bloemen. Hij *was* een religie, maar een, die rationele gedachte, warme devotie en uiterlijke praal van zinnelijke schoonheid in zich verenigde.

Maar wonderverhalen waren er niet mede verbonden. Het ene onderwerp, dat de kern van een gehele literatuur zou hebben kunnen worden, indien de religie iets langer was blijven bestaan, was het leven van de grondvester. En dit was te eenvoudig, te menselijk, te in het oog springend natuurlijk, dan dat het zou hebben kunnen spreken tot de grove verbeelding van de gewone man.

Ichnaton, in zijn liefde voor de waarheid, schijnt zich willens en wetens te hebben ontdaan van al het mysterieuze, dat zijn voorvaderen had geholpen om in de ogen van hun in het stof gebogen volk als goden te verschijnen. Zijn gedrag was onconventioneel, zijn omgangsvormen vriendelijk. Zijn goddelijkheid was niet de bevoorrechte opzichtigheid van een zongeboren koning of van een profeet, die zich door uiterlijke tekenen doet gelden, doch veeleer de innerlijke volmaaktheid van een mens, wiens hart, wil en verstand geheel en al in harmonie waren met de eeuwige levenswetten; van een mens, die des mensen goddelijke taak had vervuld op zó natuurlijke wijze als anderen er zich van verwijderen. Daarom gevoelde hij

niet de behoefte aan de rompslomp van praalvertoningen, maar evenmin aan ongewone zelfverloochening. In hem was geen overdrijving, niets wat het vulgaire oog trof, niets wat de mensen tot geestdrift kon brengen en door geestdrift kon worden opgeblazen. Buitengewone dingen, zoals er aan andere leraren worden toegeschreven, wrocht hij niet. Het enige wonder waarvan hij gewaagde, was het eeuwige mirakel van de wereldorde en de vruchtbaarheid, het eeuwige rhythme van dag en nacht, de groei van een vogel of een klein kind.

En hij bracht blijkbaar ook geen nieuwe ideeën over de dood en legde evenmin de klem op de in zijn tijd in Egypte algemeen daarover in zwang zijnde denkbeelden. Uit het mooie gebed, ingelegd op zijn doodkist en waarschijnlijk door hemzelf samengesteld, valt op te maken, dat hij in het eeuwige leven van de ziel geloofde. Doch dit is alles. Geen toespeling op de aard van het leven na de dood, en nog veel minder op zonde en beloning of straf, is te vinden althans in hetgeen van des jongen konings hymnen is behouden gebleven, noch in de inscripties in de graven van edelen, die er zich op beroemen, ,,naar zijn leringen te hebben geluisterd''. Niet dat de Atonreligie enig zedelijk karakter miste, zoals sommige moderne rechters vermoeden [1]), — ten onrechte, want het wordt tegengesproken door de kenspreuk van Ichnatons leven: ,,Levende in waarheid''. Maar haar zedeleer betrof meer hetgeen een mens *was*, dan hetgeen hij deed. Zij doelde meer op het inhaerente karakter van een harmonisch leven, dan op de uitkomsten van een lijst van ,,Gij zult'' en ,,Gij zult niet''. Zoals aan alle natuurlijke dingen, ontbrak haar het idee van beloften en bedreigingen. En juist daarom mishaagde de religie aan een aantal volgelingen. De meeste mensen verlangen niet naar ware zedelijkheid, evenmin als naar een ware godsdienst. Zij willen mythologie en wonderen, om er verbaasd over te staan, en politieverordeningen voor hun leidraad; illusies in deze wereld en straf en beloning in de eeuwigheid. Met één woord: zij willen een eeuwigheid, klein gemaakt en opwindend naar de mate van het alledaagse leven. Zij verlangen naar geen leven, dat eenvoudig is ontdaan van zijn oppervlakkigheid en goddelijk is gemaakt, — ,,leven in waarheid''. En aangezien Ichnaton hun alleen maar dàt had te bieden, liet zijn leer hen onverschillig. Zij kwamen niet buiten de kleine kring van hovelingen.

Met één middel zou hij zijn religie tot een internationaal succes hebben kunnen maken, n.l. met geweld.

De godsdienst was inderdaad zijn tijd en tal van toekomstige eeuwen ver

[1]) JDP, blz. 156–157 en EWB, i, blz. 114–115.

vooruit. En hem ontbraken de elementen, die een geloof gewoonlijk populair maken. De mensen zouden hem ongetwijfeld verkeerd hebben uitgelegd en toegepast en binnen enkele jaren tot een aanfluiting gemaakt. Maar hij zou verspreid zijn geworden. Geweld van geld en geweld van wapenen kunnen elk volk elk, zelfs een ongeschikt, geloof doen aannemen. En Ichnaton was de machtigste en de rijkste koning van zijn tijd. Wij zijn er van overtuigd, dat hij, had hij zijn nieuwe cultus met de hem ter beschikking staande machtsmiddelen aan de wereld willen opdringen, grotelijks succes zou hebben gehad.

Maar hij gevoelde te diep en hij wist te veel, om de geest van zijn leer aan een denkbeeldige zegepraal op te offeren. Ver lag hem de gedachte aan gewelddadige verspreiding van zijn religie, maar hij dacht er evenmin aan om hen te vervolgen, die haar poogden te vernietigen. Het gevolg was, dat deze triomfeerden, — voorlopig. Zij waren het, die hun wil aan de wereld oplegden. Zij wilden, dat Ichnaton zou worden vervloekt, en dat werd hij; zij wilden, dat hij zou worden vergeten, en dat werd hij; zij wilden, dat de wereld nimmer zijn naam zou vernemen, en drieduizend jaren achtereen kregen zij hierin hun zin.

Maar zijn schone rationele leer, hoewel slechts onvolledig bekend, staat daar onbevlekt door bijgeloof, niet verwrongen door compromis, vrij van de misdaden, die in de loop der tijden zijn bedreven in naam van tal van succesvolle godsdiensten; rein en gaaf, zoals de grondvester haar bedoelde, in schoonheid voor alle toekomstige eeuwen.

Maar indien er al psychologische redenen bestaan, waarom Ichnatons leer weinig kans had om een van de wijdvertakte wereldgodsdiensten te worden, dan zou zij althans de religie van een élite hebben kunnen worden. Inderdaad, en in een andere omgeving was zij dat misschien ook wel geworden. Een van haar voornaamste kenmerken was de veelzijdige voldoening die zij schonk. Zij bevredigde de rede; zij voldeed aan de hoogste eisen van de schoonheidszoeker; zij vorderde liefde, niet alleen voor mensen, doch voor al het levende. Te midden van algemeen bijgeloof en getwist zouden betere mensen daarin hun levensideaal hebben kunnen vinden. Een vrome traditie zou Ichnatons naam hebben kunnen heiligen voor hen, die waardig zijn hem te kennen.

Zulk een traditie nam echter geen aanvang of zij werd in haar ontwikkeling gefnuikt. Het Egypte van de veertiende eeuw voor Christus was reeds te diep weggezakt in formalisme, dan dat de boodschap van levend leven daar nog weerklank zou hebben kunnen vinden. En de omringende landen waren of te barbaars, of te decadent, om haar te begrijpen. In haar eigen

land gesmoord door het fanatisme van de priesters en de onverschilligheid van het volk, ging de nieuwe religie daarbuiten onder in een massa tegen elkaar botsende practische godsdiensten, die aan de mensen tastbare voordelen hier en hiernamaals beloofden. Vervolgd als een georganiseerde cultus, kwam ook spoedig een einde aan haar bestaan als geheime eredienst. Om haar in leven te houden, zou een atmospheer van ernstige toegewijdheid en verdraagzaamheid nodig zijn geweest, een waarlijk religieuze atmospheer, zoals die nog vele eeuwen op aarde moeilijk te vinden was, behalve misschien onder een minderheid van Hindoes.

Wij mogen hierbij opmerken, dat geen enkele van de verheven leringen der oudheid, die vóór het Christendom waren opgekomen, ten Westen van India is blijven bestaan. India zou ook wel het enige land geweest zijn, dat aan de jeugdige aanbidder der Stralende Energie in zijn tijd de hem toekomende plaats zou hebben ingeruimd, indien zijn leringen aldaar bekend waren geworden; het enige land ook, dat waarschijnlijk tot op de dag van heden zou zijn doorgegaan met hem te vereren als een van de incarnaties van de Opperziel.

Dit boek heeft ten doel, aan de wereld te vertellen, hoe volmaakt Ichnaton was.

Wij geloven, dat geen religie beter dan de zijne aan de eisen van de critische moderne geest tegemoetkomt. Toch is het niet onze bedoeling, een poging te wagen om haar op grote schaal als basis van een openbare cultus te doen herleven. Het komt ons niet wenselijk voor, te pogen wat de grondvester zelf blijkbaar nimmer beoogde, hij die, hoewel zich ten volle bewust van haar universele waarde, niet probeerde om haar aan de grote massa uit te leggen. Ondanks onze verhovaardiging op onze vooruitgang, is onze tijd niet minder dwaas en niet minder barbaars dan de zijne. Wij gebruiken thans electrische waaiers, en in Thebe gebruikten zij deze nog niet: dit is het gehele verschil. De herleefde godsdienst van de Kosmische Energie zou, in de handen van welke massa ook, spoedig een even lachwekkende vertoning worden, als het die van elk groot, „levend" geloof onzer eigen dagen is. Wij wensen de andere wereldleraren niet te beroven van enkele millioenen onbenullige bewonderaars, om aan de grote man, die ons dierbaar is, een lawaaierig gevolg te verschaffen. Door dagelijkse ervaring weten wij te goed, van welke aard dat gevolg zou zijn.

Wèl wensen wij de naam en de leer van Ichnaton geliefd te maken onder de besten van onze tijdgenoten: onder hen, die in waarheid de hogere tendentiën van onze sceptische en tegelijkertijd mystieke tijd vertegenwoordigen; onder hen, die niet langer aan dogma's hangen, die zich niet

langer door wonderdoeners laten overbluffen; onder hen, die geen bevrediging vinden bij een religie zonder een achtergrond van positief weten en ook niet bij een wetenschap zonder gevoel voor de ernst van het leven. Onder dezulken wensen wij ernstig, te doen herleven de geest van hem, die, duizend jaren vóór Sokrates en bijna negenhonderd jaren vóór de Boeddha, de koenste rationalistische opvattingen wist te verenigen met de diepste intuïtieve zekerheid omtrent de eenheid van God, de eenheid van het Leven en de broederschap van al het levende.

Moderne geleerden hebben zijn onloochenbare grootheid reeds erkend. De oudste en eminentste van al de specialisten, die gezwoegd hebben om zijn gedachtenis onder de geleerden weder op te roepen, Sir W. Flinders Petrie, heeft hem een magnifieke hulde gebracht [1]). Wat wij echter eveneens wensen, dat is: Ichnatons naam te zien geheiligd door allen, die, zonder vakgeleerden te zijn, vermogen te denken in termen van waarheid en te voelen in termen van schoonheid en die in staat zijn hun levens te vormen volgens een onsterfelijk voorbeeld van levende volmaaktheid.

En al zullen er ten slotte slechts weinigen leven overeenkomstig de geest van zijn leer, laat dan ten minste allen weten, dat eens, heel lang geleden, een mens als hij heeft bestaan. Laat hen bijgelovig, gemeen en gewelddadig blijven als zij dat verkiezen; maar laat hen weten, dat er eens een mens leefde in wiens leven godsdienst en rede hand aan hand gingen; een mens, wiens eigenste wezen harmonie, evenwichtigheid en hoogste verfijning was en die een rijk verloor om der wille van de waarheid. Weinigen peinzen over de schoonheid van de zon, maar allen zien haar, en glorieus straalt zij boven des mensen onveranderlijke middelmatigheid. Op gelijke wijze, door weinigen gediend, maar bekend aan allen na drieduizend driehonderd jaren van stilte, wensen wij de naam Ichnaton, Zoon van de Zon, eeuwig jeugdig, te doen herleven in het bewustzijn van onze oude wereld.

Ongetwijfeld een verbazingwekkende droom!

Dit boek heeft ten doel, anderen te doen gevoelen, dat deze droom tot werkelijkheid zou worden, zodra zij maar zijn schoonheid oprecht beseffen.

[1]) FPE, d, deel II, blz. 214 en 218 en FPE, c, blz. 41–42 en 44.

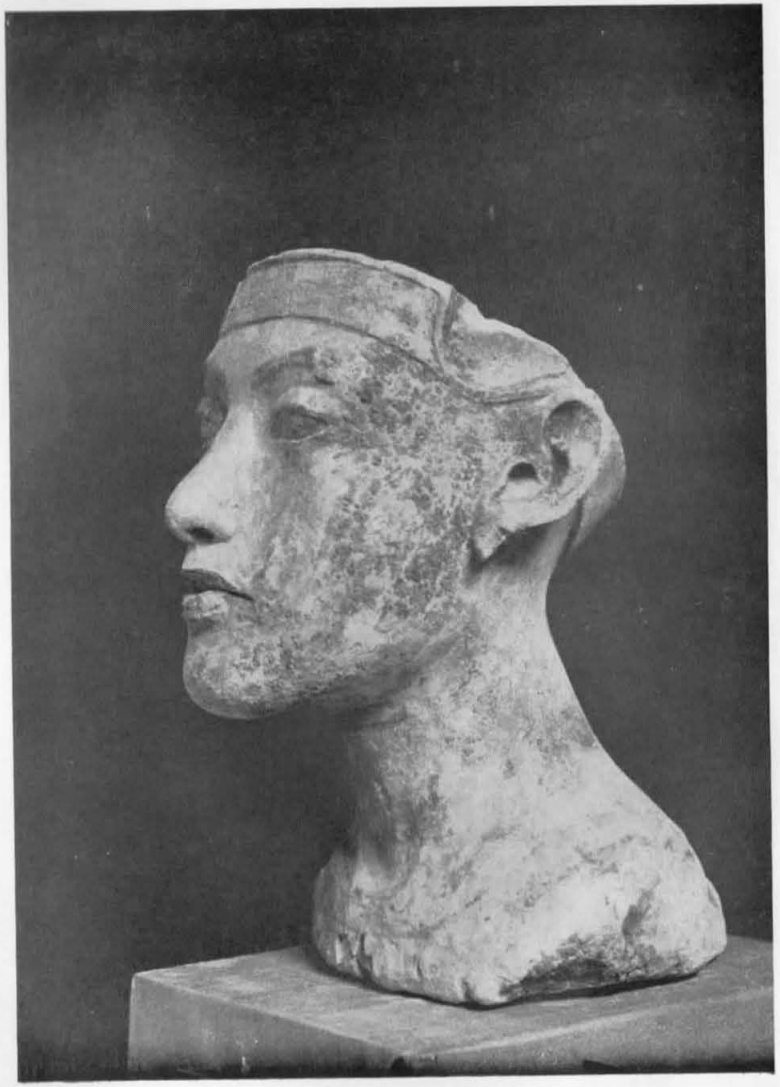

ICHNATON

DEEL EEN

's WERELDS EERSTE PERSOONLIJKHEID

HOOFDSTUK I

„FLEUR SÉCULAIRE"

Et le grand aloès à la fleur écarlate
Pour l'hymen ignoré qu'a rêvé son amour,
Ayant vécu cent ans, n'a fleuri qu'un seul jour.

José-Maria de Hérédia in *Fleur séculaire*

ICHNATON WERD GEBOREN TE THEBE, ONGEVEER 1395 vóór Christus [1]), in een wereld zo oud, beschaafd en sophistisch als de onze. En hij was de zoon van de grootste monarch van die wereld, de laatste rechtstreekse afstammeling van een lange en glorierijke linie van krijgers overladen met de buit van hun veroveringen, de erfgenaam van een rijk, dat zich uitstrekte — om het met moderne woorden te zeggen — van de Soedan tot aan de grens van Armenië, erfgenaam van een beschaving ouder dan vierduizend jaren.

Toen hij een kind was, waren de beroemde pyramiden van Gizeh bijna even oud als de Romeinse overblijfselen in Engeland heden; en de eerste stichter van een wereldrijk, van wie wij iets bepaalds weten, Sargon van Akkad, behoorde reeds tot een even verleden tijd als Nebukadnezar thans [2]). En achter de glorie waarvan de oudste monumenten getuigden, en achter de machtige schaduwen van halfvergeten, in legenden verloren helden en goddelijke koningen, strekte zich, met haar onheuglijke kunst en wijsheid, een nog oudere oudheid uit tot aan de beginschemering van het neolietisch tijdperk, en nog verder. Kreta en de Aegaeische eilanden hadden langer dan tweeduizend jaren gebloeid, Babylonië en Elam nog enkele millenia langer, terwijl, elkaar en de rest van de wereld onbekend, India en China eeuwen van beschaafd leven telden.

Indien wij, in plaats van ons te laten imponeren door de weinige eeuwen die ons van hem scheiden, even in aanmerking nemen de ontzaglijke tijdruimte, die zowel Ichnaton als onszelf scheidt van de geheimzinnige aanvang der beschaving, dan mogen wij hem als een mens van gisteren, een tijdgenoot als het ware, beschouwen.

---

[1]) Volgens FPE, d (deel II, blz. 205) werd hij in 1383 koning. Volgens KHA (blz. 365) zou hij een halve eeuw eerder geregeerd hebben; en in AWE, b (blz. 80) wordt zijn regeringstijd op 1375 tot 1358 v. Chr. gesteld. [2]) Volgens gegevens in *Cambridge Ancient History*, 1924, deel I, blz. 155. CLW, b (blz. 76, 112, 142) acht hem echter pas van veel latere datum.

Hij was de tiende pharao uit de roemrijke achttiende dynastie, waarmede het tijdperk opent, dat in de geschiedenis „het Nieuwe Rijk" wordt genoemd.

Zijn voorvaderen, de koningen van Thebe, hadden Egypte van vreemde overheersing bevrijd; zijn betovergrootvader had het koninkrijk tot de kern van een wereldrijk gemaakt; zijn vader had het tot voorbeeldeloze pracht en praal opgevoerd.

Sporadische opstanden in Nubië en Syrië waren volkomen neergeslagen geworden, en ten slotte was de vrede gevolgd op de onophoudelijke oorlogen der vorige koningen. Uit alle delen van het ontzaglijke rijk stroomden schattingen in de vorm van goud, zilver, slaven, ivoor en cederhout binnen. Koning Amenhotep de Derde, door sommige moderne schrijvers niet ten onrechte Amenhotep de Schitterende genoemd, leidde, te midden van alle denkbare luxe, een leven van genoegens met een aantal schone vrouwen en bijvrouwen afkomstig uit elk land van de bekende wereld.

De graanschuren waren gevuld, en het volk was tevreden. Duizenden vreemde slaven — oorlogsbuit — zwoegden voor het welzijn van Egypte: zij bewerkten de velden, groeven of herstelden kanalen, dolven goud in de Nubische mijnen, trokken de met graniet beladen grote schuiten de Nijl naar beneden, bouwden tempels en paleizen en onderhielden de straatwegen. En de verre koningen van Babylon en Mitanni — zwagers van de pharao — en de koning der Hethieten en die van barbaars Assyrië schreven met dezelfde gulzige nijd in hun boodschappen aan Amenhotep de Derde: „Waarlijk, in Uw land is goud zo gewoon als stof".

Al het denkbare aan verfijnde genoegens, aan kunstschatten, aan speelse vernuftigheden, elk gemak, elk snufje, elke schittering was te vinden in Thebe. Niets evenaarde de schoonheid van zijn bouwwerken en monumenten, de praal van zijn feestelijkheden, de weelde van zijn priesters die wereldvermaard waren om hun mysterieuze krachten en geheimzinnige wijsheid. Zijn tempels, waarvan de reusachtige bouwvallen de bewondering van alle bezoekers gaande maken, verrezen toen in ongerepte heerlijkheid. Hun halfdonkere hallen wekten iets van dat heilig ontzag, dat men in de holentempels van middeleeuws India gevoelt; en hun rijen machtige pilaren met lotusvormige kapitelen vertoonden reeds die harmonische proporties, die combinatie van gracie en majesteit, die volmaakte elegantie, waardoor eeuwen later het Griekenland van Perikles zou uitblinken.

Thebe was niet alleen de hoofdstad van het grootste toen bestaande rijk, niet slechts een van de grootste en prachtigste steden die de wereld ooit had aanschouwd: Thebe was het meesterwerk, waarin het genie van het Nabije en Midden-Oosten, na eeuwenlang tasten naar volmaaktheid,

zijn hoogste expressie had gevonden. Het scheen alsof aan zijn schoonheid niets meer zou kunnen worden toegevoegd.

Het scheen ook alsof aan zijn roem niets meer zou kunnen worden toegevoegd.

Naast de verheerlijkende woorden aan het adres van al de goden, waarmede de muren en de zuilen in de tempel van Karnak overdekt waren, stond er, in vergulde hiëroglyphen op een zwarte granieten plaat te lezen de krijgs- en triomfhymne van koning Tothmes de Derde, in woorden van Thebe's god gericht tot de maker van Egypte's grootheid:

„Ik ben gekomen; ik heb U gegeven te vertreden de groten van Syrië;

„In hun eigen landen heb ik hen geworpen onder Uw sandalen".

Het is een van de mooiste overwinningshymnen van alle tijden. Zij weerklonk van het Nijldal tot aan de Zwarte Zee en de Perzische Golf, van de Lybische woestijn tot aan de grenzen van India. En de Egyptische pelgrim, deze woorden lezende, werd vervuld van nationale trots. Zou er ooit een lied ontstaan, dat de glorie van deze hymne kon doen verbleken?

Aldus, in weelde, glans en krijgsroem, stond Thebe, de hoofdstad van het eerste rijk der aarde, zetel van goddelijk koningschap, trotse stad van Amon de machtige god. Duizenden jaren van beschaving hadden het geschapen; de bekwaamheid van alle bekende landen had het verfraaid. En het zwaard van zijn koningen had de glorie van zijn naam wijd en zijd verspreid, en tevens het ontzag voor zijn plaatselijke godheid, die door de priesters boud vereenzelvigd was geworden met Ra de aloude Zonnegod der Egyptenaren.

En toen kwam *hij*,

Aan de Westelijke oever van de Nijl, op een nog heden lieflijk te aanschouwen plaats, stond het Tsjaroek-paleis, het verblijf van de pharao Amenhotep de Derde.

Het was een licht, maar schoon gebouw, opgetrokken uit baksteen en kostbaar hout, versierd met prachtige muurschilderingen en omgeven door reusachtige, schaduwrijke en vredige tuinen.

Van de terrassen van het paleis zag men, in het Oosten, aan de andere oever van de Nijl met zijn palmbossen, witte muren afsteken tegen donkere schaduwen, platte daken van verschillende hoogte, reeksen van treden, brede lanen en tuinen en monumentale poorten: heel de glorie van Thebe. In de voorgrond torenden de pylonen van de grote Amonstempel boven de mijlenlange omheiningsmuren van het heiligdom. En de vergulde toppen van de obelisken schitterden in het verblindende licht of gloeiden als hete sintels in het purper van de ondergaande zon. Tal van andere tempels ont-

waarde men, gewijd aan al de goden van Opper- en Beneden-Egypte, tempels met deuren van brons en poorten van graniet, waarvan de bescheidenste de trots van elke ander stad zou zijn geweest.

Naar het Westen toe dwaalde de blik over de eindeloze woestijn.

In dat paleis werd Ichnaton geboren.

Zijn moeder, koningin Teje, was de eerste vrouw van Amenhotep de Derde, en een van de schranderste vrouwen van alle tijden. Terwijl haar vermoeide heer en gemaal, in een lang leven van genoegens de ijdelheid van alles ondervonden hebbende, zich geleidelijk ontdeed van de lastige verplichtingen van het koningschap, was zij het, die de vreemde gezanten ontving, bevelen gaf aan de gouverneurs van de provinciën en de boodschappen opstelde, welke door de koeriers naar Babylon of naar de verre hoofdstad van de Hethieten moesten worden gezonden. Zij was het, die, door een netwerk van spionnen, een oog hield op de rusteloze kleine vazallenvorsten in Syrië en op de bewegingen van de ononderworpen stammen beneden de vierde katarakt van de Nijl; zij lette er op, dat de openbare ambtenaren hun plichten behoorlijk vervulden en dat de belastingen zonder vertraging binnenkwamen.

Gemalin van de machtigste monarch en practisch regentes van zijn rijk, evenals hoofd van zijn „huis der vrouwen", had zij gedurende de zes en twintig jaren van haar huwelijksleven volop genoten van elk genoegen, elke luxe, elke heerlijkheid, waarvan een vrouw in haar stoutste dromen had kunnen dromen. Ter wille van haar waren de tuinen rondom het paleis uitgebreid en onder grote kosten met een kunstmatig meer verfraaid. Ter wille van haar begunstigde men ten hove de priesters van de oude Zonnegod Ra — die zij in zijn eigen heilige stad On ook wel Aton, de Schijf, noemden — ongeacht de stille jaloersheid van de machtige priesters van Amon, want de god van On was de lievelingsgod van koningin Teje. In pracht en macht waren haar jaren heengevlogen. Zij had de vijf en dertig zeker reeds achter zich, waarschijnlijk was zij niet meer ver van de veertig, toen zij moeder werd van de kleine prins, haar enige zoon.

De geboorte van dit kind werd door heel het volk met grote vreugde begroet. De goden van Egypte ontvingen er dankoffers voor; verre vazallen in Noord en Zuid zonden boodschappers, om het kind, dat eens hun opperheer zou worden, welkom te heten; en verbonden monarchen stuurden de koning, zijn vader, vriendelijke gelukwensen.

Maar de geboorte van Ichnaton was een grotere gebeurtenis, dan enig mens in die dagen kon vermoeden. De wereld was reeds oud, zoals wij zeiden, zo oud als zij thans is. De mens had reeds veel kunsten en veel goden uitgevonden en tal van koninkrijken gesticht. Het kind, dat in het

Tsjaroek-paleis nu voor het eerst tegen de zon glimlachte, zou binnen weinig jaren uitrijzen boven de rijksidee, om te prediken de eenheid en algemeenheid van het beginsel van alle bestaan, en de mensen te wijzen de weg naar een leven in waarheid, dat tevens is een leven in schoonheid, goddelijk leven op aarde. Dàt zou hij verkondigen — meer door zijn daden dan door zijn woorden, en minder door zijn daden dan door zijn houding tegenover de dingen en omstandigheden — dàt, waarnaar de vermoeide wereld eeuwen achtereen vaag had gezocht; dàt, wat zij, die hem niet kennen, nog steeds zoeken: de synthese van volstrekt weten en volmaakte liefde.

Zijn leven, dat juist was begonnen, zou inderdaad slechts van korte duur zijn: korter dan dertig jaren. Maar in die korte spanne tijds zou hij worden wat noch de overwinningen van zijn vaderen, noch de rijkdom en de wijsheid van zijn land, noch de kunsten en de glorie van al de oude koninkrijken hebben kunnen voortbrengen: een volmaakte persoonlijkheid naar geest en heiligheid, een goddelijk mens.

Voor zijn moeder, die wèl volwassen dochters, maar geen zoon had gehad, moet zijn geboorte wel de kroon op haar lang, actief en weelderig leven hebben gezet. In niet mindere mate was die geboorte het hoogtepunt van een lange evolutie naar rede en schoonheid, de slotprestatie van de oudste wereldbeschavingen, die voordien reeds tot zo opmerkelijke scheppingen waren gerijpt. Gelijk de cactusboom, die, naar men zegt, om de honderd jaren één prachtige bloem voortbrengt, die slechts een enkele dag duurt. Egypte had geleefd en gedroomd en gezwoegd vierduizend jaren — en de mensheid wellicht vijftigmaal langer — ten einde voort te brengen hem, wiens leven in de geschiedenis slechts een bliksemflits zou wezen, een bliksemflits echter van onovertroffen schoonheid.

HOOFDSTUK II

PRINS AMENHOTEP

HISTORISCHE GEGEVENS BETREFFENDE ICHNATONS leven vóór hij zijn vader als koning van Egypte opvolgde zijn er niet. Uit die tijd weten wij weinig over hem. Wij weten, bij voorbeeld, dat zijn ouders bij zijn geboorte niet meer jong waren en dat hij de naam Amenhotep — zijns vaders naam — ontving. De betekenis daarvan is: „Amon rust" of „Amon is tevreden". De naam waaronder hij in de geschiedenis beroemd is, werd later door hemzelf aangenomen. Wij weten, dat hij als klein kind toevertrouwd was aan de zorg van een vrouw, „de grote koninklijke min", die evenals de koningin Teje heette en de vrouw was van Ay, priester en waardigheidsbekleder ten hove. Wij weten ook, dat hij enige tijd voor de dood van zijn vader in de echt werd verbonden met een prinses genaamd Nefertiti, van wie niet bekend is of zij een Egyptische dan wel een vreemdelinge was. Dit is ongeveer alles wat uit de tot nu toe aan het licht gekomen geschreven documenten omtrent een zo opmerkenswaardig leven blijkt.

Maar al zijn er dan ook over die vroege jaren geen feiten te berichten, uit hetgeen wij weten over het „huis der vrouwen" van Amenhotep de Derde en haar die het bevolkten, kunnen wij ons toch wel enige voorstelling vormen van de atmospheer waarin het koningskind opgroeide. En hetgeen bekend is geworden aangaande zijn later leven, veroorlooft ook enige gevolgtrekkingen betreffende zijn eerste reacties op zijn omgeving.

Reeds het feit, dat hij de zoon was van ouders van rijpere leeftijd, zou op enkele in het oog lopende trekken van zijn persoonlijkheid kunnen wijzen: toewijding, ernst, diepte. En de verdere overwegingen: dat hij niet het gevolg was van een tijdelijke opwelling, niet alleen de aanvaarde, doch de vurig verbeide vrucht van innige verlangens en gebeden; dat zijn moeder, een buitengewone vrouw, ondanks al haar macht en heerlijkheid en de liefde van haar gemaal en van een aantal schone dochteren, niet

gelukkig was tot haar die zoon was geschonken; dat zij jaren achtereen naar hem als naar de enige ontbrekende zegening had gehunkerd: zulke overwegingen maken het in zekere mate duidelijk, dat deze prins geen alledaags kind was en ook niet tot een gewoon gemiddeld mens kon opgroeien. Weinig kinderen, inderdaad, werden ooit zodanig gewenst en bemind als de enige zoon van Amenhotep de Derde en koningin Teje.

De koningin, toen zij haar zoon kreeg, was, zoals reeds gezegd, ouder dan vijf en dertig, waarschijnlijk dicht bij de veertig: een leeftijd, die in geen enkel klimaat jeugdig kan worden genoemd en die in de tropen, in de dagen van Egyptes grootheid evenals in onze eigen dagen, oud werd geacht. Misschien kunnen wij ons indenken in haar gevoelens, toen het haar duidelijk werd, dat zij nog eenmaal moeder zou worden, lang nadat haar dochteren volwassen waren; in haar vreugde over een gebeurtenis, die reeds zolang onwaarschijnlijk zo niet onmogelijk had geschenen: in haar hope, haar dromen betreffende hem die nog niet geboren was; in de gebeden, die zij voor het welzijn en de toekomstige grootheid van haar kind tot de machtigste goden en godinnen, in het bijzonder tot haar lievelingsgoden, richtte. Die gloeiende hope, die dromen, die vurige gebeden, die bestendige angstige gedachten, geconcentreerd op hem, in afwachting van de komende heerlijke dagen, dit alles oefende de eerste invloed uit op de vorming van Ichnatons persoonlijkheid, de eerste invloed en die met geen mogelijkheid is na te gaan, maar die daarom niet minder machtig, niet minder belangrijk moet zijn geweest.

De god, door Teje gediend, was Aton — de Schijf — de oudste zonnegod van Egypte. De zetel van diens eredienst was niet Thebe, doch de heilige stad On, „de stad van de obelisk", die de Grieken eeuwen later zouden noemen Heliopolis, „de stad van de zon". De priesters van On bezaten minder stoffelijke rijkdommen, maar belangrijk méér kennis van de aloude wijsheid, dan de priesters van Thebe. Gedurende enkele geslachten hadden zij gepoogd, hun godheid in de grote hoofdstad, en voornamelijk ten hove, populair te maken. Indien zij hierin mochten slagen, dan hoopten zij, dat de god zijn oude eerste plaats in geheel Egypte zou herwinnen. In zekere mate hadden zij succes. Het volk was begonnen, in gedenkinscripties, naast de naam van de machtige Amon, ook die van de oudere god te noemen [1]).

En toen de pharao het nieuw-aangelegde kunstmatige meer in de paleis-

[1]) Een stele (grafteken) van de twee broeders Hor en Soeti, opzichters bij de bouwwerken van Amon te Thebe: thans in het British Museum, stele 475; zie ook EWB i, blz. 46.,

tuinen had geopend, noemde hij de pleizierboot waarin hij met Teje zijn eerste vrouw over het water gleed, *Tehen Aton*, d.i. ,,Aton straalt" [1]).

Toch was de naam Aton nog maar die van een mindere god onder tal van andere mindere goden. Teje zelf zag in hem volstrekt niet de enige te dienen god; als ieder ander was zij opgegroeid in een wereld vol van alle mogelijke godheden; haar vader, Yuaa, was priester van Min, de god der vruchtbaarheid. Toch was zij onder de indruk van de grote oudheid van de eredienst der Zonneschijf. Wellicht gaf zij, met haar scherp verstand, zich ook rekenschap, dat er in de zoveel minder populaire godsdienstige overleveringen der priesters van On veel méér zat, dan in de vrome bedenksels, door de priesters van Amon te baat genomen om indruk te maken op het volk en ook weleens om hun wil aan de koningen op te leggen. Waarschijnlijk was zij gekant tegen de toenemende invloed van die priesters op de openbare zaken en droomde zij, zonder hen openlijk te willen ontstemmen — want zij was een wereldwijze vrouw — van een nieuwe staatsorde, meer in overeenstemming met de oudste tradities van het Egyptische land en met de koninklijke rechten. Wellicht had zij ook reeds een vaag voorgevoel van een mogelijk conflict tussen Aton en Amon als strijd tussen het koningschap en het priesterdom.

Wat haar bedoelingen op dat tijdstip dan ook mochten zijn geweest, ongetwijfeld zullen zij haar voorstelling van de grootheid van haar kind hebben gekleurd. Het kind zou een zoon worden, dit stond vast. Een zoon had de koningin reeds veel te lang verbeid, zij had er te lang om gebeden en op gehoopt, dan dat dit op een teleurstelling zou kunnen uitlopen. En die zoon zou een kind der Voorzienigheid worden: een mens zoals er maar één in vele honderden jaren werd geboren; die een einde zou maken aan de aanmatiging der priesters van Amon; die de eredienst van de Zonnegod van On op ruime schaal zou herstellen; die aan het goddelijk koningschap nieuwe luister zou bijzetten en al zijn voorvaderen aan macht en glorie zou overtreffen.

Zouden dit de gedachten geweest zijn van koningin Teje, terwijl zij de ongeboren prins binnen haar lichaam voelde groeien? Wie zal het zeggen? Wàt er van te zeggen valt, dat is: voor een vrouw van haar geestesgesteldheid zouden zulke gedachten zeer natuurlijk geweest zijn, en haar hoop zou in dat geval dan ook honderdvoudig verwezenlijkt zijn geworden, zij het dan ook niet zó als zij het mocht hebben verwacht.

Zijn eerste jaren bracht de jonge prins door in het ,,huis der vrouwen"

[1]) JAB, b, blz. 90.

van zijn vader. Te oordelen naar wat wij over zijn gezondheidstoestand tijdens heel zijn leven weten, en ook naar sommige portretten uit zijn jongensjaren, was hij waarschijnlijk een teer, zo niet ziekelijk, kind, wellicht een ontijdige geboorte. Hoewel, herhalen wij, omtrent het eerste deel van zijn leven geen berichten bestaan, mogen wij toch wel met enige kans op juistheid aannemen, dat hij op een leeftijd van vier of vijf jaren een stil, tenger knaapje was, met lange hals, tere gelaatstrekken, grote dromerige ogen, mooie meisjesachtige handen en niets van de onstuimigheid van gewone kinderen van zijn leeftijd.

De door hem nauwelijks tien jaren later als koning getoonde onbuigzame geest doet veronderstellen, dat hij reeds vroeg een sterke persoonlijkheid bezat en dat hij er zich van bewust was ook; eveneens, dat hij de waarheid beminde en niet veinzen kon. Dit moet hem meer dan eens tot opstand gebracht hebben tegen wat hem aanstoot gaf of ook maar verveelde; het moet hem ook zijn mening hebben doen zeggen wanneer dit niet van hem werd verwacht, en zich te bemoeien met dingen die de volwassenen liever zelf beredderden. Het is waarschijnlijk, dat hij, naar de aard van de meeste intelligente kinderen, een massa lastige vragen stelde, waarvan vele wel niet te beantwoorden waren, andere evenwel op de welsprekendste manier door hemzelf eens zouden worden opgelost. Ook mag worden aangenomen, dat hij uitsluitend hen gehoorzaamde van wie hij werkelijk hield, en zelfs dan pas na tal van ,,waaroms?" en ,,waarvoors?". Met een woord: indien conventioneel gedrag de maatstaf voor het ,,goede" is, dan zou menig welmenend paedagoog hem stellig voor ,,stout" hebben verklaard. Dit veelgebezigde bijvoeglijk naamwoord wordt gelijkelijk toegepast op kinderen die slechter en kinderen die beter dan hun omgeving zijn. Prins Amenhotep behoorde tot de laatste categorie.

De grootste en blijvendste invloed op het koningskind werd ongetwijfeld door zijn moeder uitgeoefend. Zijn vroegtijdig verouderde vader hield natuurlijk wel van hem, zijn enige zoon en erfgenaam. Maar hij koesterde minder hoop en had minder dromen dan de koningin, want hij was vermoeid en stelde minder belang dan zij in de toekomst en zelfs in het heden. Sedert enkele jaren had hij de last van de regering afgewenteld op zijn schrandere eerste vrouw die hij kon vertrouwen. Het is waarschijnlijk, dat hij ook de opvoeding van zijn zoon geheel aan haar overliet.

Zoals reeds gezegd, was de koningin een dienares van de zonnegod van On, Aton, de Schijf. Zij zal haar zoon wel hebben aangezet om deze bij zonsopgang en -ondergang eerbied te betonen. De knaap, een geboren kunstenaar, opende zijn hart voor de schoonheid van de zon.

Ongetwijfeld zullen de zoete woorden van zijn moeder dikwijls samengeklonken hebben met zijn eigen verrukking over de gloed van de hemel waaraan de zon verscheen of verdween. Hij zag hoe de gloeiende weerschijn van de zon de schoonheid van het gelaat van zijn moeder verhoogde, terwijl zij hem met tere stem sprak van wat de wijze mannen van On en haar eigen gezond verstand haar hadden geleerd aangaande de weldadige Heer der Twee Horizonten. Hij sloeg de vogelen gade, terwijl zij onder vreugdekreten in het rond vlogen, wanneer de zon de tuinen, de Nijl en de heuvelen in het Westen met roze morgenlicht overgoot, en de koningin vertelde hem, hoe blijde alles was, omdat Hij, de Vader van alle schepselen, terug was gekomen. Zij wees hem er op, hoe de waterplanten in de vijvers zich openden om Zijn warme kus te ontvangen. En hij zag het en begreep, dat alles leefde gelijk hijzelf; en hij had de planten lief en de vogelen en de dieren en de veelkleurige insecten en al het levende, dat de liefkozing van de zon gevoelde.

Juist is, dat de geschiedenis zwijgt over zijn jongste jaren; maar al deed zij het niet, zou zij dan wel gewag hebben kunnen maken van al de kleine feiten uit het dagelijkse leven, die psychologisch zo belangrijk zijn? Toch kunnen wij ons voorstellen, hoe prins Amenhotep, teer en gevoelig kind, een uit zijn nest gevallen vogeltje opraapte en koesterde of met zijn handjes een in de zon blakerend katje streelde — de oude Egyptenaren hielden van katten — terwijl het met halfgesloten oogjes naar de verre zonneschijf knipperde. Hij beminde de zon als een levende en liefhebbende god en, van nature alle levende wezens liefhebbende, hield hij er nog te méér van om de wille van de zon. Door zijn moeder werd hij aangemoedigd om dit ware, spontane medeleven, dat zo verschillend was van het vertoon van voos gedweep, dat zij zo dikwijls bij volwassenen had opgemerkt. En de Schijf, waarvan hij eens tot een persoonlijke conceptie zou komen, verhevener dan al de dromen van Teje, zou in zijn onderbewustzijn steeds behouden die onbepaalbare bekoring van de dingen, waarvan wij in onze kinderjaren hebben gehouden en die onafscheidelijk met onze liefste herinneringen verweven is.

De koningin was echter volstrekt geen monotheïste en stellig ook geen philosophe, en wij geloven, dat het een grote vergissing zou zijn, het wezenlijke in Ichnatons religieuze ideeën aan haar invloed toe te schrijven. Die ideeën waren zeer beslist zijn eigendom. Wèl mogen wij zeggen, dat zijn moeder een van de factoren was, en denkelijk de werkzaamste, die hem van het begin af hielpen om zijn weg te vinden. Dàt deed zijn moeder, niet méér. Het was echter voldoende. En naast de positieve invloed, die zij uitoefende door hem de schoonheid van de zon te doen bepeinzen,

speelde zij ook nog een, even belangrijke, negatieve rol. Zij droeg er toe bij, om rondom hem de psychologische voorwaarden te doen ontstaan, waaronder heel de godsdienst van Egypte, met uitzondering van de oude zonnedienst van On, hem in de minst sympathieke gedaante zou verschijnen. Natuurlijk zou hij ook zonder dat onder de indruk van de feiten zijn gekomen, te weten: het doodse ceremonieel der tempels van Amon, „intellectueel even laag van peil en primitief, als groots en pompeus van organisatie", zoals Arthur Weigall het zegt [1]); de schijnheiligheid van de priesters, wier vroomheid achteruitging, naar mate hun rijkdom en macht toenamen; het bijgeloof van het volk; en de bekrompen nationale trots, die, door bestendige overwinningen aangewakkerd, sedert de bevrijding van het land van het juk der Hyksos, hoe langer hoe agressiever werd. Maar willens of onwillens zal zij, zodra hij denken kon, zijn opmerkzaamheid op sommige van deze feiten, en tal van andere, gevestigd moeten hebben. En zelfs reeds eerder moeten vluchtige opmerkingen van haar over de priesters van Amon, van wie zij niet hield, en hun indrukwekkende trucs, die haar ongetwijfeld tegenstonden, het hem onmogelijk hebben gemaakt om voor die heilige personen die eerbied — om niet te spreken van ontzag — te gevoelen, die gehele vorstengeslachten hadden gekoesterd; onmogelijk gemaakt zelfs wellicht, om hun geloof ernstig te nemen.

Het is zeer aannemelijk, dat het hoogst intelligente kind meer dan eens zulke bittere opmerkingen beluisterde. Buitendien kreeg hij spoedig ook opvoeders, die hem, behalve lezen en schrijven en de grondbeginselen van de toenmalige wetenschappen, ook onderwezen in wat hij van de geschiedenis van zijn voorvaderen diende te weten. In een land, waar alles er op berekend was, om aan een aanstaande koning de overtuiging van zijn goddelijke oorsprong bij te brengen, zal ongetwijfeld met kracht en klem gewezen zijn op de bovennatuurlijke gunsten, door de goden aan zijn familie betoond. En prins Amenhotep vernam dus stellig van mirakels als b.v. datgene onder koningin Hatsjepsoet, toen tijdens een plechtige processie het beeld van Amon plotseling bleef staan voor hem, die de genoemde koningin als Thotmes de Derde zou opvolgen en hem, ten blijke van de op hem gevallen hemelse keuze, ten aanschouwen van iedereen toeknikte. Dit leek een geschikt verhaal, om de knaap eerbied in te boezemen voor de Thebaanse god, alsmede voor zijn doorluchtige betovergrootvader, de bouwer van het Egyptische rijk. Welke indruk dat verhaal op hem maakte, weet niemand. Wél weten wij, dat de prins in zijn vroege jongelingsjaren blijken zou geven van een buitengewoon critische geest.

---

[1]) AWE, d, blz. 81.

En dit is voldoende om het mogelijk te achten, dat hij reeds als kind dergelijke wonderverhalen slechts ten halve geloofde. Mogelijk was zijn volgende stap naar zijn moeder, om haar mening daarover te vernemen; en zij zou hem dan weleens hebben kunnen antwoorden, dat de gehele vertoning geënsceneerd was door de priesters van Amon, die Thotmes de Derde als opvolger van koningin Hatsjepsoet begeerden. Misschien voegde zij er aan toe, dat hijzelf, eens opgegroeid, nog veel groter roem zou oogsten dan zijn grote voorvader, indien hij er maar in zou slagen die priesters op hun plaats te zetten, want zij begonnen een last, zo niet een gevaar, te worden voor de koninklijke macht. En dit zal zij waarschijnlijk zeer nadrukkelijk gezegd hebben, want zij meende wat zij zeide.

Gebeden, ceremonies, offeranden ter ere van de „koning der goden" namen het grootste gedeelte van 's prinsen officieel bestaan in beslag. Als erfgenaam van de troon had hij aanwezig te zijn, waar zijn tegenwoordigheid nodig werd geacht. Nimmer werd hem geleerd, dat Aton de enige god was, en de eerste jaren althans scheen hij het bestaan ook van andere godheden niet te hebben betwist. Toch moet zijn vroege toewijding aan Aton de natuurlijke exclusiviteit van elke vurige liefde hebben gehad. Die plichtmatige tegenwoordigheid in de tempels van andere goden moet hem op zijn minst geweldig verveeld hebben, ondanks het daarmede verbonden praalvertoon. En zijn ingeboren neiging om de waarheid te zeggen en overeenkomstig zijn gevoelens te handelen — een karaktertrek, dermate overheersend, dat hij reeds in het kind tot uiting moet zijn gekomen — moet hem zich zedelijk alleronbehaaglijkst hebben doen gevoelen, telkens wanneer hij gedwongen was om getuige te zijn van een of ander staaltje van priesterlijke magie bij een of andere grote gelegenheid, of om openlijk eer te betonen aan Amon, voor wie hij nimmer scheen te hebben gevoeld.

Elk groot leven is, zegt men, de verwezenlijking van de droom van een kind. In het geval van Ichnaton, die weinig meer dan een kind was toen hij zijn ideeën in werking zette, is dit al heel duidelijk. Maar het is waarschijnlijk, dat hij zijn denkbeelden reeds opvatte vóór hij er uiting aan gaf, en dat de grote tendenties die de richting van zijn verbazingwekkende loopbaan zouden bepalen, reeds in hem te onderkennen waren lang vóór hij in het geheel ideeën had. Dit wil zeggen, dat zijn geringschatting voor Amon en de meeste nationale goden, alsmede zijn hartstochtelijke aanbidding van de Zon alleen, wellicht teruggaan tot een zeer jonge leeftijd. Heel zijn leven was een wonder van vroegrijpheid, zodat er waarlijk niets onnatuurlijks in zit, te veronderstellen, dat hij van het begin af een „ketter" was. Niet dat het zijn moeder was, die hem tot die ketter had gemaakt,

maar zij deed het hem blijven, misschien zonder een juist begrip van wat zij deed.

Men zou kunnen vermoeden, dat naast zijn eigen moeder ook de andere vrouwen van zijn vader een plaats in 's prinsen vroegste levensjaren hebben gehad. Van haar weten wij al heel weinig, uitgezonderd, dat zij talrijk en uit alle mogelijke verre en nabije landen afkomstig waren. Een van de vrouwen van Amenhotep de Derde was de zuster van de regerende koning van Babylon; een andere, Giloechipa genaamd, was de zuster van Toesjratta, de regerende koning van Mitanni. Behalve haar, had de pharao op zijn minst nog één andere Mitannische vrouw, zo niet meer dan een, en verder nog een aantal vrouwen uit het Nabije Oosten, voornamelijk uit Syrië en Mesopotamië. Verbintenissen met dames uit vreemde landen waren in de koninklijke familie van Egypte gewoon geworden, sedert Thotmes de Vierde Moetemoeja, de dochter van Artatama, de koning van Mitanni, tot eerste vrouw had genomen.

Het staat thans vast, dat de Mitanniërs, wier regerende bovenlaag althans van Indo-arisch ras schijnt te zijn geweest, behalve hun grote oorlogsgod Tesjoeb, ook Mithra, Indra, Waroena en andere bekende Vedische goden dienden. De opmerkelijke overeenkomst tussen Ichnatons opvatting van de Zon en die in zekere hymnen van de Rigveda, is voor sommige schrijvers aanleiding geweest om te veronderstellen, dat de Egyptische koning de voornaamste ideeën voor zijn godsdienstige hervormingen uit India via Mitanni had ontvangen. En tot ondersteuning van deze zienswijze werd dan gewezen op de invloed, die zijns vaders Mitannische vrouwen in zijn kinderjaren, en mogelijk ook andere Mitanniërs gedurende de rest van zijn leven, op Ichnaton moeten hebben uitgeoefend.

Tot nu toe zijn echter nog generlei documenten aan het licht gekomen in of betreffende Mitanni, waaruit iets naders omtrent die Vedische goden zou blijken. Die goden, onder slechts weinig van hun Sanskrit-namen afwijkende benamingen, worden alleen maar als getuigen aangeroepen in een verdrag tussen Sjoebbiloelioema, koning der Hethieten, en Mattioeasa, zoon van Toesjratta, koning van Mitanni. Uit sommige Mitannische eigennamen als b.v. Sjoewardata, zou men het bestaan kunnen afleiden van een god, wiens naam niet veel verschilt van de Vedische zonnegod Soerja. Dit is echter alles, zodat E. Wallis Budge [1]), een van de schrijvers die de nadruk leggen op de overeenkomst tussen Aton en Soerja, zijn argument staaft met aanhalingen uit de Rigveda, en niet uit Mitannische teksten.

[1]) EWB, i, blz. 113–115.

Hierdoor verliest het argument veel van zijn gewicht. Want de voorstelling die twee verschillende volken van een gegeven godheid hebben, behoeft volstrekt niet een en dezelfde te zijn. En of nu de Mitanniërs hun Soerja en hun Mithra aan India ontleenden, of dat beiden en de Indische Ariërs die goden uit een derde bron betrokken, — bewezen moet nogworden, dat Soerja en Mithra voor de Mitanniërs dezelfde godsdienstige begrippen representeerden als in de Rigveda. Zolang over dit punt geen zekerheid bestaat, kan onmogelijk worden volgehouden, dat een opvatting van de Zon, die meerdere of mindere overeenkomst vertoont met die in de Rigveda, aan Mitannische invloed moet worden toegeschreven.

De invloed van de Mitannische bewoonsters van zijns vaders harem op 's prinsen godsdienstige opvoeding moet dus, geloven wij, aanmerkelijk minder belangrijk geweest zijn. Verondersteld mag natuurlijk worden, dat het koninklijke kind uit de monden van zijn ,,stiefmoeders" namen en legenden van vreemde goden vernam. En het is mogelijk, dat sommige van die door hem opgevangen glimpen van vreemde godsdiensten, in het bijzonder onder hun solair aspect, enige indruk op hem maakten. Evenmin is het onmogelijk, dat hij ook eens iets te horen kreeg van een zonnegod, die oppervlakkig enige gelijkenis vertoonde met Soerja van de Ariërs en de god die hijzelf eens onder de naam van Aton zou aanbidden. Bij gebrek aan informatie hieromtrent blijft dit punt echter twijfelachtig. En de indruk, die de prins mocht hebben ontvangen, zou in ieder geval slechts vaag geweest kunnen zijn. Want zelfs indien achter de zonnegoden van de Mitanniers, of van enig ander in Amenhoteps ,,huis der vrouwen" vertegenwoordigd volk, een opmerkenswaardige solaire wijsbegeerte mocht zijn schuilgegaan, dan nog blijft het de vraag, of een van 's pharao's vrouwen of bijvrouwen in staat zou zijn geweest, om het wezen daarvan doelmatig naar voren te brengen, speciaal ten behoeve van een kind. Veel natuurlijker is het, zich voor te stellen, dat de jonge prins, lieveling van zijn ,,stiefmoeders" en van de vrouwen over het algemeen om zijn zachte aard en meisjesachtige schoonheid, gaarne in haar vertrekken kwam; dat hij daar naar kinderaard speelde en over nietigheidjes babbelde; en dat hij ook weleens luisterde naar verhaaltjes van uitheemse goden en demonen en helden en verborgen schatten en elfengelijke koninginnetjes, verhaaltjes zoals zij overal ter wereld aan kleine jongetjes en meisjes worden verteld.

De vroegrijpheid van de knaap kennende, zijn wij geneigd te geloven, dat hij van die verhaaltjes hield en in verband daarmede vragen stelde, over vreemde landen en gewoonten, aan de vertelsters en ook aan elke vreemdeling die hij te pakken kon krijgen. Wij weten niet, of ooit iemand

de idee van een vreemde zonnegod met enkele van de kentekenen die hijzelf later aan Aton zou toeschrijven, in zijn onderbewustzijn plantte; ook niet, of de god der priesters van On, waarvan hij voldoende afwist, genoeg was om hem verheven religieuze dromen te doen dromen. Zonder te groot gevaar van mistasten mogen wij echter wèl zeggen, dat, door zijn omgang met zijn ,,stiefmoeders", prins Amenhotep de onuitwisbare indruk kreeg, dat ieder land een zonnegod kende. Dit is ongetwijfeld het ene belangrijke, dat hij al in zéér jonge jaren leerde van Giloechipa en de andere dames van de koninklijke harem: Mitannische, Babylonische, Syrische en Kanaänietische, Lybische en Nubische, vrouwen van de Boven-Euphraat en uit de Arabische woestijn en uit het heilige land Punt, Kretensische misschien ook, en vrouwen van de Aegaeïsche eilanden, wellicht eveneens van Noordelijker stranden, die allen haar goden hadden meegebracht.

Er waren weliswaar niet alleen zonnegoden. Elk land had ook zijn maangod en zijn oorlogsgod, en tal van andere goden en godinnen bovendien, waarvan er sommigen meer of minder op die van Egypte geleken. Een andere intelligente knaap zou misschien opgemerkt hebben, dat al die goden algemeen waren en algemeen gemaakt naar de gelijkenis van hun belijders; en hij zou er niet lang bij zijn blijven staan en niet verder gepeinsd hebben over de aard van de godheid. Misschien maakte de knaap, die eens Ichnaton zou worden, wel dezelfde opmerking; maar hij liet het er niet bij. Want naast die scherpe, analytische en vernietigende intelligentie waarmede hij weldra al die door mensen gemaakte goden zou verbrijzelen, bezat hij ook de geweldige kracht der godsvruchtigheid, die hij reeds gericht hield op de ene God wiens schoonheid hem overstelpte: de Zon. Onder de zwerm van godheden die hij geleidelijk leerde kennen, verkoos hij alleen maar de Zon te zien. En die zag hij overal, want die was overal. De Zon was de ware God van alle volken.

En wanneer de knaap van het terras van zijn paleis dagelijks naar de echte zon tuurde en hem zag opkomen en ondergaan in gloeiende pracht, dan kreeg hij zonderlinge gedachten: gedachten die geen jongen van zijn leeftijd, en waarschijnlijk ook geen volwassen man, ooit eerder had gehad. Die Zon, die Schijf, de god van zijn moeder, was stellig niet maar zulk een god als al die anderen, hij die geacht werd de zon te vertegenwoordigen inbegrepen. Hoe zouden inderdaad die lompe zonnegoden — Sjamasj van de Babyloniërs, Moloch van die van Tyrus, Amon van de Thebanen, door heel Egypte gediend — goden met lichamen als mensen en met menselijke hartstochten, die het aangenaam vonden om gevoed en gevleid te worden en die zich boos maakten over nietige overtredingen, — hoe zouden zulke goden gelijk kunnen zijn aan de Zon? Alle volken konden de Zon aan de

hemel zien: waarom keken zij dan niet rechtstreeks op tot Hem? Waarom maakten zij dan onwaardige gesneden beelden van Hem?

Niemand weet, hoe oud de prins was, toen hij zich dit alles voor het eerst afvroeg. Misschien deed hij het enkele jaren voor hij de troon beklom, — hij was toen nog maar een kind. Kinderen openen zich weleens nieuwe gedachtehorizonten, maar hun beste intuïties vallen dikwijls als slachtoffers van de zogenaamde „opvoeding". Naar mate hij in jaren toenam, tuurde hij meer en meer en steeds gedachtevoller naar de hemel — waarlijk een beeld van gloeiende eenheid — en zijn toewijding aan de Schijf, de ene god die hij liefhad, werd steeds groter. En er moet een ogenblik geweest zijn, waarop hetgeen in de aanvang een vaag verlangen was geweest, in een ontembaar besluit uitbarstte; een ogenblik, waarop hij, zich bewust wordende van de kracht die hij voorbestemd was om eens te ontplooien, besloot, haar te gebruiken ter verheerlijking van zijn God.

De opvoeding van de prins was aan geleerde mannen, meest priesters, toevertrouwd. Van het leerplan weten wij niets, maar wij mogen aannemen, dat de in Egypte het meest geëerde wetenschappen, namelijk wis- en sterrenkunde en de geschiedenis van het verleden, een voorname plaats daarin hadden. Behalve in zijn eigen taal, zal hij ongetwijfeld in het Babylonisch onderwezen zijn, want dat was eeuwenlang de internationale handels- en diplomatentaal en de taal waarin de koningen met elkaar correspondeerden. En daar de prins in de harem van zijn vader opgroeide, waar zoveel vreemde volken vertegenwoodigd waren, zal hij ook nog wel meerdere andere talen hebben gesproken, misschien ook geschreven. Tal van minder begaafde kinderen nemen vreemde talen verbazend gemakkelijk aan.

Verondersteld mag worden, dat bij het historisch onderwijs uitvoerig werd ingegaan op de geschiedenis van het tijdperk, dat wij als dat van de achttiende dynastie aanduiden, de linie van de koningen, waartoe de prins zelf behoorde, en dat in het bijzonder de nadruk werd gelegd op de strijd tegen de Hyksos (de Egyptische „bevrijdingsoorlog") en de daarop volgende veroveringsoorlogen en rooftochten in Syrië en Nubië, waardoor het Egyptische „empire" tot stand kwam. Deze gebeurtenissen, voor ons zeer oude geschiedenis, waren voor de prins en zijn tijdgenoten als het ware „van gisteren". De wrede strafexpeditie van Amenhotep de Tweede tegen Syrië lag toen minder ver in het verleden dan de Russisch-Japanse oorlog heden; en de verbijsterende overwinningen van Thotmes de Derde, nog weer een jaar of dertig later, lagen nog vers in het geheugen van velen. Er leefden nog mensen genoeg, die als kinderen de grote Veroveraar hadden beleefd. Daarom is het slechts natuurlijk, dat heel het roemrijke tijd-

perk van de regering van Sekenen-Ra en Ames af, aan de jonge prins werd voorgesteld als een onderwerp waarop hij bijzonder trots mocht zijn. Zeker, de koningen der twaalfde dynastie waren groot; groot ook waren de bouwers der beroemde pyramiden uit de vierde en vijfde dynastie. Maar die behoorden tot wat toen reeds de oudheid was.

Ook behoeft er wel niet aan te worden getwijfeld, dat 's prinsen leraren hoog opgaven van de protectie waarmede Amon, de beschermgod van Thebe en van de dynastie, al zijn voorvaderen zo bovenmatig had begunstigd. Want hoe populair ten hove de oude god Aton ten gevolge van de verering door de koningin ook weer was geworden, Amon bleef de grote god van het land, en van prins Amenhotep werd verwacht, dat hij, gelijk zijn voorvaderen, diens trouwe dienaar, ja, zijn opperpriester zou worden.

In het licht van hetgeen wij van de neigingen van de koninklijke knaap reeds weten, willen wij eens trachten ons een voorstelling te vormen van de wijze waarop hij op deze opvoeding reageerde.

In de eerste plaats zal het systeem van het onderwijs hem veel van de onderwezen kennis oninteressant hebben gemaakt. De wijze, maar afgezaagde leerspreuken en spreekwoorden en de heilige hymnen, die men hem waarschijnlijk inprentte, en waarbij groot gewicht werd gelegd op de spitsvondige regels betreffende cadans en uitspraak, moeten minder opwekkend voor zijn gevoel, minder verlokkend voor zijn geest zijn geweest, dan het lied van een vogel, de verre muziek van een herdersfluit of ook maar een simpele glimp van de blauwe lucht. Als de meeste kinderen, die algemeen intelligent zijn — en niet alleen maar geheugen hebben — gevoelde prins Amenhotep weinig voor boekenwijsheid waaraan de toets van het leven ontbrak. Die wijsheid zal hij zich gemakkelijk genoeg eigen hebben gemaakt. Maar het is de vraag, of zij hem veel belang inboezemde. De hoofdtrekken van zijn geest en gemoed: meedogenloze logica en dichterlijke geestdrift, zo opmerkenswaardig in de man, waren stellig reeds in het oog lopend in het kind. Hij moet gehouden hebben van alles wat zijn redeneerkracht prikkelde en zijn phantasie boeide. En het komt ons voor, dat de manier waarop hij werd onderwezen, noch het ene, noch het andere vermocht.

Aan de andere kant mag worden aangenomen, dat hij aan zijn leraren veel vragen stelde, die hen in verlegenheid brachten; en dat hij nu en dan ook opmerkingen maakte, waaruit zijn drievoudig genie als voorloper van de moderne wetenschap, als kunstenaar en als heilige tot uiting kwam.

Wie zal zeggen, welke opmerkingen dat waren? Mogelijk vergeleek de prins de lompe figuren van verscheidene der hem bekende godheden —

waarvan sommigen, als b.v. de godin met de nijlpaardenkop [1]), inderdaad weinig bezielend waren — met de stralende schoonheid van de door hem vereerde Zonneschijf. Mogelijk weigerde hij, op aesthetische gronden, te geloven, dat Sebek, de god met de krokodillenkop, een manifestatie zou zijn van Ra, de zon [2]). En op de eis om groter eer te betonen aan de maangod, Chonsoe, zoon van de grote Amon, zal hij mogelijk geantwoord hebben, dat de maan alleen maar het licht van de zon weerkaatste, — zonder te beseffen hoe waar dit was. Het zou overdreven zijn, om, anders dan op deugdelijke historische basis, zulk een intuïtie aan dit of enig ander kind toe te schrijven; wij verwringen de geest der geschiedenis echter niet in het minst, wanneer wij het mogelijk en zelfs waarschijnlijk achten in een kind, dat slechts luttele jaren later de fundamentele gelijkwaardigheid van licht en warmte zou erkennen.

Ten slotte nog dit. Indien het waar is, dat de antipathieën van een mens reeds zeer vroeg in zijn leven aan de dag treden, dan mogen wij aannemen, dat prins Amenhotep steeds een bijzondere weerzin had tegen elk soort wreedheid, ook de door de oorlog gewettigde en door de godsdienst gedoogde, zoals er door zijn grote voorvaderen waren bedreven. Het is eenvoudig onmogelijk, dat hij niet zou zijn ineengekrompen bij het horen van het welbekende verhaal van de marteling ondergaan door de zeven Syrische aanvoerders, door Amenhotep de Tweede tijdens de betreffende veldtocht gevangengenomen en met de hoofden naar beneden opgehangen vóór op het schip, waarmede de pharao triomfantelijk de Nijl op voer, en later plechtig geofferd aan Amon, waarop hun bloedige lijken dagenlang op de wallen van Thebe en Napata werden te rotten gelegd. In welke geest dergelijke verhalen hem ook mochten zijn gedaan, hij heeft er stellig van gewalgd, en zij moeten in hoge mate hebben bijgedragen tot zijn levenslange afschuw voor het oorlogsbedrijf, tot zijn afkeer van de vergroting van zijn rijk ten koste van zulke gruwelen en tot zijn onverschilligheid, overgaande in haat, voor de nationale god Amon.

Enige tijd vóór zijn troonbestijging trad prins Amenhotep, nauwelijks ouder dan tien jaar, met de gebruikelijke praal in het huwelijk met een ongeveer acht à tien jaar oude prinses genaamd Nefertiti.

De geleerden zijn het niet met elkaar eens over de afkomst van de bruid. Volgens Flinders Petrie zou zij identiek zijn met Tadoechipa, dochter van Toesjratta, koning van Mitanni [3]). Weigall is het hiermede niet eens, en

[1]) Ta-urt „de Grote". Zie FPE, g, blz. 13, 82 en 185. [2]) „Sebek, de krokodilgod, een oude zonnegodheid": EWB, g, deel I, blz. 63. [3]) FPE, d, deel II, blz. 207.

wel op grond van de „typisch Egyptische" gelaatstrekken van de prinses: hij vermoedt, dat zij een dochter was van een hofdignitaris genaamd Ay [1]) terwijl de sprekende gelijkenis van haar portretten met die van haar jonge echtgenoot aanleiding is geweest voor anderen om te veronderstellen, dat zij zijn halfzuster [2]), wellicht zijn volle zuster [3]) is geweest. Huwelijken tussen broeders en zusters waren gebruikelijk in Egypte, zoals bekend.

Te dezer zake hebben wij geen opinie. Wij vinden het echter moeilijk om over Flinders Petrie's mening heen te stappen, alleen op grond van Nefertiti's gelaatstrekken. Want indien de prinses inderdaad de dochter van Toesjratta mocht zijn geweest, dan moest haar moeder de zuster, en haar grootmoeder van vaders kant de tante van Amenhotep de Derde zijn geweest, terwijl 's prinsen grootmoeder van vaders zijde — de hoofdvrouw van Thotmes de Vierde — Toesjratta's tante van vaders zijde was, naar wij weten. Met andere woorden: de met elkaar gehuwde kinderen zouden nauwer met elkaar verwant geweest zijn dan gewone neven en nichten, zodat het volstrekt niet vreemd ware, dat zij als broeder en zuster op elkaar leken. Het is echter om het even, wiens dochter Nefertiti was. Voor de geschiedenis blijft zij Ichnatons beminde gemalin. Door haar schoonheid, blijkende uit haar kalksteen-borstbeeld, een van de fraaiste meesterwerken der Egyptische beeldhouwkunst, is zij in modern Europa in ruime kringen beter bekend geworden dan haar groot echtgenoot.

Waarschijnlijk begon de idyllische liefde, die de prins en zijn gemalin gedurende heel hun leven verbond, reeds lang voor zij met elkaar in de echt traden. Indien de trekken en in het bijzonder de uitdrukking van het gelaat iets onthullen van hetgeen wij de ziel noemen, dan moeten de beide kinderen, toekomstige koning en koningin van Egypte, zeer gelijkgestemde zielen geweest zijn. Hun vroegste portretten tonen hen ons met dezelfde regelmatige, ovale gezichten, dezelfde slanke halzen en grote donkere, verlangende ogen, waarin niet te miskennen een toets van diepzinnige droefheid, die niet van hun tijd is. Een fijne, bijna vrouwelijke charme schijnt Ichnatons persoon heel zijn leven te onderscheiden. Maar volgens de portretten woog daar in later dagen een uitdrukking van mannelijke vastberadenheid tegen op. In zijn jeugd, en speciaal in zijn kindsheid, eer de strijd met de omringende wereld was begonnen, waren zijn mannelijke hoedanigheden nog niet tot uiting gekomen, en toen was zijn fijne charme nog overheersend, zodat de gelijkenis van de jonge echtgenoot met zijn jonge gade in die tijd nog groter was dan in de volgende jaren.

De twee speelden met elkaar, zaten en lazen of bekeken platen met el-

[1]) AWE b, blz. 49. [2]) EWB, i, blz. 76. [3]) JAB, b, blz. 243 en HRH, b, blz. 258 en 299.

kaar; of zij luisterden naar verhalen, die grote mensen hun vertelden. Samen bewonderden zij een juist opengegane lotusbloem; samen tuurden zij naar een fluwelige vlinder op een roos of volgden met hun blikken een vlucht, voor het komende hete weer noordwaarts trekkende, zwaluwen. Een beschilderd basrelief uit wat latere jaren toont de prins op een staf leunende, terwijl Nefertiti hem aan een bos bloemen laat ruiken. Een onbeschrijflijke lieflijkheid gaat uit van het tafereel, dat wij stellig als een waarheidsgetrouwe verbeelding uit het dagelijkse leven van het jonge paar mogen beschouwen.

Aangenomen mag ook worden, dat de prins zijn kindvrouwtje spoedig inwijdde in wat reeds zijn hoger leven mag worden genoemd. Wat ook haar afkomst mocht zijn geweest, de eredienst van de Zon kon voor de kleine prinses niets vreemds geweest zijn. Maar door haar dagelijkse omgang met de bezielde knaap met wie zij thans gehuwd was, werd hetgeen tot dusver weinig méér was geweest dan grotemensengedoe, nu een persoonlijke liefdeshandeling voor haar. Hoewel zijn eigen denkbeelden alsnog ver van vastomlijnd waren, leerde prins Amenhotep haar stellig de Zon zien zoals hijzelf hem zag, namelijk als de schoonste en welmenendste van al de goden — „als de enige vererenswaardige God", wagen wij, van die vroege jaren, nog niet te zeggen.

Indien Nefertiti, zoals Flinders Petrie meent, de dochter van de koning van Mitanni was, dan zou kunnen worden vermoed, dat zij met haar jonge echtgenoot over Mithra, misschien ook over Soerja, de zonnegoden van haar land, sprak en hem ook op onbeholpen wijze, te ver afdalende in bijzonderheden, van de ritualen van de dienst vertelde. Het is de vraag, of deze bijzonderheden, zoals zij door haar konden worden voorgesteld, voldoende indrukwekkend waren, om voor 's prinsen evolutie van psychologische betekenis te zijn. Maar hij zou de gelegenheden te baat genomen kunnen hebben, om, wijzende op de stralende schijf aan de hemel, aan het kleine meisje te vertellen, dat dit de enige ware Zon was, onder welke naam en op welke wijze hij ook door de mensen in verschillende landen werd vereerd. En zij zal wellicht hebben gevoeld, dat er waarheid zat in zijn kinderlijke opmerkingen, en begonnen zijn, tot hem op te zien als tot een zéér wijs persoontje, wijzer misschien zelfs dan volwassenen.

Wij hebben gepoogd, duidelijk te maken, dat Ichnaton, vóór hij de grondvester van de godsdienst van Aton werd, hoewel eensdeels een kind onder kinderen, tevens een knaap was uit wie ongetwijfeld dikwijls de eerste vonken van het genie spatten; een kind wiens komende grootheid zich meermalen ondubbelzinnig moet hebben aangekondigd.

Aangezien er over zijn vroegste jaren vrijwel geen historische berichten voorhanden zijn, moesten wij met onze verbeelding proberen te peilen, op welke wijze de voornaamste emotionele tendenties, geestelijke hoedanigheden en karaktertrekken, die zijn leven en leer als koning maakten tot wat wij ervan weten, tot uiting kwamen in de prins. Maar met een hoge mate van waarschijnlijkheid kan worden beweerd, dat die psychologische elementen in hem reeds zéér vroeg waarneembaar waren, en dat hij dus een ander kind was dan andere kinderen.

Het is waarschijnlijk, dat hij een ernstig, diepzinnig kind was, vervuld van de roepstem van het Onbekende, dat hij met zijn gedachten nog niet vermocht te doorgronden, maar dat hij nu en dan met zonderlinge hevigheid *voelde*. Hij had levendige, fijne aandoeningen en werd reeds diep bewogen door zichtbare schoonheid, — voorzover wij kunnen opmaken, méér door de schoonheid van de natuur, van land en water en hemel en levende schepselen, dan door die van de hogelijk artistieke weelde, te midden waarvan hij opgroeide. Hij was een gevoelig en liefhebbend kind, dat in verontwaardigde gramschap kon uitbarsten bij het horen, om niet te spreken van het zien, van enige ruwheid, om welke reden en met welk doel ook bedreven tegen mens of dier. Hij was een buitengemeen logisch kind, dat verklaring eiste van alles wat hem niet vanzelfsprekend toescheen, en dat niet tevreden was met ontwijkende antwoorden, zoals er door volwassenen zo dikwijls worden gegeven aan kinderen, om hen te doen stilzwijgen. Bovenal, indien er kinderen bestaan, die van de dag hunner geboorte nimmer een leugen vertelden, dan was hij zeker een van hen. En wij mogen veilig aannemen, dat hij in zijn kindsheid menigmaal, om de wille van de waarheid, kleine voordelen — in kinderogen grote — verbeurde, even geredelijk als hij eens een rijk zou opofferen om gelijk te blijven aan zichzelf.

HOOFDSTUK III

ALLEEN TEGEN MILLIOENEN

IN 1383 VOOR CHRISTUS ONGEVEER [1]) BESTEEG DE PRINS de troon zijner vaderen als Amenhotep de Vierde, koning van Egypte en keizer van al de landen van de oevers van de Opper-Euphraat tot aan de vierde katarakt van de Nijl, — met moderne woorden: van de grenzen van Armenië tot in het hart van de Soedan.

Hij werd gekroond niet te Thebe, doch te Hermonthis, het „Zuidelijke Heliopolis", waar de broeder van koningin Teje hogepriester van de Zon was [2]). De lijst van zijn titels, volgens de oudste uitvoerige inscriptie uit zijn regeringstijd, die tot nut toe is gevonden [3]), geeft een curieuze combinatie van de oude traditionele stijl met uitdrukkingen, die een volkomen nieuwe orde van ideeën aankondigden:

de Machtige Stier; de Trots-Gepluimde; de Gunsteling der beide Godinnen; de Grote Koning van Karnak; de Gulden Horus; de Drager van Diademen in het Zuidelijk Heliopolis; de Koning van Opper- en Beneden-Egypte; de Hogepriester van Ra-Horachte der Twee Horizonten, die als Sjoe in de Schijf aan zijn Horizon juicht; Nefer-Cheperoe-Ra; Oea-en-Ra; de Zoon van Ra; Amenhotep, Goddelijk Heerser van Thebe, Langdurend, Eeuwig-levend; de Beminde van Ra, Heer des Hemels en der Eeuwigheid [4]).

In deze lange reeks van titels is die van „Hogepriester van Ra-Horachte der Twee Horizonten, die als Sjoe in de Schijf aan zijn Horizon juicht" opmerkenswaardig. Wèl zou de nieuwe koning spoedig een hogere opvatting van de zon verkondigen, maar wij moeten niet vergeten, dat zijn god oorspronkelijk geen ander was dan Ra-Horachte, de zonnegod, die in de aloude heilige stad On (Heliopolis) vereerd en vereenzelvigd werd met de bekende Ra. Sommige schrijvers hebben opgemerkt, dat de pharao nimmer had gepoogd om de identiteit van zijn god met die oude zonnegodheid

[1]) Volgens FPE, d, deel II, blz. 205. Volgens AWE, b, blz. 1, in 1375.
[2]) JHB, f, deel II, blz. 111. [3]) De inscriptie te Silsileh: zie JHB, b, deel II, blz. 384. [4]) JHB b en AWE, b, blz. 50.

te verbergen: hij gaf alleen maar een nieuwe uitleg aan die oeroude godheid [1]). Die samengestelde naam was dus niets anders dan een andere aanduiding voor de god Aton.

Waarom koos de nieuwe pharao dan die oude naam, waarom noemde hij zich niet eenvoudig „Hogepriester van Aton"? Misschien was die omslachtige oude naam door het gebruik gesanctionneerd; misschien werd hij statiger geacht voor een officieel document. Wellicht was de koning zich er ook reeds van bewust, dat de door hem vereerde werkelijke God iets veel hogers was dan de zichtbare zon: de uitdrukking „Sjoe in de Schijf" (Sjoe betekent warmte, of warmte en licht) [2]) geeft het idee van dat hogere, van die onbekende werkelijkheid, zo nauwkeurig weer als de taal dit maar toelaat.

Misschien acht men dit inzicht in een zo jonge knaap vrijwel onmogelijk. De meeste schrijvers wijzen daar inderdaad op en schijnen te geloven, dat de godsdienstige inzichten, blijkende uit documenten uit die vroege tijd, in de meeste gevallen, zo niet geheel en al, die van de koningin-moeder en haar omgeving waren [3]).

Natuurlijk was Amenhotep de Vierde nog maar een kind wat betreft leeftijd en dus ook wereldse ervaring. De brieven, waarin Toesjratta, koning van Mitanni, hem verzocht om zijn moeder te raadplegen over alle aangelegenheden, die vroeger met Amenhotep III waren behandeld, bewijzen, dat hij althans nog enige tijd na zijn troonbestijging als een minderjarige onder het voogdijschap van zijn moeder handelde [4]). Waarschijnlijk werden de boodschappen, die vreemde koningen en vazallen hem zonden, eerst door haar gelezen en hem vervolgens ter hand gesteld, met uitvoerige toelichtingen over de bedoelingen van de schrijvers, die zij door en door had leren kennen en behandelen met diplomatieke schranderheid. Het is mogelijk, dat zekere veranderingen in de omgang van het Egyptische hof met vreemdelingen, b.v. de tegenzin van de jonge koning om zijn goud in buitensporige geschenken aan zijn buren te verkwisten, zoals zijn vader had gedaan — een verandering, waarover al de monarchen in hun brieven jammeren — gedeeltelijk aan de invloed van koningin Teje moest worden geweten.

Maar de religieuze en philosophische aangelegenheden waren een heel

[1]) JHB, f, deel II, blz. 111. [2]) EWB, i, blz. 80. [3]) FPE, d, deel II, blz. 211. [4]) TAC, K. 28, een brief van Toesjratta: „Aangaande de woorden van Nimmoeria (Amenhotep III), Uw vader, welke hij mij schreef, Teje, de Grote Vrouw van Nimmoeria, de beminde, Uw moeder, zij weet daar alles van. Vraag aan Teje, Uw moeder, aangaande de woorden van Uw vader, welke hij tot mij sprak . . . Al de woorden, die ik met Uw vader sprak, Teje, Uw moeder, kent ze, en anders weet er niemand iets van . . ."

andere kwestie. Op dàt gebied, zoals wij reeds zeiden, gaf Amenhotep de Vierde, hoewel nog een kind wat leeftijd betreft, waarschijnlijk blijk van een zijn leeftijd ver te boven gaande ongewone kracht van intuïtie en analytische en creatieve intelligentie. Alleen op grond van de weinige woorden in zijn titulatuur kunnen wij natuurlijk niet beweren, dat hij zich een god van hoger orde dan de stoffelijke zon voorstelde. Evenmin kunnen wij echter redelijkerwijze volhouden, dat hij tot zulk een voorstelling buiten staat zou zijn geweest, omdat hij nog maar twaalf jaar oud was. Het is zeer goed mogelijk, dat hij zelf het is geweest, die er op stond, dat hij in de officiële lijst van zijn titels ook werd genoemd ,,Hogepriester van Ra-Horachte", d.i. Aton, zoals andere pharao's werden genoemd ,,Hogepriester van Amon".

Andere van zijn titels, b.v. ,,Drager van Diademen in het Zuidelijke Heliopolis", ,,Zoon van Ra" enz., leggen de nadruk op zijn nauwe betrekkingen met de oude zonnedienst van On, waarin zijn godsdienst wortelde; terwijl zijn titels ,,Nefer-Cheperoe-Ra" (d.i. Schone Essentie van de Zon) en ,,Oea-en-Ra" (d.i. Enige van de Zon) in al de hem betreffende inscripties uit zijn regeringstijd worden gevonden. Andere titels in de lijst (zoals ,,Gunsteling der Beide Godinnen", ,,Beminde van Ra") schijnen daarentegen aan te tonen, dat de koning, zelfs al mocht hij de subtiele aard van zijn god en diens superioriteit boven andere goden reeds hebben aangevoeld, nog niet het stadium had bereikt, waarin hij spoedig alle speciale of locale, d.w.z. beperkte, ideeën van de godheid als absurd en lasterlijk zou beschouwen.

Het is waarschijnlijk, dat koningin Teje, ofschoon zelf geen vurige vereerster van Amon, aan de titulatuur een of twee typisch orthodoxe uitdrukkingen had toegevoegd, teneinde het machtige plaatselijke priesterdom te behagen. Als dit zo ware, dan zou de koning zich dus blijkbaar niet al te zeer er tegen hebben verzet, want opgenomen werden de titels in elk geval. Overigens zien wij, dat hij in dit stadium van zijn geschiedenis nog steeds de naam Amenhotep droeg, en dat de meest kenschetsende van zijn titels — ,,Levende in Waarheid" — in de inscripties nog niet voorkomt.

Amenhotep de Vierde werd bij zijn troonbestijging begroet door de koningen van Noord en Oost, de beheersers der beschaafde wereld buiten Egypte. Hun brieven, gelukkig voor het nageslacht bewaard gebleven, zijn interessant in hun verscheidenheid. Die van Boerraboeriasj van Babylon was vriendelijk; die van Sjoebbiloelioema, koning der Hethieten, was wat uitgestreken; die van Toesjratta van Mitannië ontroert door ongeveinsde oprechtheid. Toesjratta was de vriend, neef en zwager van Amenhotep de Derde geweest; hij was het, die de pharao dat wonderdoende beeld van Isjtar van Niniveh had gezonden, in de hoop, dat deze godin hem zijn gezondheid zou hergeven; en als zij het niet deed, dan was dat niet de schuld van de vriendelijke gever.

Ieder monarch beschouwde de troonbestijging van de nieuwe koning van Egypte echter als een belangrijke gebeurtenis, want Egypte was een machtig land; ook misschien, omdat zij zich verbeeldden, dat de zoon van Amenhotep de Derde — zo machtig, zo vriendelijk in zijn omgang met hen en zo fabelachtig rijk — geen gewone vorst was. Zij verwachtten fraaie geschenken van hem: méér goud en steeds méér goud, want ,,goud was gewoon als stof in zijn land". Zij zochten zijn bondgenootschap, want zij wisten, dat hij soldaten in garnizoen had liggen langs hun grenzen, en dat hij vestingen bezat, die de straatwegen naar hun koninkrijken bewaakten. Geen enkele van hen had evenwel een idee van de werkelijke grootheid van het kind waaraan zij schreven. Niemand wist, dat de grootste gebeurtenis in de wereld waarin zij leefden, de snelle dageraad der eeuwige waarheden in het bewustzijn van die knaap van twaalf jaar was, en dat de glans van zijn koningschap niets was, vergeleken met de luister van zijn onschatbare individualiteit. Niemand wist het. Het kost tijd, om het werkelijk belangrijke te onderkennen.

Intussen dacht de jonge pharao in het paleis van zijn vaderen in Thebe aan zijn God.

Thans als koning, en als god in de ogen van zijn volk, was hij minder vrij dan eertijds. De dagelijkse ronde van zijn plichten was door streng gebruik vastgesteld. Van zijn staatsiebezoeken aan de tempels en zijn ontvangsten van hoge ambtenaren en vreemde gezanten tot de geringste onderdelen van zijn particulier leven schreef een door de tijd geheiligde etikette, die weinig van godsdienstig rituaal verschilde, alle handelingen met onwrikbare nauwkeurigheid voor. Hij kon niet doen wat hij wilde en wanneer hij het wilde, en hij kon zich niet afzonderen wanneer hij dit verkoos. Zoveel te meer zal hij de hem voor rust en ontspanning toegestane ogenblikken gewaardeerd en er van geprofiteerd hebben om te genieten van de aanwezigheid van het goddelijke in de schoonheid der zichtbare wereld en in de stilte van zijn eigen ziel.

In verband met 's pharao's kinderjaren hebben wij de opmerking gemaakt, dat zelfs in onderdelen afdalende geschiedkundige overleveringen gewoonlijk niets berichten over hetgeen psychologisch van de grootste betekenis voor een mens is. Over het tijdperk van de kroning van Amenhotep de Vierde tot de oprichting van de eerste Aton-tempel waarvan

wij weten — voltooid vóór het zesde en dus begonnen niet later dan in het vierde jaar van zijn regering — bestaan geen geschreven berichten. En indien er al bestonden, dan zouden wij waarschijnlijk nog niets weten van het proces dat zich in 's konings bewustzijn voltrok en waardoor de idee der eenheid van een onstoffelijke god in zijn ziel overheersend werd; en de geschiedenis van 's konings religieus leven tijdens de jaren onmiddellijk voorafgaande aan zijn strijd tegen de traditie — de belangrijkste periode — zou onderwerp van veronderstellingen blijven.

Hoewel hij reeds van jongs af in niet geringe mate van beschouwende natuur en vatbaar voor ongewone inspiratie was, mogen wij aannemen, dat de jonge, buitengewoon intelligente en intuïtieve monarch tussen zijn elfde en zijn vijftiende of zestiende jaar een of andere religieuze ervaring van heel bijzondere aard onderging, waardoor de grond voor zijn leer gelegd werd. De plotselinge vastberadenheid waarmede hij, van de oprichting van de Aton-tempel af, zijn doeleinden nastreefde, schijnt er op te wijzen, dat in zijn binnenste iets veranderd was; dat hetgeen tot een gegeven tijdstip ten hoogste een sterk gevoel was geweest, voor hem geworden was tot een waarheid — tot DE waarheid —, die zijn geest en hart en fijnere zintuigen met de ganse macht van logische, morele en zinnelijke bewijskracht overmeesterde.

Niemand zal ooit te weten komen, welke ervaring dat was. Op gezag van professor Elliot Smith, die zijn geraamte onderzocht, menen sommige historici te mogen veronderstellen, dat de jonge pharao aan toevallen en hallucinaties onderhevig was. Enkele werkelijk grote mensen zouden die zonderlinge toestanden van het zenuwstelsel eveneens gekend hebben, en de benaming „goddelijke ziekte", waarmede deze toestanden vroeger werden aangeduid, mocht in zekere zin niet ongewettigd geweest zijn. Maar zelfs voor een deskundige als Elliot Smith moet het lastig zijn, na zoveel eeuwen de werkelijke natuur van die tijdelijke afdwalingen van het normale bewustzijn, indien daarvan inderdaad sprake was, vast te stellen. De pathologische namen voor die afdwalingen — vallende ziekte [1]), water in de hersenen [2]) enz. — zeggen weinig over de betekenis daarvan — niet voor de buitenstaande waarnemer, doch voor de jongeling, die daarmede behept zou zijn geweest. Ook kan het abnormale karakter van die afdwalingen of afwijkingen Amenhotep de Vierde niet in discrediet brengen en evenmin zijn leer, waartoe hij, zoals sommige al te normale mensen wellicht geneigd zijn te denken, mede daardoor gekomen zou zijn.

Wat die zonnedienst ook geweest is, wij mogen niet vergeten, dat hij

[1]) AWE, b, blz. 51. [2]) EWB, i, blz. 75.

voor Amenhotep de Vierde iets anders betekende, dan voor alle andere mensen. Verrukt van de aanvang af over de schoonheid van het licht, dat heel zijn leven lang een buitengewone indruk op hem scheen te hebben gemaakt, zag hij in de zon noch een god onder andere goden, noch een stoffelijk lichaam onder veel andere stoffelijke lichamen, doch de oerbron en de verhevenste belichaming van alles wat voor hem aanbiddenswaardig was: schoonheid, macht, hemelse majesteit, en die lieflijke aanvulling van dit alles: welwillendheid.

Mogelijk had hij al deze goddelijke attributen van de zon met de stoffelijke zonneschijf in verbinding gebracht, maar zeer spoedig kreeg hij een veel subtieler idee van de godheid: „Sjoe in Aton", d.w.z.: „warmte — of warmte en licht — in de schijf". Dit werd betrokken op de god Ra-Horachte der Twee Horizonten, van wie hij zich, volgens zijn titulatuur, de hogepriester noemde. En nu mogen wij, schijnt het, veronderstellen, dat 's konings derde stap was: de vereenzelviging van de „warmte in de schijf" met de schijf zelf — de onzienlijke vorm van de godheid met de zichtbare; de onstoffelijke, of blijkbaar deze, met de stoffelijke, of blijkbaar deze.

Wallis Budge [1]) vertelt ons, dat de oude god Tem of Atem, de heer der heilige stad On (Heliopolis), wiens oppermacht uit de pyramiden-teksten blijkt, een drie-eenheid vormde met de godheden Sjoe (warmte, of warmte-en-licht) en Tefnoet (het waterige element). In de vereenzelviging van Aton (de schijf) — volgens Budge hetzelfde als Tem of Atem — met „Sjoe in Aton", mogen wij het resultaat zien van het streven naar eenheid, dat misschien reeds in die drieëenheidsleer der priesters van On (evenals in alle drieëenheidsleringen) latent was, echter zijn vol effect verkreeg in de rechtstreekse bewustwording van het Ene in de elkaar aanvullende drie, evenals in de oneindige verscheidenheid van het Vele. Deze verklaring, wat haar waarde ook moge wezen, schijnt veel meer in overeenstemming met alles wat van religieuze ervaring bekend is, dan Wallis Budge's lezing, dat Amenhotep de Vierde de hele tijd niets anders dan de stoffelijke zon vereerde, en dat in zijn hymnen noch in zijn godsdienst „iets spiritueels" zit [2]).

Alle religieuze geniën schijnen in hun meditaties te hebben ontwaard die onbepaalbare Eenheid, die onbegrijpelijk blijft voor wie de mystieke staat niet kennen. In het geval van Amenhotep de Vierde kan de waarheid, die hij als grondslag voor zijn leer zou stellen (of de ervaring, die de kennis daarvan hem bracht) heden in wetenschappelijke termen worden uitgedrukt.

[1]) EWB, i, blz. 57–58. [2]) EWB, i, blz. 79 en 112 etc.

Oorspronkelijk was het voorwerp van zijn meditaties noch een metaphysische wezenheid, noch een idee, noch een symbool, noch iets abstracts, doch enkel en alleen de zichtbare zon, ouder van onze stoffelijke aarde en haar zusterplaneten. Daarom kon ten slotte alles wat wij omtrent hem, onverschillig langs welke weg, te weten zijn gekomen, getoetst worden met de gewone wetenschappelijke middelen waarmede wij al ons weten van de stoffelijke wereld toetsen. En — zoals Flinders Petrie zo prachtig in het licht heeft gesteld [1]) — 's jongen pharao's ontdekking van de gelijkwaardigheid van licht en warmte, en van de zon als bron van alle kracht, is in onze tijd getoetst en juist bevonden. Deze ontdekking is niets anders dan het vooruitlopen op het principe van de gelijkwaardigheid van alle vormen van energie, die de basis is van de moderne wetenschap. Wij mogen hieraan toevoegen, dat wij, indien dit de juiste interpretatie is van 's konings conceptie van de zon, zijn identificatie van Aton (oorspronkelijk de stoffelijke zonneschijf) met ,,Ra-Horachte der Twee Horizonten, die als Sjoe in de Schijf aan zijn Horizon juicht", eveneens kunnen beschouwen als een koen vooruitlopen op de fundamentele identificatie van ,,energie" met wat aan onze zintuigen als ,,stof" verschijnt, — de laatste grote wetenschappelijke generalisatie.

Met andere woorden: door een rechtstreeks besef van het wezen der dingen, door een ervaring waarover wij niets vermogen te zeggen, kwam Amenhotep de Vierde tot de slotsom, die eens, na drie en dertig eeuwen geduldig ploeteren, door het wetenschappelijk denken zou worden verkregen. Of gebeurlijkheden als toevallen of hallucinaties hem hielpen om tot bovennormale bewustzijnstoestanden te geraken, of dat hij deze toe standen bereikte door een bekwaamheid voor geconcentreerde meditatie, dit maakt weinig verschil. Het feit, dat hij, uitsluitend door rechtstreeks inzicht, de fundamentele waarheid omtrent de stoffelijke en de geestelijke wereld vatte en daardoor de enige, te eniger tijd wetenschappelijk te noemen kijk op natuur en godheid verkreeg, dit is wellicht het sprekendste historische bewijs voor de eenheid van alle waarheid; het sprekendste voorbeeld ook van de uiteindelijke gelijkwaardigheid van alle methoden, die tot haar kennis leiden.

De eerste belangrijke handeling van de pharao, waarvan enig bericht voorhanden is, was de oprichting van de Aton-tempel te Thebe. Als alle gebouwen gewijd aan Aton, werd deze tempel later door de vijanden van 's konings geloof verwoest; niets dan enkele losse zandsteenblokken zijn

[1]) FPE, d, deel II, blz. 214.

er van overgebleven en meestal gebruikt voor latere bouwwerken. Het blijkt een groot gebouw te zijn geweest, te oordelen naar de fragmenten van de basreliefs, die op sommige blokken nog te onderkennen zijn. (Op een van die fragmenten b.v. is de wijdte van 's koning been, bij de benedenrand van zijn korte rokje, meer dan een halve meter). Een inscriptie — onschatbaar voor de kennis van die periode van de regeringstijd van Amenhotep de Vierde — zegt, dat nieuwe steengroeven geopend werden te Silsileh in het Zuiden, ter verkrijging van zandsteen voor de bouw van de tempel. Hoge hofambtenaren werden benoemd om toezicht te oefenen op het vervoer van de stenen naar Thebe. Wij ervaren ook uit een inscriptie, dat een schrijfkundige genaamd Hatay benoemd werd tot ,,opzichter der graanschuren in het Huis van Aton".

Uit het weinige dat er van over is, kan niet goed worden opgemaakt, of de tempel was opgetrokken in de traditionele stijl, dan wel in die van de tempels te Tell el-Amarna, waarover wij later nog zullen spreken. In de teksten op de stenen voor de nieuwe tempel, evenals in de bekende inscriptie te Silsileh, wordt de koning ,,Amenhotep" genoemd: hij had dus nog niet die andere naam aangenomen. De naam ,,Aton" is nog niet, zoals dit in al de latere inscripties het geval is, door een ,,cartouche" (ovale sierlijst) omgeven; en de uitdrukking ,,Levende in Waarheid" — die na zijn zesde regeringsjaar in alle documenten is opgenomen — komt er nog niet in voor en behoorde toen waarschijnlijk nog niet tot zijn gewone titulatuur. Buitendien staan ook nog de namen van enkele andere der door de orthodoxe Egyptenaren erkende goden — Horus, Set enz. — op de steenbrokken, die eens de tempelmuur vormden. Ook bevond zich boven de herdenkingsinscriptie te Silsileh oorspronkelijk een figuur van de koning, biddende tot Amon, terwijl de Zonneschijf met in handen uitlopende stralen — het kensymbool van de nieuwe religie — haar levengevend licht over hem uitstortte. Het beeld van de nationale godheid werd later verwijderd, maar sporen daarvan zijn nog te onderkennen. In het graf van Ramose te Thebe, ongeveer uit dezelfde tijd daterende, bevindt zich een beeld van de godin Maat; in een andere inscriptie wordt Horus aangeroepen. En in een brief, in het vijfde jaar van zijn regering tot de koning gericht door een koninklijk rentmeester te Memphis, wordt gewag gemaakt van Ptah en ,,de goden en godinnen van Memphis", en de schrijver scheen er niet het minste vermoeden van te hebben, dat zijn heer en meester de traditionele godsdienst niet meer aanhing, — een feit te indrukwekkender, doordat Amenhotep de Vierde hier gelijktijdig werd toegesproken als ,,Levende in Waarheid", het motto waaraan hij tot het einde toe vasthield. Ten slotte werd op scarabeën uit dit tijdperk van de

pharao gesproken als „de beminde van Thot", de god der wijsheid [1]).

Uit gegevens als deze hebben de meeste schrijvers opgemaakt, dat de koning, toen hij de eerste door de geschiedenis besproken Aton-tempel bouwde, nog niet tot de definitieve vorm van zijn godsdienst was gekomen. Deze uitleg veronderstelt, dat de naamsverandering van de koning, de opheffing van alle andere erediensten behalve die van de beeldloze Aton, de verwijdering van naam en figuur van Amon en van het meervoud „goden" van elke steen, — dat dit alles de onvermijdelijke gevolgen waren van het nieuwe geloof, een omzetting in de daad van de wezenlijke leerstukken daarvan. En algemeen worden de feiten ook in dit licht gezien. Er is geschreven, dat Aton „een naijverig God" was [2]), alsof de pharao, door het bestrijden der goden van zijn vaderen, slechts stilzwijgend gehoorzaamde aan een of ander religieus dictaat van de aard van het eerste der tien geboden, die Mozes eens aan zijn nomadiserende Israelieten, in naam van hun stamgodheid, zou geven. Misschien is het een zekere gelijkenis tussen een van 's konings hymnen aan de Zon en een der psalmen van David [3]), die eeuwen later werden geschreven; misschiën is het ook de onbewuste wens om in Amenhotep de Vierde te zien de voorloper van een godsdienst, waaruit eens het Christendom zou ontstaan, waarin veel modernee schrijvers aanleiding hebben gevonden om aan de koning een menotheïsme van de aard van dat der Joden toe te schrijven [4]). De gegevens betreffende de bouw van de eerste Aton-tempel en het geheel van 's konings bewind tot aan zijn zesde regeringsjaar, wijzen echter niet op zulk een religieuze opvatting. Daarom trekken de schrijvers het gevolg, dat de koning vóór zijn zesde regeringsjaar zijn eigen bedoelingen niet kende, of, in elk geval, dat zijn geloof zich eerst na dat tijdvak tot een steeds strenger wordend monotheïsme ontwikkelde.

Maar voor iemand zonder vooropgestelde ideeën omtrent het soort god dat Aton dient te zijn, is het volstrekt niet nodig om iets van dien aard te veronderstellen. Want indien Aton inderdaad, zoals Flinders Petrie heeft uiteengezet [5]), niets anders is dan vergoddelijkte Stralende Energie — d.w.z. een alles doordringende werkelijkheid van immanent karakter — dan bestaat er niet de minste reden waarom daaraan het al te menselijke verlangen, om alléén te worden vereerd, zou moeten worden toegedicht. In

[1]) AWE, b, blz. 74. [2]) FPE, g, blz. 95; AWE, b, blz. 168–170; AWE, d, blz. 82; JAB, b, blz. 251. [3]) Psalm 104. AWE, b, blz. 134–136; AWE, d, blz. 82; AWE, c, blz. 147; AWE, f, blz. 154. [4]) Er is beweerd, en dat door een Jood, dat het Joodse monotheisme geheel aan de Aton-dienst zou zijn ontleend. Zie Sigmund Freud: *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, Allert de Lange, Amsterdam, 1939; zie ook AWE, d, blz. 93. [5]) FPE, d, deel II, blz. 214.

tegendeel: het zou slechts natuurlijk zijn, dat iemand, die goddelijkheid ziet in de „warmte in de zonneschijf" (die van hetzelfde wezen is als de schijf zelf), de aloude goden van zijn land niet alleen niet zou verbannen, doch hen zou beschouwen als gebrekkige pogingen van de mensen om het ongrijpbare te grijpen; als onvolmaakte symbolen van de Ene Ware God. In dit licht hebben de wijzen in alle tijden de traditionele godheden gezien in landen, waar een populair polytheïsme naast het verhevenste religieuze besef bestaat. En het komt ons zeer waarschijnlijk voor, dat Amenhotep de Vierde de goden van zijn land — en van alle landen — op deze wijze beschouwde. Het is mogelijk, dat het beeld van Amon op de plaat der inscriptie te Silsileh werd aangebracht door een beeldhouwer, die „eenvoudig een aloud gebruik volgde" [1]). Maar indien de koning daar het geringste op tegen had gehad, dan zou hij het beeld onmiddellijk hebben laten verwijderen, — wat hij onder gewijzigde omstandigheden later ook deed. De zaak is, dat hij met geen enkele van de goden, ook niet met Amon, overhoop lag. Zijn god stond boven alle andere en omvatte alle andere, gelijk hij al het bestaande omvatte; zijn god had niets tegen de andere goden. Hoogstens zou de koning enige minachting voor de door de mensen gemaakte goden gevoeld kunnen hebben, wegens hun plaatselijk karakter en de hun toegedichte kleinzielige bemoeiingen met menselijke aangelegenheden. Hij hield niet van hen. In de aanvang duldde hij hen echter, zoals een rein Vedantist heden de populaire goden en godinnen in India tolereert: wetende, dat de mensen nimmer tot een hogere, méér omvattende opvatting van de godheid zullen komen.

Het schijnt, dat hij die goden gemakkelijk tot het einde toe zou hebben geduld, indien de Egyptische priesters, in het bijzonder die van Amon, zich niet zo hevig tegen de uitvoering van zijn gewettigde bedoelingen hadden verzet. De reeks maatregelen, die hij weldra gedwongen zou worden te nemen, en het nieuwe aspect dat zijn religie in de ogen van buitenstaanders kreeg, kunnen eerder worden verklaard als reacties van de heerser op de tergende bemoeizucht der priesters, dan als tekenen van een religieuze ontwikkeling tot een nieuw en meer bekrompen denkbeeld van god. Deze zienswijze vindt bevestiging in het feit, dat de pharao, naar wij zullen zien, zelfs na de afschaffing van de erediensten van Amon en de andere goden, geen pogingen deed om zijn eigen geloof buiten een kleine kring van discipelen te verspreiden.

Verdere steun vindt deze zienswijze in de inscriptie in het graf van

[1]) JAB, b, blz. 254.

Ramose te Thebe, een vroeg document ongetwijfeld, want de grafversiering is nog ,,oude" stijl, en 's konings naam verschijnt daar nog als Amenhotep. De algemene toon van de inscriptie wijst er duidelijk op, dat de koning, toen het graf werd aangelegd, niet alleen reeds in het bezit was van een vaste waarheid, die hij rechtstreeks van God had ontvangen, d.w.z. die hij intuïtief had verkregen, die zich hem met heel de kracht der evidentie had opgedrongen, — doch dat hij er zich ook volkomen van bewust was, zelf in wezen gelijk te zijn aan de Essentie van alle leven, de Zon. In die inscriptie richt hij zich tot Ramose en spreekt: ,,Gij verneemt de woorden van Ra, mijn verheven vader, Hij heeft mij hun betekenis geleerd. Alles wat het zijne is . . . aangezien Hij het land heeft gemaakt tot wat het is . . . ten einde mij te verheffen sedert de tijd van de god . . . Mijn hart kende het, mijn ogen gingen er voor open, ik begreep". En Ramose antwoordde: ,,Uw beelden zullen standhouden gelijk de hemelen, want Uw duur is die van de inwonende Aton. Uw beelden zullen bestaan, zolang de hemelen bestaan. Gij zijt de Enige van Aton, gij kent zijn bedoelingen. Gij hebt de bergen gebouwd en hun geheime kamers. Zij zijn vol van de vreze van U, gelijk de harten des volks vol zijn van de vreze van U; zij luisteren naar U, gelijk het volk naar U luistert" [1]).

De oude zonnegod Ra, de goddelijke voorvader van de oudste pharao's, wordt hier klaarblijkelijk met Aton vereenzelvigd. Maar met onze kennis van de godsdienst van Amenhotep de Vierde — zijn voorstelling van de ,,warmte in de schijf" als identiek met de schijf zelf, zijn conceptie van een immanente godheid — moeten wij veel méér dan het gebruikelijke dynastieke gepoch zien in de bewering van de koning, dat Ra zijn ,,verheven vader" is; en véél meer ook, dan onderdanige overdrijving van een hoveling in Ramose's antwoord: ,,Gij zijt de Enige van Aton . . .". Dit document, het oudste misschien waarin de koning en zijn god stoutmoedig vereenzelvigd worden als in tal van latere teksten, is een verder bewijs, dat 's konings religieuze inzichten reeds in het eerste deel van zijn regering door andere mensen als iets geheel nieuws werden beschouwd en dat zij waarschijnlijk zeer weinig, indien in het geheel, verschilden van hetgeen zij waren in de tijd, toen hij in zijn nieuwe hoofdstad leefde en zijn beroemde hymnen schreef.

's Konings volgende stap was het besluit, dat het gedeelte van Thebe, waar de nieuwgebouwde tempel stond, zou worden genoemd ,,Glans van Aton de Grote", en dat Thebe zelf, de trotse stad van Amon, welker beschermgod de god van heel Egypte was geworden, voortaan gekend zou worden als de ,,Stad van de Glans van Aton".

[1]) JHB, b, deel II, blz. 389.

Men behoeft hierin geen opzettelijke belediging van de plaatselijke god te zien. Er bestaat althans niet het minste bewijs, dat dit in de bedoeling van de monarch zou hebben gelegen; en indien onze interpretatie van zijn religieuze overtuiging juist is, dan is er alle reden om te geloven, dat dit ook werkelijk niet het geval was. De pharao deed geen poging om de Thebaanse godheid uit te roeien of ook maar te tarten, zoals een vereerder van een ,,naijverig god" zou hebben gedaan. Hij wilde hem alleen maar op zijn plaats zetten, hem terugbrengen onder de onvolledige godheids-symbolen, waarboven de mens vroeger of later moet leren uit te rijzen. Hij onderdrukte de dienst van Amon of van enige andere god niet, in ieder geval was dit in dit stadium van zijn loopbaan niet zijn streven. Maar de Ene onzienlijke en ontastbare God, de Essentie van alles, door hemzelf gerealiseerd in de zichtbare zon, — die wilde hij zeer zeker vereerd weten boven alle mindere godheden, beschermgoden van families, steden, zelfs volken, welker macht beperkt en welker natuur blijkbaar eindig was als die van hun menselijke belijders. En door de nieuwe naam te geven aan de hoofdstad van zijn vaderen, betuigde hij openlijk eerbied aan de ware God van het heelal, die tegenover al de door mensen uitgevonden stamgoden stond.

Deze houding zal door de priesters van Amon verkeerd begrepen zijn, of wellicht begrepen de intelligenten onder hen haar maar al te goed. Het gevolg was, dat de verandering hen niet onverschillig liet. Zij en hun god waren eeuwen achtereen te Thebe en in geheel Egypte dermate vereerd geweest, dat het hun onmogelijk viel, zich in te denken in de dageraad van een nieuwe orde, waaronder voor hun onbetwiste heerschappij geen reden van bestaan en dus geen plaats meer zou zijn. Amon, die door hen vereenzelvigd was met de oude god Ra van On — de zon — ten einde zijn gezag over geheel Egypte te wettigen, was in hun ogen de werkelijke heer van het land. Hij was het, die zijn zonen, de Thebaanse pharao's, onoverwinnelijk in de oorlog en schitterend in de vrede had gemaakt. En het was de gewoonte, dat zij zijn tempels dagelijks bezochten en, door de verrichting van gegeven traditionele ritualen, de adem des levens van hem ontvingen, — d.w.z. dat zij als het ware door het dagelijks opnieuw opdoen van een voorraad goddelijke kracht hun eeuwenoude aanspraak op goddelijkheid wettigden [1]). Wij weten niet, op welk tijdstip Amenhotep de Vierde ophield, aan deze praktijken mee te doen. Maar wij mogen veronderstellen, dat hij het reeds zeer spoedig na zijn troonbestijging deed,

[1]) EWB, i, blz. 34–35.

indien hij, zoals de inscriptie in Ramose's graf doet vermoeden, zijn eenheid met de zon (en door de zon met de fundamentele cosmische energie) reeds als vaststaand feit had beseft, en dus geen ritueel nodig had om die eenheid te handhaven of door te zetten. Ongetwijfeld waren de priesters verbolgen over deze breuk met de onheuglijke traditie. Waarover zij niet minder, zo niet veel méér, verbolgen waren, dat was de gestadige achteruitgang van het inkomen van hun tempels, nu de koning begonnen was, de eredienst van Aton aan te moedigen en zijn gewone koninklijke — enorme — giften had stopgezet.

Zij hadden evenwel geen gelegenheid, hun misnoegen kenbaar te maken, zolang Amenhotep er genoegen mee nam, zijn god te eren, zonder de nadruk te leggen op diens voorrang boven hun god of andere nationale goden. Maar toen hij door de verandering van de naam van de hoofdstad er voor uitkwam, dat hij zijn eigen intuïtieve opvatting van de godheid boven de gevestigde goden van het land wilde plaatsen, toen kwam hun woede tot uitbarsting.

Het is niet bekend, wanneer precies en op welke manier zij met hun ernstig verzet tegen de pharao begonnen. Het enige bericht omtrent dat verzet staat in een latere inscriptie, waarin de koning van de boosheid der priesters spreekt. De inscriptie, voorkomende op een van de grensstenen te Tell-el-Amarna, is verminkt, en het verhaal dus vaag, hoewel heftig: „Want zowaar mijn Vader leeft . . . zij [de priesters] zijn snoder dan hetgeen ik in het vierde jaar vernam; zij zijn snoder dan hetgeen de koning . . . hoorde; zij zijn snoder dan hetgeen Mencheperoera [Thotmes IV] hoorde . . . in de mond van negers, in de mond van welk volk ook". Het is echter meer dan waarschijnlijk, dat de verandering van de naam van Thebe, tot hiertoe de „Stad van Amon" in „Stad van de Glans van Aton", het signaal was voor een bittere strijd tussen de koning en de priesters van de Thebaanse god.

Het is moeilijk te zeggen, wat de priesters inderdaad deden, om hetgeen zij de rechten van hun goden waanden te verdedigen. Probeerden zij het volk vrees aan te jagen met de voorspelling van rampen als gevolg van de gramschap der goden? Begonnen zij, geruchten over de koning te verspreiden, om afvalligheid teweeg te brengen? Of maakten zij gebruik van betaalde booswichten, om nog werkzamer onheil te stichten, b.v. om de nieuwe tempel van Aton te verwoesten of zelfs een aanslag op 's konings leven te plegen? Het is niet bekend, maar in staat bleken zij tot alles wanneer hun fanatisme eenmaal opgewekt was. En te oordelen naar de strenge maatregelen, die de koning, als antwoord op hun intriges, onmiddellijk nam; en ook naar de bitterheid waarmede hij, zelfs na het breken van de

tegenstand, blijkbaar nog aan zijn ervaring terugdacht, mogen wij aannemen, dat de dienaars van Amon en de andere goden zich met ongewoneruwheid hebben gedragen tegenover hem, die, tot dat tijdstip, hun geloof had getolereerd en die hen zelfs daarna geen persoonlijk leed toevoegde.

Het resultaat van de strijd was een verandering, *niet in 's konings religieuze inzichten*, doch in zijn practische houding, tegenover de nationale vormen van eredienst; alsmede een reeks van nieuwe besluiten van onbuigzame aard, waardoor elke hoop op een toekomstige verzoening met één slag werd vernietigd. De fabelachtige rijkdommen van de priesters van Amon werden verbeurd verklaard; de naam Amon en het meervoud „goden" werden van elke steen gekrabd waarop zij voorkwamen, hetzij op openbare monumenten, hetzij in particuliere graven. Zelfs namen samengesteld met de naam van de Thebaanse god mochten niet blijven bestaan; en, zijn besluit tot de allerlaatste consequentie doorvoerend, aarzelde de pharao ook niet, de naam van zijn eigen vader tot zelfs uit de inscripties in diens tombe te laten verwijderen en vervangen door een van de andere namen waaronder hij bekend was: Neb-Maat-Ra. En in het zesde, wellicht reeds tegen het einde van het vijfde regeringsjaar verwisselde de jonge koning zijn eigen naam Amenhotep — die, zoals wij zeiden, betekent: „Amon is tevreden" of „Amon rust" — in Ichnaton, d.i. „Vreugde van Aton", d.w.z. „Vreugde der Zon", de naam waaronder hij onsterfelijk werd. De erediensten van Amon, en ten slotte ook die van de talloze andere nationale goden en godinnen, werden afgeschaft, en de beeltenissen vernietigd.

Het schijnen deze maatregelen te zijn, die de verontwaardiging van Ichnatons moderne smalers gaande maakten en hun aanleiding gaven, om hem een „fanaticus" en „beeldenstormer" te noemen. Maar het komt ons voor, dat het meer in overeenstemming met de historische waarheid ware, in deze maatregelen een krachtige reactie te zien op de priesterlijke aanmatiging, een vastberaden tot gelding brengen van 's pharao's rechten als heerser tegenover een klasse van ambitieuze mannen, die, onder het mom van de godsdienst, sedert eeuwen steeds meer macht naar zich toe hadden getrokken. De man, die zich God voorstelde als de alles doordringende, onpersoonlijke levenskracht — de energie in de zon — kon onmogelijk deel hebben gehad in de agressieve vroomheid van gelovigen als Karel de Grote en Mahmoed van Ghazni de afgodsbeeldenbreker. Het is onredelijk — neen: absurd — hem een ijver van hetzelfde soort toe te dichten.

Evenmin kunnen wij veronderstellen, dat hij, in het vijfde of zesde jaar van zijn regering, juist na de voltooiing van de eerste tempel die hij Hem

had opgericht, zijn idee van God veranderde. Alles wat er op volgde, speciaal 's konings bewonderenswaardige hymnen aan de zon, bewijst, dat hij tot aan het einde van zijn leven die alles doordringende Energie vereerde, die hij intuïtief had ontdekt en reeds in zijn vroegste jeugd aanbad.

Behalve de ernstige poging die zij waren, om zichzelf en zijn land uit de steeds steviger wordende greep der priesters te bevrijden, schijnen deze maatregelen tegen de nationale erediensten van Egypte een phase in Ichnatons psychologie te kenschetsen. Wij zeiden zoëven, dat zijn religieuze inzichten dezelfde waren gebleven. Maar wat wèl een grote verandering had ondergaan, dat was zijn waardebepaling van de menselijke bekwaamheid om, binnen het kader van traditioneel symbolisme, te komen tot de waarheid, die hij had gevonden buiten dat symbolisme om. Tot hier toe had hij de oude godheden van het land geduld, hetzij omdat hij hen als trappen naar een hogere werkelijkheid beschouwde, hetzij omdat hij voor het bijgeloof der mensen de vriendelijke glimlach van sommige wijsgeren had; d.w.z.: omdat hij die goden nuttig vond voor de religieuze vooruitgang, of omdat hij hen op zijn minst ongevaarlijk achtte. Thans was gebleken, dat zij het ene noch het andere waren. De onlusten, door de Amonsdienaars veroorzaakt na de naamsverandering van Thebe, waren een onthulling en een waarschuwing voor hem geweest. Plotseling was het hem duidelijk geworden, dat zijn edelmoedige verdraagzaamheid geen navolgers zou vinden onder de officiële godsdienstige leiders van het volk. Het had hem geleerd, dat de nationale goden inderdaad ,,naijverige goden" waren, in die zin, dat, zolang hun priesters de macht in handen hielden, een juister en breder besef van het goddelijke nimmer tot de harten van de gelovigen zou doordringen; dat die goden het volk niet alleen *niet* geleidelijk tot de kennis van de Ene God zouden opvoeren, maar dat zij voortdurend zouden worden misbruikt, om de mensen nog verder van Hem te doen afdwalen; dat zij de mensen voorgoed aan een gegeven godsdienstige routine zouden ketenen; dat zij critiek en inspiratie onder een voos formalisme zouden smoren; dat zij het dagen van een gevoel voor universele waarden zouden beletten, door voortdurend de nadruk te leggen op plaatselijke of ten hoogste nationale aangelegenheden.

Het waarschuwde hem, dat de priesters, in hun macht gelaten, nooit zouden toestaan, dat zijn God de algemene verering zou vinden die hem toekwam, dat Zijn waarheid ooit openbaar zou worden. Een van de twee zou achteruitgezet moeten worden: of de nationale traditie, of de universele waarheid. Dit dilemma schijnt zich aan 's konings bewustzijn, van het begin van zijn conflict met de Amonspriesters af, te hebben opgedrongen. Hadden die mannen hem zonder tegenstand het godsdienstige leven van

het land, rondom de door hem ontdekte centrale waarheid, naar welgevallen laten organiseren; hadden zij toegegeven, dat hun goden slechts gedeeltelijke aspecten waren van de Ene uiteindelijke Werkelijkheid — de warmte of kracht in Aton —, of tot deze werkelijkheid omhoog voerende trappen; en hadden zij in overeenstemming met dat geloof gehandeld: dan is het zeer waarschijnlijk, dat de koning nimmer zijn toevlucht zou hebben genomen tot die uitersten waarvan de geschiedenis bericht. Thans echter was geen andere redelijke weg overgebleven, dan de door hem inderdaad tot de uiterste consequentie gevolgde. Dit was geen ,,godsdienstig fanatisme", doch alleen maar een helder inzicht in de situatie, die hem tot handelen dwong. Niet hij was fanatiek, dat waren de priesters, zij die, door hun woeste vijandschap tegen een leer van buitengemeen brede betekenis (die, religieus gesproken, hen volstrekt niet had behoeven overstuur te maken) het dilemma schiepen waarvan wij zoeven spraken.

De grondigheid, waarmede Ichnaton deze zaak aanpakte, is een van de vroegste, bekende voorbeelden van de onbuigzame vastberadenheid waarvan hij heel zijn leven blijk gaf, zodra hij zeker wist wat hem in overeenstemming met de Waarheid te doen stond.

Het was inderdaad niet precies om wat wij godsdienstige redenen kunnen noemen, dat de priesters van Amon en van de andere goden zich zo heftig tegen de bedoelingen van de koning verzetten.

Er is gezegd [1]), dat ,,het godsdienstige denken in het tijdperk dat aan het bewind van Ichnaton onmiddellijk voorafging, kennelijk monotheïstisch van tendentie was", en dat, ondanks heel haar schokkende oorspronkelijkheid, de nieuwe beweging de natuurlijke uitkomst was van een langdurige, onbewuste evolutie van de Egyptische geest. Op de universele kracht van de zon was reeds gewezen in de beroemde ,,Hymne aan Amon bij zijn opgang als Horus der Twee Horizonten", voorkomende in een inscriptie op de stele der gebroeders Hor en Soeti, architecten van Amenhotep de Derde. Daar is Amon genoemd ,,de Enige Heer, alle landen innemende, elke dag", een uitdrukking, die bijna zó wordt teruggevonden in de latere hymnen van Ichnaton en die nog wel ouder zou kunnen zijn dan de inscriptie waarin zij voorkomt. In dezelfde inscriptie verschijnt de naam Aton als practisch identiek met de naam Amon, want in de ,,Hymne aan Amon" leest men: ,,Heil U, o Aton van de dag, gij schepper der stervelingen en maker van hun leven" [2]). Het is zelfs bewezen, dat onder Amenhotep de Derde een tempel bestond gewijd aan een god, die de volle titel droeg van ,,Horus der Twee Horizonten juichende aan zijn horizon over zijn naam Sjoe in Aton" — een titel, die ook in Ichnatons inscripties

[1]) RJB, b, blz. 314. [2]) EWB, i, blz. 49.

voorkomt —, met het ene verschil, dat de betrefffende god daar in de traditionele stijl met een valkenkop was voorgesteld. Figuur en titel staan gebeiteld op een van de blokken, die door koning Horemheb voor zijn pyloon te Karnak opnieuw zijn gebruikt; en in de koninklijke cartouche staat de naam Nefer-Cheperoe-Ra (een van Ichnatons namen, aldus veranderd uit de naam van Amenhotep de Derde). [1])

De elementen van het nieuwe geloof waren dus tot zekere hoogte in het oude geloof latent. Ichnatons eigen aandeel daarin bestond uit de stelling, dat een opvatting van de godheid als ,,warmte (of energie) in Aton" alle andere opvattingen te boven ging en ze bevatte, En mogelijk gaf hij er de voorkeur aan, zijn god onder de oudere naam van Aton — de Schijf — te vereren, ten einde, zoals gezegd, te wijzen op de identiteit van de zichtbare zon en de warmte in deze, d.w.z. op de eenheid van het zichtbare en het onzienlijke, van stof en energie. Godsdienstig gesproken, bestond er geen radicale tegenstelling tussen zijn pantheïstisch monisme (want dat schijnt het te zijn geweest) en het populaire pantheïsme der priesters met zijn monotheïstische theorie, die er de grondslag van vormde en nu en dan in haar meest intellectuele aspecten tot uitbarsting kwam.

In werkelijkheid scheen het de priesters niet zo erg te hinderen, dat Ichnaton met zijn conceptie van het goddelijke verder ging dan vroegere Egyptische denkers daarmede waren gegaan. Wat hen echter heel erg hinderde, was, dat hij, als logisch resultaat van zijn nieuwe verheven idee van de godheid, het besluit had afgekondigd, dat de Stad van Amon voortaan ,,Stad van de Glans van Aton" moest worden genoemd; met andere woorden: dat hij openbaarheid gaf aan zijn wens, om al het mogelijke te doen, ten einde Egypte en heel het rijk er toe te brengen, god te zien in de Kosmische God en de andere goden niet te achten, tenzij als ondergeschikte, in Zijn oneindigheid ondergaande, aspecten van Hem. Zij verzetten zich er tegen, dat zijn zuiver religieuze — en daarom individuele — opvatting van God zou worden geplaatst boven hun eigen voornamelijk aan het gebruik ontleende, rituele en dus nationale opvatting. De worsteling tussen de koning en hen was er geen tussen twee verschillende godsdienstige opvattingen, doch misschien de oudste, bekende phase van de nog steeds voortdurende eeuwenoude strijd tussen individuele inspiratie en collectieve traditie, tussen werkelijke godsdienst en staatsgodsdienst, tussen het inzicht van het religieus genie en de verkregen belangen van de geestelijke herders der massa, — en van de massa zelf, zouden wij er aan kunnen toevoegen.

[1]) TPE, blz. 205.

Door Wallis Budge is Ichnaton zeer heftig gecritiseerd wegens de afschaffing van de in het gehele Egyptische rijk reeds zeer populaire Amonsdienst. ,,Alleen een halfkrankzinnige", schrijft hij [1]), ,,kon dermate blind voor de feiten geweeest zijn, om te pogen, Amon en diens eredienst, middelpunt van 's lands maatschappelijk leven, omver te werpen". Ook professor H. R. Hall noemt de verlichte pharao om dezelfde reden ,,halfkrankzinnig" [2]). Zo noemen tenslotte alle middelmatige mensen de geestelijke reuzen, zonder te weten waarom, maar feitelijk omdat zij niet in staat zijn, hun grootheid te begrijpen, Het laat alleen zien, hoe hopeloos middelmatig in religieus inzicht zelfs grote geleerden kunnen zijn. De auteurs van de zoëven aangehaalde dwaze beweringen schijnen de betekenis van Ichnatons streven totaal te miskennen. Indien Aton en Amon niets anders dan twee Egyptische godheden als zoveel andere waren geweest, dan zou inderdaad de verheffing van de eerste boven de tweede misschien als ,,fanatiek" bestempeld mogen worden. Indien evenwel, hetgeen dwingende bewijzen doen geloven, Aton de naam was, die aan de vergoddelijkte Kosmische Energie werd gegeven, terwijl Amon, gelijk iedereen weet, de beschermgod van Thebe was en slechts door de overwinningen der Thebaanse dynastie tot de positie van een god van heel het grote rijk werd gepromoveerd, dan verandert heel het perspectief, en begrijpt men, dat Ichnaton de plaatselijke godheid niet als identiek met de fundamentele Essentie van al het bestaande kon beschouwen.

Hij kon het niet doen wegens de nauwe verbintenis van Amon met al de bekrompen belangen van staat en kerk, wegens 's gods politieke wonderdoenerij, zijn partijdigheid in de oorlog, zijn voldoening over door mensen ingestelde ritualen en offers. Hij kon zijn eigen godsdienst van het Heelal niet laten opgaan in de bestaande godsdienst van de staat, zijn eigen intuitieve waarheid van alle tijden niet wringen binnen het kader van het gebruikelijke dat zinloos voor hem was. Wat hij wilde, dat was, in tegendeel: de ware godsdienst door de staat erkend en de bestaande godsdienst op de achtergrond geschoven zien. En dit schijnt de reden geweest te zijn, waarom hij aan het bolwerk zelf van de nationale cultus, de Stad van Amon, een andere naam gaf. Hij wilde de stoot geven tot een nieuwe traditie, rationeler, wetenschappelijker, schoner, waarlijk religieuzer, gebaseerd op zijn buitengewoon individueel inzicht; hij wilde de staatsgodsdienst van de toekomst tot zijn eigen peil opheffen, zichzelf — de bewust goddelijke mens — tot geestelijk hoofd maken van de natie, die hij wilde leren om boven het natieschap uit te rijzen. De priesters van de natie ston-

[1]) EWB, i, blz. 78. [2]) HRH, b, blz. 298.

den hem in de weg: hij veegde hen van de baan, echter zonder hen te vervolgen.

De strijd tussen Ichnaton en de priesters moest dodelijk zijn, juist omdat het minder een conflict van ideeën was dan een van waarden. Ware de strijd uitsluitend gegaan over de attributen van de godheid of over een soortgelijke kwestie, dan zou een compromis niet onmogelijk zijn geweest, zo niet tijdens het leven van de koning, dan daarna. Zijn boodschap, zelfs verworpen, zou enig spoor in de geschiedenis hebben achtergelaten. Mettertijd zou Amon, al doorgaande met zijn bescherming van Egypte in oorlog en vrede, enkele van de subtiele hoedanigheden van Aton hebben kunnen overnemen. Maar er bestond geen mogelijkheid voor een compromis tussen de waarden, door de geïnspireerde persoonlijkheid Ichnaton tot de zijne gemaakt, en de door de priesters van de vergoddelijkte staat vertegenwoordigde waarden. Wij zullen later zien, dat het de practische implicaties van zijn leer waren, die de pharao tenslotte van zijn volk, van zijn eeuw, van alle gemiddelde mensen van alle tijden, hebben vervreemd. Intussen was zijn opvatting van de godsdienst van het begin af een grotere hindernis tussen hem en zijn tijdgenoten, dan de verheven leerstukken van zijn godsdienst: zijn houding tegenover zijn god was voor hen ongewoner, dan zijn ongelooflijk vooruitstrevende ideeën over de natuur van God.

De priesters zouden de vrede hebben bewaard, indien hij ook maar in schijn aan de traditie had willen tegemoetkomen: indien hij b.v. bereid was geweest, om zijn pharaonische goddelijkheid te blijven putten uit een dagelijks ceremonieel contact met de beschermende staatsgodheid in haar tempel. Daarbij was het er niet op aangekomen, dat hij, al doende, „Sjoe in Aton" als de enige hoogste werkelijkheid zou hebben vereerd. Dit was hem echter onmogelijk. Zijn toewijding aan de Zon — diep gekleurd door de emotie van de kunstenaar, te oordelen naar de fragmenten van zijn hymnen — moet het karakter van een mystieke verrukking hebben gehad. Er bestond een soort mysterieuze verstandhouding, een zonderlinge intimiteit, tussen de jonge koning en de vurige Schijf, iets geheel verschillends van de officiële affiliatie van enige andere, op zijn zonneafkomst bogende vorst met de een of andere zonnegod van menselijke makelij. Wanneer hij zijn handen in aanbidding tot de rijzende of dalende zon ophief; wanneer hij in het midden van de dag naar de onbewolkte eindeloosheid tuurde, die door de zon met brandend licht werd gevuld, dan was Ichnaton bewust in gemeenschap met een ontastbaar, vormloos, naamloos en toch onloochenbaar werkelijk Iets; Iets, dat tegelijkertijd aanwezig was in de golvingen van al het hem omringende Zijn, in het diepe rhythmische leven

van zijn eigen lichaam, in de stilte van zijn ziel. Hij *onderging* zijn eenheid met de zon, en door de zon met al het bestaande. Deze ervaring maakte hem inderdaad tot hetgeen andere pharao's slechts in naam en bij traditie waren: de ware Zoon van de Zon. Hij behoefde zich zijn goddelijkheid niet eerst door de beschermgod van de staat te laten bevestigen: hij was zich bewust, uit de aard van zijn natuur deel te hebben in het leven van de werkelijke zon, in harmonie te zijn met de Essentie van al het bestaande: Een daarmede. „De warmte van Aton gaf hem leven en handhaafde dat leven in hem", schrijft Wallis Budge; „en zolang dit leven in hem was, was Aton in hem. . . Zijn geestelijke aanmatiging deed hem geloven, dat hij een incarnatie van Aton was, dat hij God was, — niet zo maar één god, een van de goden van Egypte —, en dat zijn daden goddelijk waren" [1]).

Budge heeft gelijk, behalve in de bewering, dat er sprake zou zijn geweest van „geestelijke aanmatiging" in Ichnaton. De reeks geloofsoverwegingen — beter: de opeenvolgende bewustzijnsphasen — die de smaler hem toeschrijft, worden immers bereikt door een ieder, die het voorrecht heeft, de hoogste religieuze ervaring te ondergaan, — de ervaring, die door de Hindoes wordt genoemd: „realisatie" van het goddelijke — en die stoutmoedig genoeg is, om daaruit de laatste conclusie te trekken. Zonder het te weten (want hij schijnt zulk een ervaring niet te bezitten) en ook onwillens (want de jonge profeet van de Schijf schijnt hem onsympathiek te zijn), bewijst Budge alleen maar, dat Ichnaton een waarachtig spiritueel en tevens een intellectueel genie was, het grootste compliment, dat een mens, en speciaal een smaler, een ander mens kan maken.

Des konings vijandige tijdgenoten begrepen hem blijkbaar niet beter dan zijn critici uit de twintigste eeuw. Verknocht aan de ideologie van de dynastieke zonnedienst — van het koningschap, geschapen, beschermd en vergoddelijkt door de goden van de staat, door tussenkomst van hun traditionele priesters — konden zij zich niet voorstellen, wat er in het bewustzijn van de monarch omging. Zij boden hem tegenstand wegens de nieuwe waarden, die hij hun voorzette.

Het volk, dat zijn pharao ongetwijfeld niet anders zag dan van ouds, d.w.z. als zoon en aardse belichaming van de nationale god Amon, wist natuurlijk in het geheel niet, wat het denken moest van hetgeen zinloze, zondige nieuwlichterij scheen te zijn.

Koningin Teje zelf, die toch wel de grootste rol had gespeeld bij de vorming van 's konings ziel, zal in deze uiting van zijn geloof nauwelijks het verwijderde resultaat van haar invloed (gecombineerd met zijn persoonlijk

[1]) EWB, i, blz. 82.

genie) hebben herkend. Het is opmerkenswaardig, dat de drastische stappen tegen de Amonsdienst door Ichnaton na zijn vijfde regeringsjaar werden ondernomen. Zelfs als wij, met sommige moderne schrijvers, aannemen, dat hij ook nog als koning feitelijk onder het voogdijschap van zijn moeder had gestaan, dan is het waarschijnlijk, dat deze toestand van afhankelijkheid tot een einde was gekomen, eer hij zijn eerste religieuze besluit had uitgevaardigd. De koningin-moeder had niets met deze besluiten te maken: deze waren zeer gedecideerd en ten volle van hemzelf. 's Konings verzet tegen de openbare Amonsdienst schijnt inderdaad strenger te zijn geworden, naar gelang zijn persoonlijk aandeel in de regering minder twijfelachtig werd. Wij mogen zelfs geloven, dat zijn moeder, zolang zij in deze kwestie nog iets had in te brengen, haar zoon in diens strijd met de priesters eerder remde dan aanspoorde. Zij was in de eerste plaats koningin — en schrander, met een langdurige ervaring van de wereld, daarbij ambitieus — en daarna pas dienares van een gegeven godheid; wellicht was zij ook tot zekere grens een ingewijde in een bijzondere esoterische wijsbegeerte, die haar oorsprong had onder de priesters van On. Hij echter was een en al een mens, die de waarheid zowel in mystieke als ook in intellectuele zin had gerealiseerd. Toevallig was hij heerser over het grootste rijk van zijn tijd. Maar de door hem gevonden waarheid ging hem, en zou hem steeds blijven gaan, boven de geërfde belangen en „verplichtingen". En het is aannemelijk, dat deze houding hem in zekere mate van zijn moeder vervreemdde. Zeker weten wij, dat zij hem niet volgde, toen hij Thebe voorgoed de rug toe keerde.

Wij betwijfelen zelfs, of Ichnatons volgelingen, in het begin vrij talrijk [1]), in staat waren, de betekenis van zijn boodschap ten volle te begrijpen. De inscripties in de graven van sommigen der meest vooraanstaanden te Tell-el-Amarna doen vermoeden, dat velen er weinig van begrepen. Zij schijnen de godsdienst van Aton te hebben aangenomen hetzij om de wille van stoffelijke voordelen, hetzij uit genegenheid voor de koning, ook wel om beide redenen. Mogelijk doorzag Ichnaton hen wel en aanvaardde hij hun volgelingschap in de, door het natuurlijk vertrouwen van de jeugd ingegeven, hoop, dat zij vroeger of later waarachtige discipelen zouden worden, — hoewel hij reeds moest hebben gemerkt, hoe moeilijk het is om hogere gevoelens te scheppen in mensen die deze niet hebben; en men mag veronderstellen, dat de omvang van zijn taak hem niet geheel onbekend was. Hij moet de kracht van de traditie hebben beseft en de ingeboren laksheid van de menselijke kudde (waartoe mensen van alle klassen behoren)

[1]) AWE, f, blz. 149.

en dat het zelfs zijn bestbedoelende vrienden dikwijls aan begripsvermogen ontbrak. Nu en dan moet hij zich hopeloos eenzaam gevoeld hebben.

Telkens wanneer hij van het platte dak van zijn paleis zijn blikken over Thebe liet gaan; telkens wanneer hij in zijn wagen door de straten reed — en uit afbeeldingen mogen wij opmaken, dat hij dit méér deed dan andere pharao's —, moet het hem hebben getroffen, hoe weinig de hoofdstad de verheven naam van „Stad van de Glans van Aton" verdiende.

De grote tempel van Amon verhief zich boven alle andere gebouwen in de reusachtige stad. Thans was hij op 's konings bevel gesloten; in zijn schitterende hallen heerste stilte; en de naam van de god was verwijderd van elke pilaar, van elke muur, van elk beeld, waar hij ook had gestaan op graniet of albast, op brons of lapis lazuli. Maar de tempel stond er nog in heel zijn uittartende grootheid. Honderd jaren had zijn bouw gevergd, duizend jaren waren gemoeid geweest met zijn verfraaiing, verrijking, volmaking. Veertig geslachten van koningen hadden de rijkdom van de Nijl daaraan verkwist en de schatten van veroverde landen en de bekwaamheid van de beste kunstenaars uit heel de bekende wereld; en het was een weergaloos wonderwerk geworden.

Buiten de gesloten poorten boog het volk voor de verborgen godheid, die het nog steeds vereerde en vreesde. De tempel bleef het hart van Thebe. En er waren ook tempels voor andere goden binnen de geheiligde stadsperken: voor Moet, Amons wederhelft; voor Chonsoe, de maangod, Amons zoon; voor Ptah; voor Min, en vele andere, over de gehele stad verspreid. Elk huis was inderdaad een tempel, waarin de traditionele goden en godinnen dagelijks werden vereerd en bij gegeven gelegenheden gunstig gestemd door magische aanroepingen en rituele offeranden.

Ichnaton zag dit alles van boven af, en hij begreep, dat Thebe hem nimmer zou toebehoren. Wat kon hij doen ? Moest hij al die tempels der door mensen gemaakte goden laten verwoesten? Dat had hij kunnen doen, als hij wilde. Zijn woord was wet. En het zou voor hem niet moeilijk geweest zijn — nauwelijks een grotere heiligschennis in de ogen van veel Egyptenaren — om Karnak steen voor steen te laten neerhalen, zoals hij de naam van Amon van het graf van zijn vader had laten verwijderen. Dat idee schijnt hij echter nimmer te hebben gehad. Trots het voorbarige oordeel, door zoveel critici over hem uitgesproken, was hij geen beeldenstormer. Hij was te veel kunstenaar, om ook maar te dromen er een te worden.

Hij tuurde naar de sobere, majestueuze architectuur van Amons woonplaats en kwam onder de indruk van de schoonheid daarvan. Dan tuurde hij naar de hemel, die simpele blauwe diepte, zonder een lijn, zonder een

vlek, zonder schaduw; die lege, lichtende, onpeilbare afgrond; woonplaats van de werkelijke Zon, die heel de aardse pracht en praal en heel de aardse lelijkheid gelijkelijk in het niet deed verdwijnen. En plotseling overkwam hem weder dat welbekende gevoel van op te gaan in die golvende oneindigheid, van één te zijn met dat ontastbare Zijn, dat alle zijn omsluit. Kon hij de mensen maar doen begrijpen wat hij wist, dan behoefde hij geen stappen te ondernemen tegen de bestaande erediensten. De goden van menselijke makelij zouden vanzelf terugzinken op hun plaatsen van symbolen, ver beneden de Ene Werkelijkheid. Maar het gezicht van de prachtige Stad van Amon daar vóór hem, met haar tempels en pylonen en lanen tussen reeksen van ramsfinxen, maakte hem de onmogelijkheid daarvan duidelijk. De verblindende aardse glories met haar almachtige collectieve associaties zouden voor het volk en de priesters — voor de kudde en haar herders — steeds méér blijven betekenen, dan de door hem gerealiseerde en geopenbaarde waarheid, die dit alles te boven ging en afgescheiden was van nationale trots, hoop en vrees. En onverschillig, hoe indringend en hoe lang hij voor de duizenden zou preken van de Ene God geopenbaard in de werkelijke Zon, — Thebe zou hem nimmer volgen.

De mensen in de hoofdstad — de mensen in alle centra van traditionele godsdiensten — vertegenwoordigden die intellectueel luie, oppervlakkig kunstlievende, bevooroordeelde, onverantwoordelijke, lakse, oninteressante massa, op welker domheid en tot welker leiding regeringen en priesterschappen — staten en kerken — zijn gegrondvest. Misschien waren de stadgoden, van wie zij zoveel ophef maakten, ook wel juist goed genoeg voor hen; misschien zou elke nieuwe god, tot wie zij zouden kunnen overgaan, spoedig niet beter worden dan de oude; misschien zouden schitterende bouwwerken uit gepolijst graniet en goud — de kentekenen van macht en rijkdom — wel altijd de hoogste verworvenheden blijven, die volken met trots vervullen en waarvoor zij leven en sterven.

Maar hij kon geen genoegen nemen met het opvoeren van deze dingen. Hij verhief zijn zinnen van de bekoring van gebeeldhouwde stenen en opgelegde kleuren en klinkende formules tot de innerlijke visie van ontastbare golvingen van warmte en licht; van de betovering van de tempeldienst tot het klare en vreugdevolle begrijpen van de stilte des hemels. Breasted heeft hem zeer treffend genoemd „de eerste persoonlijkheid in de geschiedenis der mensheid". Hij was inderdaad de eerste historische belichaming van het Individu tegenover de botte meerderheid der middelmatige mensen; van het Individu, wiens streven, wiens ervaring, wiens reden van bestaan geheel verschillen van alles wat de massa kan begrijpen en aanvaarden; van het Individu, dat in zijn eigen zeldzame logica en schoonheid geheel alleen staat tegen de achtergrond van alle tijden en alle landen, in harmonie met de absolute werkelijkheden en de absolute maatstaven, die voor de velen eeuwig onbereikbaar blijven.

Thebe zou nimmer zijn zijde kiezen, en geen enkele andere stad, geen enkele andere staat met eeuwenoude collectieve associaties zou dit hebben gedaan. En toch, in zijn jeugdig verlangen naar succes, in zijn geërfd bewustzijn van onbeperkte macht, wenste hij een leider te zijn, en wijd en zijd te verkondigen de waarheid, die voor hem zo helder als de dag was, en de eredienst der ontastbare Energie te maken tot de staatsgodsdienst van Egypte en heel het rijk, en hem zo mogelijk nog veel verder te verspreiden. Voor dit doel had hij de medewerking van mensen nodig.

En indien Thebe niet de plaats was, waar de eerste zaden van de waarheid konden worden gezaaid; indien Thebe vasthield aan Amon, zijn beschermgod, zelfs in diens nedergang, dan was er wellicht elders aan de Nijl een van de wereld verwijderde plek te vinden waar een nieuwe stad zou kunnen verrijzen, een stad, de hoofdstad van een nieuwe staat, die misschien eens het voorbeeld voor een nieuwe wereld zou kunnen worden. Deze ideaalstaat zou door hem worden opgericht, met hulp van de weinigen, die, al begrepen zij hem niet steeds geheel, hem althans schenen lief te hebben. Daar zou de eredienst van de Ene onpersoonlijke God heersen, en de maatstaven van het kleine hoopje der verlichten zouden de officiële maatstaven zijn. De naam van Amon, en alles wat deze opriep, zou daar van het begin af onbekend zijn.

Aldus besloot Ichnaton om Thebe voorgoed te verlaten en een nieuwe hoofdstad te bouwen.

NOFRET-ETE

DEEL TWEE

DE GODSDIENST VAN ATON

HOOFDSTUK IV

DE STAD VAN GOD

IN HET ZESDE JAAR VAN ZIJN REGERING, D.W.Z. TOEN Ichnaton zeventien of achttien jaar oud was, voer hij de Nijl af tot aan een plaats ongeveer driehonderd en twintig kilometer ten Zuiden van het huidige Cairo en legde daar de grondvesten van zijn nieuwe hoofdstad, Ichetaton, de Stad van de Horizon van Aton, waarvan de bouwvallen heden onder de naam van Tell-el-Amarna bekend zijn.

Hij koos een plek op de Oostelijke oever van de rivier, waar de kalksteenheuvels van de woestijn plotseling terugwijken en een mooie halvemaanvormige bocht omsluiten, ongeveer vijf kilometer breed en acht kilometer lang. Tegenover deze bocht, midden in de Nijl, ligt een klein eiland. Het was een mooie streek, waaraan generlei historische of religieuze associaties verbonden waren. De streek behoorde, om het met 's konings eigen woorden te zeggen, ,,aan enige god noch godin, prins noch prinses'' [1]). Hier op deze maagdelijke grond bouwde hij de stad zijner dromen.

De stad zou een gedeelte zijn van een gewijd territorium aan weerskanten van de Nijl, ,,van de Oostelijke heuvels tot aan de Westelijke heuvels'', een oppervlak van ruwweg dertig bij dertig kilometer. Volgens een incsriptie verscheen de koning in staatsie op een grote triomfwagen van electrum [2]), door een span paarden getrokken. ,,Hij was gelijk Aton, wanneer Hij rijst aan de Oostelijke horizon en de Twee Landen vult met Zijn liefde. En hij reed naar de Stad van de Horizon van Aton . . . ten einde haar, als gedenkteken, op te dragen aan Aton, gelijk bevolen was door zijn Vader Ra-Horachte-Aton. En hij liet een groot offer brengen'' [3]).

Na de gebruikelijke offerande van eten en drinken, goud, wierook en geurende bloemen, begaf Ichnaton zich zuidwaarts en noordwaarts tot

---

[1]) AWE, b, blz. 84 (aldaar aangehaalde ,,Eerste Stichtingsinscriptie''). [2]) Electrum was een legering van goud en zilver. [3]) AWE, b, blz. 88 (aldaar aangehaalde ,,Tweede Stichtingsinscriptie'').

aan de grenzen van het gebied, dat hij wilde inwijden, en hij zwoer een grote eed, dat hij het gebied van de stad niet over deze grenzen heen zou uitbreiden.

„De Zuidelijke grenssteen, bij de Oostelijke heuvelen, namelijk de steen waarbij ik halt hield, is de grenssteen van Ichetaton. Nooit of te nimmer zal ik hem overschrijden. Daar tegenover, bij de Westelijke heuvelen, weze de Zuidwestelijke grenssteen. De middelste grenssteen, namelijk de steen waarbij ik halt hield bij de Oostelijke heuvelen, is de Oostelijke grenssteen van Ichetaton. Nooit of te nimmer zal ik hem overschrijden. Daar tegenover, bij de Westelijke heuvelen, weze de Westelijke grenssteen. De Noordelijke grenssteen bij de Oostelijke heuvelen, namelijk de steen waarbij ik halt hield, is de Noordelijke grenssteen van Ichetaton. Nooit of te nimmer zal ik verder stroomafwaarts [d.i. noordwaarts] gaan. Recht tegenover bij de Westelijke heuvelen weze de Noordwestelijke grenssteen.

„Ichetaton strekt zich uit van de Zuidelijke grenssteen tot aan de Noordelijke grenssteen gemeten tussen grenssteen en grenssteen bij de Oostelijke heuvelen . . . eveneens tussen grenssteen en grenssteen bij de Westelijke heuvelen . . . En de ruimte tussen die grenssteen bij de Oostelijke heuvelen tot aan de Westelijke heuvelen weze de eigenlijke Stad van de Horizon van Aton. Alles behoort aan mijn Vader Aton: bergen, woestijnen, weilanden, eilanden, hoge gronden, lage gronden, land, water, dorpen, dijken, mensen,dieren, planten, en alles waaraan mijn Vader Aton het aanzijn heeft geschonken, in eeuwigheid . . ." [1]).

Ichetaton zou niet alleen de nieuwe hoofdstad van Egypte worden, doch tevens het centrum waarvan de dienst van Aton wijd en zijd zou uitstralen naar de vier, steeds verder achteruit wijkende, horizonten Noord, Zuid, West en Oost, alsmede het model, op kleine schaal, van hetgeen de grote wereld daarbuiten zou kunnen worden, indien de geest van de nieuwe rationele zonnereligie het zou winnen: een ideaal oord van vrede, schoonheid en waarheid, de Stad van God. Ichnaton zou de plaats zo schitterend maken als dit binnen de beperkte tijd van de opbouw maar mogelijk was, en hij zou haar blijven verfraaien heel zijn leven lang. Hij stichtte insgelijks twee andere steden, kleiner van afmetingen en minder prachtig dan Ichetaton, maar bestemd om, gelijk dit, stralen uitzendende zetels der Waarheid te worden, een in Syrië, waarvan ligging en naam niet bekend zijn [2]); en een in Nubië, op de Oostelijke Nijloever, ergens bij de derde katarakt [3]).

Dit feit toont voldoende, dat Ichnaton, althans op het tijdstip van de stichting der Stad van de Horizon van Aton, in het zesde jaar van zijn regering, bewuste pogingen deed om de verheven cultus van de Kosmische Energie in heel zijn rijk te verspreiden, zo hij er niet reeds van droomde, deze ook buiten de grenzen van de Egyptische beschaving te propageren. De heerschappij van een universele godheid kon logischerwijze geen gren-

[1]) Uit de tweede stichtingsinscriptie, volgens AWE ,b ,blz. 89–90. [2]) AWE, b, blz. 166. [3]) JAB, b, blz. 263.

zen hebben. En de plechtige inwijding van het territorium van Ichetaton met alles wat het bevatte en ooit zou bevatten van rots tot rots, en van op zijn minst twee soortgelijke heilige steden, een aan elk uiteinde van zijn grondgebied, zou kunnen worden beschouwd als een rituele handeling symboliserende 's pharao's uiteindelijke bedoeling, om heel de aarde te wijden aan de levengevende Zon, zijn Vader en Behouder.

Volgens de inscripties op de grensstenen, vond de afpaling van het territorium van Ichetaton plaats „op de dertiende dag van de vierde maand van het tweede seizoen", in het zesde jaar van Ichnatons regering.

De koning keerde vervolgens terug naar Thebe, waar hij verbleef tot zijn nieuwe hoofdstad bewoonbaar was. Het is echter waarschijnlijk, dat hij de, met koortsachtige haast uitgevoerde, bouwwerkzaamheden ter plaatse van de heilige stad herhaaldelijk ging inspecteren. Op een der grensstenen is gezegd, dat hij de eed en de inwijdingswoorden, uitgesproken in het zesde jaar van zijn regering, herhaalde in het achtste jaar, „op de achtste dag van de eerste maand van het tweede seizoen" . . . „En de breedte van Ichetaton", aldus de koning, „is van rots tot rots; van de Oostelijke einder des hemels tot de Westelijke einder des hemels; het is voor Aton, mijn Vader; de heuvelen, de woestijn. al het gevogelte, al de mensen, al het vee, alles wat door Aton is voortgebracht, waarop Zijn stralen schijnen, alles wat in Ichetaton is, is voor mijn Vader, voor de levende Aton, voor Atons tempel in de stad, voor eeuwig; alles wordt opgedragen aan Zijn geest . . ." [1]).

De tijd tussen het zesde en het achtste jaar werd aan voorbereidingen besteed. Op 's pharao's bevel stroomden legers van gravers en werkers in steen, metselaars, timmerlieden, schilders, beeldhouwers, alle soorten kunstenaars en ambachtslieden, naar de plaats waar de nieuwe hoofdstad zou verrijzen. Steengroeven werden geopend in de nabijheid; en Bek, „hoofd der beeldhouwers bij de grote monumenten van de koning", werd naar het Zuiden gezonden om rood graniet. Marmer en albast, graniet van verschillende kleur, ivoor, goud en lapis lazuli, en ceder- en andere soorten kostbaar hout werden aangevoerd uit Boven-Egypte en Nubië, van Sinai en Syrië en uit nog verder afgelegen streken. Heel het rijk, ja heel de bekende wereld, had deel in het grote werk, ondernomen ter ere van de universele god.

En het wonder geschiedde. Binnen twee jaren ongeveer verrezen uit het barre zand tempels, paleizen, villa's, huizen, tuinen, vijvers vol lotus-

[1]) AWE, b, blz. 93.

bloemen, lanen omboord met zwierige palmbomen. In het Oosten begrensd door de woestijn en in het Westen door een anderhalve kilometer brede strook bebouwd land langs de Nijl, was de stad over het algemeen niet veel breder dan een kilometer, hier en daar zelfs iets minder, hoewel zij van het Noorden naar het Zuiden bijna acht en een halve kilometer lang was. Zij was dus aanmerkelijk smaller dan Thebe. Maar zij was schoon. Zij had brede straten, ,,parken met kiosken, paviljoens met zuilenrijen, kunstmatige vijvers" [1]) en tal van open pleinen, lommerrijke bossages en bloemen. Haar grote tempel van Aton was een schitterend bouwwerk; haar mindere tempels, haar monumenten ter gedachtenis aan 's pharao's voorouders, konden de vergelijking doorstaan met de schoonste der godsdienstige bouwwerken van Egypte; en 's konings nieuw paleis overtrof aan pracht en praal dat van zijn ouders te Thebe. En niet alleen hadden de kostbaarste materialen kwistig toepassing gevonden bij de bouw van de gewijde hoofdstad, doch ,,heel de plaats was met uitzonderlijke smaak en hoogste verfijning ontworpen" [1]).

De hoofdtempel van Aton en 's konings paleis lagen in het Noordelijke deel der stad. Schone lusttuinen met kunstmatige vijvers — de ,,Wijk van Aton" — lagen in het Zuiden. In de witte rotsen in de woestijn, die het landschap in het Oosten afsloten, zouden spoedig de grafkamers van de koning, de koninklijke familie en de hovelingen worden uitgehouwen.

Wij hebben reeds terloops gewag gemaakt van het bestaan, in architectuur, beeldhouw-, schilders- en elke andere vorm van kunst, van een *nieuwe stijl,* waarvan de canons, naar wij mogen veronderstellen, niet zonder invloed zijn geweest op de versiering zelfs reeds van de eerste Aton-tempel te Thebe. Die kunst, geïnspireerd en aangemoedigd door Ichnaton zelf [2]), vond haar duurzame expressie in de monumenten, muurschilderingen en de beelden van Ichetaton; in het bijzonder in de grote Aton-tempel, in de versiering van 's konings paleis en de grafkamers in de Oostelijke heuvelen, alsmede in de schone portretbusten van de pharao en zijn gemalin, die tot de meesterwerken der Egyptische beeldhouwkunst behoren.

In de architectuur was het verlaten van de traditie op het eerste gezicht wellicht minder opvallend, dan in de andere kunsten. De tempels in Ichetaton, van buiten gezien, doen zich voor als de meeste andere Egyptische plaatsen van godsverering uit die tijd. Wanneer men b.v. na door de omheiningsmuren te zijn gegaan, de imposante façade van de grote Aton-tempel ontwaarde — een overdekte zuilengang, waarover twee geweldige

[1]) AWE, f, blz. 151. [2]) AWE, b, blz. 180–181.

pylonen torenden — dan kreeg men waarschijnlijk de indruk, een gewijd gebouw te zullen binnentreden, dat niet aanmerkelijk verschilde van soortgelijke gebouwen ter ere van de oude goden in de Stad van Amon. Dezelfde vijf lange vlaggestokken, aan de toppen waarvan lange donkerrode wimpels fladderden, schoten omhoog tegen de diepblauwe lucht boven de pylonen. Dezelfde monumentale poort vormde de toegang tot de eigenlijke tempel. Eerst nadat de glanzende deuren waren opengezwaaid, werd het verschil duidelijk. Men bevond zich dan op een breed binnenplein, in het midden waarvan, op een vlucht trappen, zich een altaar verhief. Aan weerskanten daarvan stonden reeksen kleine kapellen, vrolijk versierd. Dan leidde een andere poort naar een tweede binnenplaats, en van deze naar een derde, vervolgens naar een vierde, voor de helft in beslag genomen door een prachtige zuilengalerij. De zuilen waren hoog en dik genoeg om die indruk van eeuwigdurende grootheid te maken, die men te Karnak kreeg; maar midden tussen deze zuilen staande, kon men steeds de open plaats en de stralende hemel daarboven zien. De stralen van de Schijf vielen rechtstreeks op de gouden hiëroglyphen ter ere van het goddelijk licht en de goddelijke warmte; en onder de verblindende middagzon deed de koele, luchtige schaduw de buitenmuren, door het contrast, lichtender, en de kleuren der schilderingen helderder lijken. Van hier kwam men op een vijfde, een zesde en eindelijk op een zevende binnenplaats, alle onder de open hemel. De laatste twee, door kleine kapellen omgeven, hadden, gelijk de eerste, een altaar in het midden.

Er was niets van het geheimzinnig en heilig huiveringwekkende, dat de tempels der traditionele goden gewoonlijk vulde. Geen laag brandende lampen hangende van duistere zolderingen; geen kostbare beelden verborgen in de diepte van donkere nissen, als gestolen schatten in een hol. Geen geleidelijke overgang uit de zon in de schaduw, uit de schaduw in de schemering, uit de schemering in volkomen duisternis, woonplaats van een huiveringwekkende, verborgen god. Het bezoek aan de tempel, zelfs aan het binnenste altaar, was niets anders dan een natuurlijke overgang uit de alles doordringende straling van de glanzende Schijf, uit de blakende hitte der door zijn stralen bezielde buitenwereld, tot de aanbidding van de onbekende, onzichtbare Essentie achter dat licht, achter die warmte, — van de Kracht, van de Ziel van de Zon.

Op verschillende uren van de dag werden brood en wijn, wierook en mooie bloemen op het altaar geofferd aan die onzichtbare God, wiens enig beeld en symbool, de zon, ver daarboven scheen, onveranderd in de tempel en daarbuiten. En wolken van geuren en golven van muziek stegen op tot Hem en verdwenen, opgelost in het gouden licht van de hemel.

Men bevond zich inderdaad tegenover een volkomen nieuwe eredienst een geheel nieuwe geest.

Achter de grote tempel en binnen dezelfde muren was een kleinere tempel, eveneens met vóórgebouwde overdekte zuilengang. Aan weerskanten van zijn ingang, vóór elke rij van pilaren, stonden beelden van de koning en de koningin. Over heel de stad verspreid waren altaren, waarvan vier op zijn minst gewijd aan 's pharao's voorvaderen: een aan zijn vader; een aan zijn grootvader, Thotmes de Vierde; een aan zijn overgrootvader, Amenhotep de Tweede; en een aan de vader van deze, Thotmes de Derde. Wij mogen veronderstellen, dat er nog méér waren. Want het is niet aan te nemen, dat Ichnaton deze zou hebben geëerd, zonder tevens te gedenken zijn verre voorgangers van de Vierde en de Vijfde Dynastie, de bouwers van de pyramiden, in wier dagen de aloude god Ra, en niet de usurpator Amon, de hoogste god van het land en de beschermer van Egypte's goddelijke koningen was; en wier kunst, naar wij spoedig zullen zien, tal van bijzonderheden van zijn eigen ,,nieuwe stijl" heeft beïnvloed; anders zou deze althans moeilijk te verklaren zijn.

Mettertijd werden nieuwe tempels gebouwd. Twee, weten wij – een ten gebruike van 's konings moeder en een voor zijn jonge zuster, prinses Baketaton – werden opgericht vóór het bezoek van koningin Teje aan Ichetaton. Kleinere gewijde bouwwerken bevonden zich in fraaie omgeving en in de tuinen ten Zuiden van de hoofdstad, bouwwerken, waarvan de namen vreugde en vrede opriepen. Een, genaamd ,,Huis der Vreugde", stond midden in de Nijl op het kleine eiland, dat de naam ,,Aton-voortreffelijk-in-feesten" droeg. Een ander, speciaal bestemd voor de eredienst van God in de heerlijkheid van de ondergaande zon, was genaamd ,,Huis van de ter ruste gaande Schijf". Groot of klein, alle waren op dezelfde manier gebouwd, met lichte, open binnenpleinen en altaren, waarboven alleen de hemel. Zij waren prachtig versierd met schilderingen, reliefs en beelden, gewoonlijk voorstellende het koninklijke paar, ook wel de koninklijke familie, onder een heilige handeling. Zij hadden niets van de opdringerige gestrengheid van een gereformeerde kerk. Maar er was geen enkel afgodsbeeld of iets dat als een reservoir van een god had kunnen worden aangezien. Het enige symbool der religie van de Schijf – de zon, nederwaarts zendende stralen die in handen uitliepen – verscheen herhaaldelijk op schilderijen en reliefs. Het was er echter alleen maar met het doel, om de aanbidder er aan te herinneren, dat niets anders dan de onzichtbare kracht binnen de zon, de Kracht gesymboliseerd door die ,,handen", aanbidding verdiende; en om hem te vertellen, dat geen enkele vorm, hoe volkomen ook, Haar kon vertegenwoordigen.

De nieuwe, door Ichnaton ingeluide beweging in de kunst vond een andere meesterlijke expressie in de versiering van het koninklijk paleis en de villa's der edelen, waarvan er een – die van Nacht, de ,,vizier" van de pharao – door Weigall uitvoerig is beschreven [1]). De meeste van de uitgegraven paleizen en villa's lagen langs de twee hoofdstraten van de stad, bekend als de *Straat van de Hogepriester* en *'s Konings Straat*. Te oordelen naar de beschrijving van Nachts villa – met haar zuileningang, haar koele binnenhoven, haar galerijen, haar rijk versierde kamers – moeten de twee voornaamste straten, en ook de zijstraten, ja de gehele buurt, zo niet heel de stad, met reeksen van soortgelijke gebouwen, inderdaad ,,van overweldigende schoonheid" [2]) geweest zijn.

Maar naast de pracht van 's pharao's paleis verbleekte natuurlijk heel de rest. Gelijk al de behuizingen voor de levenden in het oude Egypte, was het niet bedoeld om langer dan enkele geslachten te duren. Niet het huis, maar het graf, was de ,,eeuwige woning", die eeuwen zou duren. Dit stuk primitieve wijsheid had zich dermate vastgezet in het onderbewustzijn van elke Egyptenaar, waarschijnlijk ook in dat van Ichnaton, dat er spontaan in overeenstemming daarmede werd gehandeld. Maar de levenden hielden van de goede dingen des levens; en het tijdelijk verblijf was, in alle gevallen, zo aangenaam mogelijk; in Ichnatons geval: volmaakte schoonheid en ook wel pracht en praal.

Zijn paleis was een reusachtig, luchtig gebouw van baksteen, meer dan drie kwart kilometer lang. Wat er van is overgebleven, is niet voldoende om de plattegrond van de reeksen zijner hallen, zuilenhoven, kamers, bergruimten enz. nauwkeurig te reconstrueren. Het was klaarblijkelijk bestemd, om, behalve de koninklijke familie, een flink aantal van alle mogelijke dignitarissen en een leger van bedienden te huisvesten. Voor de dag gekomen fragmenten van de bevloering en muurschilderingen getuigen echter, dat het magnifiek versierd was met taferelen uit het leven der natuur. In vormen en kleuren gaven de schilderingen uiting aan de levensvreugde en illustreerden de bestendige lofzang van alle levende zielen op de ,,Heer des Levens", – leitmotieven ook van 's jongen konings hymnen aan Aton. Daar was een bevloering met een voorstelling van een veld vol hoog gras en grote rode papavers, waarin een kalf dartelde; op een ander fragment zien wij wilde eenden, met glanzende, blauw-groene, uitpuilende halzen, op hun gele pootjes oernatuurlijk door een moeras waggelen. Een ander fragment toont ons grijze en witte duiven, licht en luchtig als verre wolken vliegende over het blauw van hemelgelijke zoldering. Daar waren vogelen

[1]) AWE, b, blz. 183 etc. [2]) AWE, b, blz. 175.

en vlinders fladderende in de zonneschijn over watervlakten overdekt met rose en witte lotussen; en tussen de lange, gewonden stelen scholen vissen, hun bleekblauwe, gouden en purperen schubben glinsterende in de door het water dringende stralen van Hem daarboven. De vleugelen van de vogels fladderden vreugdevol; en de uitgelaten jonge stier vertrapte het gras en de papavers in een uitbarsting van wilde levenslust. De tere lelies openden zich voor het genot van de goddelijke aanraking en lieten de warmte en het licht recht tot hun gouden harten dringen.

Nimmer was de Egyptische kunst dermate levensgetrouw geweest, en zij zou het na Ichnatons regeringstijdperk ook nooit weer worden. Het was méér dan een nieuwe techniek: beweging weergegeven naast kleur, klem gelegd op uitdrukking tot méér dan vormvolmaaktheid, — het was een geloofsbelijdenis, het was de godsdienst van Aton tot leven gebracht voor de zinnen.

Maar van al de hallen in het paleis schijnt de weelderigste te zijn geweest die geweldige — 120 meter bij 70 meter ongeveer — waarin 542 palmboomgelijke pilaren stonden, met kapitelen van massief goud. De ruimte tussen de bladeren was opgevuld door stukken lapis lazuli en veelkleurig glas, diep ingelegd in het edele metaal. De stammen van de zuilen waren dik verguld. en kostbare stenen versierden de voetstukken en de kapitelen. De bevloering, de muren en de zoldering moeten wij ons voorstellen als overdekt met de kleurigste afbeeldingen van het leven van dieren en planten, gelijk de zoëven geschilderde.

Dit was waarschijnlijk de grote ontvangsthal voor vreemde gezanten en vorstelijke vazallen bij officiële gelegenheden. Het is echter niet genoeg, ons een voorstelling te vormen van het duizelingwekkende effect van dit woud van schitterende pilaren, hetzij in vol daglicht, hetzij bij zonsondergang, wanneer al die gouden krullen als roodgloeiende kolen lichtten, en de prachtige kapitelen in regenboogkleurige heerlijkheid glommen. De reusachtige hal in heel haar ongelooflijke magnificentie vormde immers slechts de omlijsting waarbinnen zou verschijnen — waardig de vierduizend jaren oude zonnetraditie (nu en dan verduisterd, maar nimmer verbroken), waardig ook zijn eigen verheven religie — de bekroning van alles — de Mens, bekleed met onbeperkte macht en majesteit; die god op aarde: de Koning.

Wij moeten ons hem voor de geest trachten te halen in zijn schoonste staatsietooi: brede halsbanden uit goud en lapis lazuli, zware gouden oorringen en armbanden, slangvormige armstukken, alles bezet met kostbare stenen; met vingerringen, waarop juwelen fonkelden en diamanten lichtten.

Wij moeten ons hem voorstellen met de hoge, traditionele tiara op zijn

hoofd, de gouden cobra, symbool van het koningschap, er omheen gewonden; gekleed in het fijnste witte linnen — geweven lucht — zo doorschijnend, dat zijn bronzen huid er onder zichtbaar werd. Boven hem, aan de rug van de troon, sloeg een grote gouden havik — ander symbool van het koningschap — zijn schitterende vlerken uit; terwijl rechts en links van hem de waaierdragers enorme waaiers van struisveren aan lange vergulde stokken in welbestudeerde cadans op en neer bewogen.

Bij hun binnentreden in deze pronkvolle hal moesten de gezanten uit vreemde landen wèl in gedachten herhalen de woorden, die wij telkens weer terugvinden in de brieven van vreemde koningen aan Ichnaton: „Waarlijk, in Egypte is goud zo gewoon als stof". En zij konden hun ogen nauwelijks geloven. Wanneer echter de pharao, gevolgd door zijn waaierdragers, binnenschreed, de treden op ging en op de troon plaatsnam, dan was de opmerkzaamheid terstond op hem geconcentreerd. Hij was in de volle bloei der jeugd — hoop, illusies, dromen — en hij stond op het toppunt van zijn macht. Hij was schoon: een toets van vrouwelijke gracie verhoogde zijn onbepaalbare charme. Hij was wijs en, bovenal, hij was in harmonie met de Essentie van alle dingen, — niet slechts de Koning van Egypte, Hoofd van het Rijk, hij die allen verwachtten te zien (en die door velen in de persoon van Amenhotep de Derde reeds was gezien), doch Ichnaton, de Profeet, de Waarachtige Zoon van de Zon, die door de wereld slechts éénmaal zou worden aanschouwd. Met verheven kalmte schreed hij langs de in het stof neergebogen hovelingen en nam, met hemelse eenvoud, plaats op de troon der glorie. Het gefonkel van goud en edelstenen, dat hem omgaf, ging onder in de uitstraling van zijn eigen lichaam, in de serene glans van Aton binnen hem. Zijn grote donkere ogen waren vol oneindige goedheid, vol wijsheid, vol vrede. Hemels licht straalde er uit. Heel zijn lichaam was omgeven door een onzichtbare stralenkrans, gelijk het lichaam van de zon. Dit was te voelen, wanneer hij voorbijging. Dit was te voelen, wanneer hij heel de vergadering van de hoogte van zijn troon beheerste. Die uitstraling scheen de hal te vullen en zich eindeloos uit te strekken. En allen, die binnen zijn licht kwamen, zo zij niet tot het vulgairste mensenslag behoorden, konden hem nimmer vergeten.

Ten Zuiden van de stad lagen schone tuinen. Karrevrachten van goede zwarte aarde waren van de Nijloevers aangevoerd en in dikke lagen uitgestort over de barre woestijn. Kanalen en kunstmatige meertjes hielden de aarde vochtig; en men had er aangelegd bedden van bloemen, bestemd om hun geuren uit te ademen als een doorlopende offerande aan de zon; en geplant bomen, inheemse en vreemde, bestemd om door hun lieflijkheid

de zon te loven. Het gele droge zand had plaatsgemaakt voor een paradijs van verse geuren, schoonheid en vrede. Door moderne opgravers zijn op die plek stronken en wortels van bomen en struiken en verdroogd overschot van waterlelies gevonden, die eens haar brede platte bladeren en open bloemen op de spiegels van de meertjes hadden laten rusten [1]).

Een gedetailleerde beschrijving van de „Wijk van Aton", zoals de tuinen werden genoemd, is door Weigall [2]) en andere schrijvers [3]) gegeven. Het is overbodig, die hier te herhalen. Alleen willen wij even zeggen, dat op een eilandje binnen een van de meertjes een kleine tempel was opgericht; dat er zomerhuizen stonden, die hun fijn gebeeldhouwde zuilenrijen spiegelden in de vijvers met witte en kleurige lotussen; dat er bossages waren om in de schaduw te zitten en zich te verlustigen in het spel van het licht op het zonnige wateroppervlak, of een vlucht vogelen aan het diepblauwe uitspansel gade te slaan. De tuinen, door Ichnaton dikwijls bezocht om te bidden of zijn leer te verklaren aan begunstigde hovelingen, of ook maar om alleen te zijn, waren aangelegd om de indruk van rustige schoonheid te geven. Zij moesten de ziel verheffen tot het loven van God in de lieflijkste openbaringen van zijn macht, en het hart vervullen van liefde voor Hem.

Heel de stad was in dezelfde geest gebouwd. Zij was een plaats, waar het genot van de grootste stoffelijke magnificentie gepaard moest gaan met een vol besef van, niet alleen de ernst, doch de heiligheid van het leven, met een levendig gevoel voor de hoogste geestelijke waarden.

Aan de ene kant heeft de ervaring sedert de oudste tijden geleerd, dat deze twee dingen zelden samengaan; en in de loop van de wereldgeschiedenis heeft het ene herhaaldelijk ten koste van het andere gezegevierd. Aan de andere kant is het waar, dat de mens steeds naar beide heeft gehunkerd; en dat elk levensplan (in het bijzonder elk plan van samenleving), waarbij een van de twee was veronachtzaamd, als onvolmaakt werd gevoeld, hetgeen inderdaad een erkenning is van zwakheid, een berusting in de practische onmogelijkheid der verwezenlijking van 's mensen eeuwige droom van volheid.

Waarschijnlijk was Ichnaton niet onbekend met de moeilijkheid, om in de geestelijke spheer gelijk op te gaan met zijn tijd. Wij hebben gezien, dat hijzelf een kind was van een tijdperk van pracht en praal, een spruit van eeuwen van grote stoffelijke prestaties, — de bloem van Egypte en, mogen wij er aan toevoegen, van heel het Nabije Oosten op het toppunt van zijn beschaving. Hij wist maar al te goed, welke afgrond van bijgeloof,

[1]) AWE, b, blz. 182. [2]) AWE, b, blz. 181 etc. [3]) JAB, b, blz. 279.

welke onwetendheid omtrent de betekenis van het spirituele leven, gepaard ging met die wereldlijke weelde en grootheid. Wat er waardevols was in de traditionele wijsheid der Egyptenaren, dat behoorde aan een vroeger en eenvoudiger tijdperk; en zekere tekenen schenen er op te wijzen, dat de jonge pharao de bedoeling had, een aloude eredienst, waarvan de zin reeds lang was vergeten, tot op zekere hoogte te doen herleven. Maar hoe zeer de glans van zijn tijd hem ook boeide, hij bezat te veel logica, om stoffelijke gemakken, schoonheid, luxe, enz. in zijn geest niet los te maken van de zedelijke verwording, die er zo dikwijls de begeleidster van is. Zelden zag men de beide zijden van het leven gelijktijdig gedijen, maar dit was geen reden waarom zij het niet wèl zouden doen; inderdaad: iets zeide hem, dat zij het zouden *moeten* doen; iets zeide hem, dat, zolang de mens een stoffelijk lichaam bezat en op het stoffelijk gebied leefde, er geen volmaaktheid mogelijk was, tenzij zij gelijk op tot harmonische bloei kwamen. Hijzelf een levend voorbeeld van wonderbaarlijk evenwicht van tegenover elkaar staande hoedanigheden, een mens die van nature geen excessen kende, .— wilde hij dat het gehele leven, stoffelijk, maatschappelijk, emotioneel en intellectueel, schoonheid weze: en een religieus leven was hem de bloei en het hoogtepunt van dit alles. Hij geloofde niet, dat het wijs was, het natuurlijke verlangen naar wereldlijke gemakken en genoegens te onderdrukken; hij achtte het, in tegendeel, verstandig, zo mogelijk daaraan te voldoen, de begeerte echter tegelijkertijd te louteren. Hij wilde intens leven, maar in onschuld en sereniteit. De zinnenstrelende dingen van deze vergankelijke wereld — vormen en kleuren, muziek en liefkozingen, de smaak van goede wijn in fijnbewerkte beker — genoot hij slechts als afschaduwingen en symbolen van hogere werkelijkheden.

Hij schijnt nog een stap verder te zijn gegaan. Zonder een minimum van stoffelijk welzijn schijnt hij enig begrip voor religieuze waarheden onmogelijk te hebben geacht, in ieder geval voor enige groep van mensen als geheel, zo niet voor alle enkelingen. Zijn stad, „glimp van de hemel", had, althans gedeeltelijk nog, een aspect, waarop tot nu toe nog nimmer nadrukkelijk is gewezen, n.l. dat van wat wij heden een industriestad noemen. Duizenden arbeiders waren bijeen gestroomd, om de stad te bouwen; velen van hen bleven er wonen na de voltooiïng. Met de komst van het hof vermeerderde de vraag naar luxedingen, en daardoor ontstond er behoefte aan geschoolde arbeiders. Afgezien van de gebruikelijke schilderijen, beeldhouw- en beeldsnijwerken, waren verschillende soorten van gekleurd glas als belangrijk element der decoratieve kunst in de mode gekomen. Ook kleine kunstvoorwerpen uit glas werden op ruime schaal vervaardigd. Wij hebben gezien, hoe Ichnaton deze nieuwe industrie aanmoedigde door

grote hoeveelheden gekleurd glas voor de decoratie van zijn paleis te laten toepassen. Hierdoor gaf hij de stoot tot de oprichting van weldra bloeiende glasfabrieken hier en daar te Ichetaton, — misschien het oudste centrum van productie in het groot op dat gebied. Glazen vaatwerk van grote schoonheid werd naar verre streken geëxporteerd, in ruil voor andere goederen. Buitendien werden arbeiders uit andere beroepen gebezigd, om in de kalkrotsen ten Oosten van de stad grafkamers voor de edelen te houwen en deze gepast te versieren. Zodat, behalve het hof en de officiële wereld, een grote nederige bevolking binnen het aan de zon gewijde gebied leefde.

Van het leven van deze mensen weten wij veel minder af, dan van dat der hogere klassen, wier woningen steviger waren en over wier levensloop wij immers ook op de muren van hun grafkamers een massa gegevens vinden. Wij weten echter, dat de koning voor de steenhouwers en andere arbeiders bij de heuvelen in de woestijn en in de steengroeven naderbij een model-nederzetting had laten bouwen, die in onze tijd is uitgegraven. En men mag aannemen, dat hij voor de werkers in de stad zelf niet minder goed zorgde.

In de nederzetting bij de Oostelijke heuvelen, zegt Woolley, had ieder arbeider met zijn familie een huisje, bestaande uit een voorkamer, die voor keuken en zitkamer diende, alsmede slaapkamers en een bergplaats achteruit. Ook waren er stallen voor de lastdieren, die de uitgebroken stenen hielpen vervoeren. ,,Binnen de huizen getuigden ruwe schilderingen aan de aarden muren van de pogingen van de individuele arbeider om zijn omgeving te verfraaien of zijn vroomheid te uiten. Van de vloeren opgeraapte tovermiddelen en amuletten laten zien, welke van de talrijke Egyptische goden bij de arbeiders in bijzondere gunst stonden; verspreid gereedschap en dergelijke vertelt ons van de arbeid van de betreffende, of van de manier waarop hij zich in zijn vrije tijd onledig hield" [1]).

Deze weinige opmerkingen zijn voldoende om ons te laten zien, dat deze arbeiderswoningen uit de veertiende eeuw vóór Christus, ondanks hun eentonige eenvoud, belangrijk prettiger waren om in te wonen, dan die in de meeste ,,koelie-kwartieren" rondom de mijnen en fabrieken in het huidige India, waar dikwijls een gehele familie opeengehoopt vegeteert in een enkel vertrek, met muren en daken niet van koele aarde, doch van gegolfd plaatijzer, ondraaglijk in het hete weer; veel prettiger ook, dan de ,,slums" van het industriële Engeland in de negentiende eeuw na Christus. Luxe was er weliswaar niet, maar toch een redelijke hoeveelheid van gemakken.

[1]) CLW, c, blz. 62.

Het waren woningen van mensen, wier elementaire behoefte aan lucht, ruimte, afzondering en vrije tijd erkend was.

De amuletten gevonden in de arbeiderswoningen en menige figuur op de muren, tonen duidelijk, dat het gewone volk de aloude populaire goden en godinnen was blijven aanbidden, ook binnen het geheiligde territorium van de Ene Heer van alle wezens, Aton [1]). De koning, die de openbare diensten van Amon en menige andere god had verboden, hun tempels had laten sluiten en het woord ,,goden" uit alle inscripties verwijderen, schijnt nooit een poging te hebben gedaan, om de gewone man van zijn traditioneel geloof af te brengen.

Een reden voor deze schijnbare onverschilligheid zou, zoals reeds in het vorig hoofdstuk gezegd, kunnen zijn, dat de grondvester van de godsdienst van Aton een belangrijk minder stevig monotheïst in de bekrompen betekenis van het woord is geweest, dan zowel zijn bewonderaars alsook zijn smalers schijnen te denken. Zeker geloofde hijzelf in één enkele god, een onpersoonlijk god, de essentie van alle zijn, verpersoonlijkt in de Vader van alle leven op aarde, de Zon, — maar waarschijnlijk kwam hij er niet tegen op, dat andere mensen goden van eindiger aard vereerden, zolang zij het maar oprecht en in waarlijk religieuze geest deden. Hij ontsloeg en onteigende de priesters, die het bijgeloof hadden aangemoedigd in hun eigen wereldlijk belang en die zijn geliefkoosd plan, om de dienst van de Ene God tot staatsgodsdienst te maken, ernstig hadden tegengewerkt. Maar tegen het onwetende volk en diens kinderachtig geloof had hij niets. Dat volk zou misschien mettertijd aan dat geloof ontgroeien, indien het slechts zijn harten voor de schoonheid van de zonverlichte wereld open en zijn hoofden voor de klaarblijkelijkheid van de waarheid ontvankelijk kon houden, — indien het tot voelen en denken in staat was. In de tussentijd had het weinig te betekenen, welke namen en vormen de mensen ouder gewoonte heilig hielden, zolang hun geloof verder maar onschadelijk bleef. In een later hoofdstuk zullen wij nader bekijken, welke strekking het beroemde motto ,,Levende in Waarheid" voor Ichnaton had; maar reeds hier kunnen wij veilig zeggen, dat hij boven al het andere een rechte levenswandel in een mens waardeerde. Want voor een rechte levenswandel moet een mens althans in zijn onderbewustzijn, zijn dieper zelf, de waarheid erkennen, zelfs wanneer zijn bewustzijn, door invloeden van buiten verblind, haar ontkent. En voor Ichnaton, waarheidsminnaar en man van buitengewone intuïtie, had stellig alleen het dieper zelf betekenis.

Een andere reden, waarom de pharao zijn religie nooit onder de gewone

[1]) CLW, c, blz. 61 en JDP, blz. 38.

mensen poogde te verspreiden, zal wel geweest zijn, dat hij het nutteloos achtte, hun een simpele maar niettemin diepe philosophie op te dringen, die zij niet zouden begrijpen, volgens welke zij niet zouden willen leven en die zij dus spoedig zouden verwringen. Veel redelijker was het, eerst eens hun stoffelijk welzijn te verbeteren, opdat zij een aanvang konden maken met het aankweken van dat in de eerste plaats vereiste gevoel voor de schoonheid van het leven, zonder hetwelk de religie van Aton alle betekenis zou hebben verloren; eerst eens hun een minimum van gemakken, een minimum van vrije tijd te verschaffen, opdat zij, ontspannen, zouden kunnen leren, hun blikken genietend over een open landschap te laten glijden.

Enkele van zijn discipelen had Ichnaton buiten de nauwe kring van de hoogste adel gekozen. Telkens wanneer hij een persoon ontmoette, die zijn boodschap waardig scheen te zijn, leerde hij hem niet alleen de grote waarheden door hem ontdekt, doch schonk hem dan tevens zijn vertrouwen in wereldse zaken en gaf hem een hoge rang in de hiérarchie van de staat. Hiervan getuigen inscripties in de grafkamers van enkele zijner volgelingen, b.v.: ,,Ik was een man van lage afkomst van vaders- en moederszijde. De koning zette mij overeind . . . hij deed mij groeien . . . door zijn goedheid, toen ik een man van niets was. Hij voedde mij en zorgde voor mij elke dag, voor mij die een bedelaar geweest was" [1]). Hij was stellig de laatste, om de natuurlijke aristocratie van geest en karakter, die, hoewel zelden, in elke laag der maatschappij voorkomt, niet te waarderen. Maar in zijn betrekkingen met het volk in het algemeen, scheen hij zich te laten leiden door de overtuiging, dat religieuze verheffingspogingen uitsluitend op de grondslag van een zekere hoeveelheid stoffelijke gemakken en vrije tijd enig doel konden hebben. De model-nederzettingen, die hij liet bouwen, met huizen van op zijn minst drie of vier luchtige kamers voor elke familie, schijnen zijn voornaamste gave aan de werkenden van zijn eeuw. En hij dacht er niet aan, om als voorwaarde voor de door hem geboden voordelen te stellen de formele aanvaarding van zijn geloof, als zoveel moderne theoretici zouden doen indien zij zijn macht hadden, — hij liet ,,de massa" geloven volgens haar gewoonte, hij liet haar vereren wie en wat zij verkoos. Prettige levensomstandigheden, naast goede leiding, waren in zijn ogen de voornaamste vereiste voor de mensen, en hun eerste recht. En hierin — afgezien van andere dingen waarin hij verrassend ,,modern" was — beantwoordde hij aan het ideaal der integrale perfectie, geestelijk en stoffelijk, die hij in zijn heilige stad poogde te verwezenlijken.

[1]) Inscriptie in het rotsgraf No. 14, van May, te Tell-el-Amarna, aangehaald in AWE, b, blz. 189.

Ten tijde van de stichting van zijn nieuwe hoofdstad, had Ichnaton reeds op de grensstenen zijn wens kenbaar gemaakt, dat zijn graf en de graven van de koningin en de koninklijke kinderen, van Mnevis (de heilige stier van On), van de Hogepriester en de priesters van Aton en de voornaamste waardigheidsbekleders, in de heuvelen ten Oosten van de stad zouden worden uitgehouwen. Tot heden toe zijn er ongeveer vijf en twintig van deze graven door moderne archaeologen ontdekt en uitgegraven [1]). De decoratie daarvan is kenschetsend voor de ,,nieuwe stijl", die te Ichetaton bloeide; de inscripties bij de schilderijen vertellen ons heel veel van 's pharao's volgelingen; en op de muren van deze grafkamers staan ook de twee onschatbare hymnen aan Aton ,,geschreven", door Ichnaton zelf gedicht, de voornaamste bronnen waaruit wij iets naders omtrent de godsdienst van Aton, de Zonneschijf, hebben kunnen opmaken.

Elk graf bestaat uit meerdere, achter elkaar gelegen, uit de rots gehouwen kamers, waarvan de middelste voor de mummie bestemd was. Massieve lotusvormige pilaren, uit een enkel blok gehouwen, ondersteunen de zware daken. De wanden zijn versierd met prachtige schilderijen, voorstellende de opmerkenswaardigste episoden uit het leven van de overledene, waarbij bijzondere klem is gelegd op zijn verhouding tot de koning en de van deze ontvangen gunsten. Nergens een toespeling op Osiris of enige andere god, die, volgens het traditionele geloof van het land, aan het hoofd stonden van het dodenrijk; niets van de eeuwenoude magische formules, die de dode verondersteld werd te herhalen, teneinde zich te beveiligen voor de gevaren, die hem op verschillende punten van zijn reis in het grote hiernamaals wachtten; niets van de vaststaande verklaringen van schuldeloosheid, die hij verondersteld werd op te zeggen, teneinde zich te vrijwaren voor de gevolgen van zijn wandaden op aarde. Het hoofdgebed dat zij, die ,,'s konings leer hadden vernomen", tot de Ene God richtten, was, dat zij in het leven na de dood zouden mogen blijven aanschouwen de schoonheid van de Zon, en de koning mochten blijven dienen. Enkelen vroegen ook om door hun familie en vrienden te worden herdacht.

Afgezien van deze gebeden en hier en daar een passage uit 's konings hymnen, wordt in de inscripties generlei gewag gemaakt van enig religieus geloof. De inscripties gaven alleen maar de titels en een verslag van de loopbaan van de betreffende hoveling, aldus aanvullende de taal der schilderijen ernaast.

Wij gaven zoëven een uittreksel uit hetgeen May, een hofdignitaris, over zichzelf op de wanden van zijn grafkamer vertelde. Er zijn nog andere

[1]) NGD, a; FPE, c en JDP, blz. 47–56.

voorbeelden van waardigheidsbeklederS, die er de nadruk op leggen, dat zij hun verheffing aan de gunst van de pharao dankten. Pnahesi de Ethiopiër, blijkbaar een van Ichnatons meest beminde discipelen, wiens graf prachtiger dan al de andere scheen te zijn, vertelt ons: ,,Ik had generlei omgang met prinsen, en de koning maakte mij tot zijn vertrouweling". Hij zegt ook van zijn koninklijke heer, dat deze ,,prinsen maakt en de nederigen verheft", een verklaring, bevestigd door een andere inscriptie in het graf van Huya, ceremoniemeester van koningin Teje, waarin van de koning is gezegd, dat hij ,,zijn dignitarissen koos uit de rangen van de landbouwers" [1]). Dit alles bewijst hetgeen wij hiervóór beweerden, namelijk dat Ichnaton, hoewel adellijke geboorte natuurlijk niet minachtende voorzover deze gepaard ging met verdienste, altijd in de eerste plaats op de verdienste lette bij zijn benoemingen tot verantwoordelijke posten, bij het toekennen van rijkdommen en eerbewijzen en het soort onsterfelijkheid, dat werd verkregen door de begiftiging met een eeuwigdurend graf in de rotsen.

Hoe vrijgevig hij was met rijkdommen en onderscheidingen aan mensen die hij zijn gunst waardig keurde, blijkt uit schilderijen en inscripties in de graven van Pentoe en Mahoe en Ai en Merira de Hogepriester van Aton en andere waardigheidsbeklederS, die rijke giften in goud en zilver ontvingen. ,,Zijn Majesteit heeft mij zijn giften in goud en zilver verdubbeld" en: ,,Hoe voorspoedig is hij, o Heer, die uw levenslessen verneemt", zegt Ai, stalmeester van de koning, die zelf eens een der opvolgers van Ichnaton als drager van de Dubbele Kroon van Egypte zou worden. ,,Hij heeft mij zijn gunsten vermenigvuldigd als zand", zegt Mahoe; ,,ik ben het hoofd van de over het volk gezette ambtenaren; mijn heer heeft mij verheven, omdat ik mij aan zijn leer houd en voortdurend naar zijn woord luister". Inderdaad, wetende, hoevelen van deze mensen zich haastten, de dienst van de Ene God op te geven en alle betrekkingen met de bezielde leraar te verloochenen, zodra zijn vijanden weer aan de macht kwamen, is men geneigd te geloven, dat velen het volgelingschap slechts voorwendden om de wille van de daaruit voortvloeiende tastbare voordelen. Anderzijds kennen wij echter ook inscripties, waarin de betreffende hovelingen aan Ichnaton en diens leer een hulde brengen, die uit de diepte van hun harten scheen te komen en waarvan de taal van vurige toewijding getuigt; b.v. de volgende woorden, gericht tot de Zon:

Uw stralen rusten op uw helder beeld, de Heer der Waarheid, komende uit de eeuwigheid. Gij geeft hem uw duur en uw jaren. Gij luistert naar hetgeen in zijn hart is, want gij hebt hem lief. Gij maakt hem gelijk aan U, de Zon, hem, uw kind, de Koning. Gij ziet op hem neder, want hij komt van U. Gij hebt hem naast U geplaatst voor eeuwig, want hij richt zijn blikken gaarne tot U... Gij hebt hem daar geplaatst tot de zwaan zwart en de kraai wit zal worden; tot de bergen zullen opstaan en gaan wandelen en de rivieren achteruit zullen stromen ... Zo lang als de hemel zal hij duren"[1]).

[1]) AWE, b, blz. 190.

Men staat er verbaasd over, dat zelfs een man als de auteur van deze woorden van gloeiend geloof in de koning geen poging schijnt te hebben gedaan, om 's jongen pharao's gedachtenis te verdedigen tijdens de ontzettende reactie, die eens zou uitbarsten tegen alles wat hij vertegenwoordigde.

Behalve bronnen van kennis van het leven van de koning en zijn hovelingen, zijn de schilderijen en reliefs in de graven in de Oostelijke heuvelen, samen met de beroemde portretkoppen die elders in de stad zijn gevonden, de meest kenschetsende voortbrengselen van de ,,nieuwe stijl" van Ichetaton.

De conventies, die de kunstenaars bij de weergave van de menselijke figuur — en in het bijzonder van koninklijke personen — aan banden legden en de inspiratiebronnen beperkten, zijn in deze nieuwe richting geheel verdwenen. Hier vinden wij de pharao en zijn gemalin afgebeeld in al de huiselijke houdingen van het particuliere leven — etende, drinkende, koutende, ruikende aan bloemen, spelende met de kinderen enz. — op een natuurlijke manier, die vóór het ,,Amarna-tijdperk" nimmer werd bereikt en in geen enkele kunst ooit is overtroffen. En dit is nog niet alles: meer dan een van die schilderijen en beeldhouwwerken geven zelfs een uitgesproken overdrijving van zekere eigenaardigheden van hoofd en lichaam, waardoor zij zich onderscheiden van bijna alle kunstvoortbrengselen der antieke wereld en enige verwantschap vertonen met onze ,,futuristische" kunst in haar zonderlinge aspecten. Men behoeft slechts enkele van de reliefs te bekijken, die de koning voorstellen met een ongewoon ontwikkelde schedel, een vooruitstekende kin, en heupen en dijen buiten proporties met zijn slank lichaam; men behoeft alleen maar te denken aan de anders zo mooie kalksteenkop van een der koninklijke prinsessen in het museum te Cairo, wier achterhoofd onwaarschijnlijk uitgerekt is, om ervan overtuigd te raken, dat dit een uitgesproken tendentie der kunstenaars van Ichnatons richting moet zijn geweest.

Volgens sommige moderne schrijvers [2]) zouden deze zonderlinge trekken een getrouwe weergave zijn van een lelijk uiterlijk, door beeldhouwers

[1]) AWE, b, blz. 115. [2]) HRH, b, blz. 304; EWB, i, blz. 103; JAB, b, blz. 294.

en schilders, die in de school van de ,,in waarheid levende" koning hadden geleerd, hun modellen nimmer te flatteren, het minst van allen hemzelf en zijn familie. Maar deze zienswijze wordt tegengesproken door andere portretten van de koning en de prinsessen, schilderijen, busten en beelden, die geen enkele van de bedoelde afwijkingen te zien geven. Daar is b.v. de quartzkop van een van 's pharao's dochters in het Louvre te Parijs, het hoofd van een normaal kind van exquisiete fijnheid. Daar is het heerlijke, gekleurde relief, voorstellende Ichnaton in zijn vroege jeugd, ruikende aan bloemen, die hem door Nefertiti worden voorgehouden: een van de beste stukken der Amarna-school; een werk, dat, volgens professor Hall, reeds een Griekse gracie bezit en waarop 's konings figuur ,,aan Hermes doet denken" en nauwelijks door een Griek zou kunnen worden verbeterd" [1] — de hoogste lof, die een Europees criticus aan een meesterwerk van een niet-Europees kunstenaar vermag toe te zwaaien. Daar is de gehele serie van portretbusten, die Ichnaton niet als knaap doch als man voorstellen en ongetwijfeld bewijzen, dat hij een schone verschijning was.

Ichnatons uiterlijk is bijna even dikwijls besproken als zijn religieuze denkbeelden en nu en dan ook even bitter gecritiseerd [2]). Aangezien het lichaam de reflectie van de ziel, of de ziel de projectie van het lichaam is, is het niet overbodig om eens te proberen, ons hem voor te stellen, zoals hij er uitzag toen hij over de beschilderde vloer van zijn paleis schreed. Volgens zijn stoffelijk overschot was hij van middelbare grootte. Volgens zijn afbeeldingen had hij een regelmatig, ovaal gelaat, een rechte neus, volle fijnbesneden lippen en gitzwarte, ,,droombespraakte" ogen (om een uitdrukking van Weigall te gebruiken). [3]). Hij had een lange, bevallige hals, welgevormde armen en benen en mooie handen. Zijn lichaam, waarvan het bovenste gedeelte op de schilderijen en bas-reliefs gewoonlijk onbekleed wordt voorgesteld, was niet vlezig en niet mager. De geplooide doek, die hij om de heupen droeg en die onder de navel stevig vastgebonden zat, schijnt aansprakelijk te zijn voor de ,,uitpuilende buik", waarvan zoveel beschrijvingen van zijn persoon gewagen. Zijn verschijning is weinig mannelijk genoemd, en op het eerste gezicht schijnt dit niet ongegrond. Stellig was er een onbepaalbare charme om zijn persoon; een gracieuze houding, een onweerstaanbare zachtheid, iets subtiel vrouwelijks. Tegelijkertijd evenwel kon men in die grote donkere, liefhebbende ogen, waarvan een opslag als een liefkozing was, moed, vastberadenheid, mannelijke diepte van gedachten en wilskracht lezen; en de lippen met hun fijne lijnen,

[1])HRH, b. blz. 305. [2]) HRH, b, blz. 304–305; KHA, blz. 100 en 385; JAB, b, voorwoord; EWB, i, bld. 103. [3]) AWB, b, blz. 52 (,,eloquent of dreams").

steeds gereed voor een geheimzinnige glimlach, drukten de sereniteit van onwrikbare sterkte uit. Bevalligheid, kracht en sereniteit waren op zijn gelaat in evenwicht afgewogen, evenals zinnelijkheid en karakter: een sprekend beeld van de harmonische volheid van zijn wezen.

De schilderijen en beeldhouwwerken, die hem en leden van zijn familie met de besproken overdreven trekken voorstellen, mogen dus niet als natuurgetrouwe portretten, maar moeten als karakteristieke voorbeelden van een ,,stijl" worden gezien. En deze ,,stijl", afgezien van andere overwegingen, bevatte een religieus — wellicht ook een politiek — symbolisme. Zijn voortbrengselen vinden huns gelijke niet in het onmiddellijk verleden, maar zij gelijken zonderling op sommige archaïsche figuren uit de vierde en vijfde dynastie. Weigall heeft, naast enkele afbeeldingen van Ichetatongewrochten, reproducties gegeven van koningskoppen en van een klein beeld uit de dagen van de grote pyramidebouwers, door Flinders Petrie gevonden, de eerstgenoemde te Abydos, het laatste te Diospolis [1]): dezelfde achteruitwijkende voorhoofden, vooruitstekende kinnen, uitgerekte achterhoofden, dezelfde overdreven heupen en dijen in beide gevallen, hoewel zij achttienhonderd jaren, of nog langer, uit elkaar liggen. De vermaarde archaeoloog kan dus wel gelijk hebben met zijn bewering, dat ,,Ichnatons kunst een soort renaissance mag worden genoemd, — een terugkeer tot de classische periode der archaïsche dagen; en men schijnt de nadruk te hebben willen leggen op 's konings karakter als vertegenwoordiger van die oudste aller goden, Ra-Horachte" [2]).

Hoe nauw dit aspect van de nieuwe kunst verweven was met de godsdienst van Aton, begrijpen wij eerst goed, wanneer wij 's konings positie binnen het door hem gepredikte geloof trachten te bepalen. Hier is de volgende opmerking voldoende. Het feit, dat hij en zijn familie op de schilderijen en sculpturen van zijn tijd zo dikwijls op die archaistische manier zijn afgebeeld, is een niet te miskennen aanwijzing voor het gewicht, dat hijzelf legde op de grote ouderdom van zijn zogenaamde ,,nieuwe" denkbeelden. Gelijk andere religieuze leiders, schijnt Ichnaton de overtuiging te hebben gehad, dat hij volstrekt geen nieuwlichter was, doch eenvoudig een uitlegger van de Waarheid, die Een en van alle tijden is, en waarvan de oudste beschavingen wellicht een nauwkeuriger glimp zagen dan de latere.

Hetgeen in de Amarna-school niet een opzettelijke poging was om de archaïsche modellen te imiteren, dat was hoogst bekoorlijk en natuurlijk, levensgetrouw zoals de Egyptische kunst nooit weer is geworden. De

[1]) AWE, b, blz. 64. [2]) AWE, b, blz. 63.

jonge koning was de ziel van heel de beweging. „Hij was het, die de kunstenaars vrijmaakte van de conventies en hun gelastte, hun handen te laten herhalen wat hun ogen zagen; hij was het, die de ogen der kunstenaars op de schoonheid der omringende natuur wees. Hij en geen ander leerde hun de wereld te zien in de geest des levens, in te gieten in de koude steen iets van de glans die van Aton komt" [1]).

In de schone stad, die wij hebben gepoogd te beschrijven — de droom en het werk van één mens — was het aangenaam om te leven. Wij zagen reeds, welke hoeveelheid van gemakken en vrijheid zelfs de nederigste bewoners van het gewijde territorium in de, voor hen in de nabijheid van hun arbeidsvelden gebouwde, model-nederzettingen genoten. Zij zagen waarschijnlijk weinig van al de pracht en praal van het hof; en — met uitzondering van hen, die in de stad zelf woonden — zullen zij ook nauwelijks in de gelegenheid geweest zijn om een koninklijke optocht te zien voorbijgaan. Wij weten niet, of zij al dan niet enige vage kennis van 's konings nieuw geloof hadden. Misschien hadden zij wel vernomen, dat de koning alleen maar de zon vereerde en de andere goden minachtte; dat hij in onmin lag met de priesters van Amon; dat hij verscheidene mensen van nederige afkomst tot hoge posities had verheven, omdat zij zijn nieuw geloof geredelijk hadden aangenomen; dat er in de ogen van zijn god geen verschil bestond tussen Egyptenaren en vreemdelingen. Maar welke geruchten hen dan ook op hun velden, in hun werkplaatsen en steengroeven mochten hebben bereikt, het had geen verandering gebracht in hun geloof of in hun levens. Zij bleven hun eeuwenoude populaire goden rustig en in vrede aanbidden. En de pharao was voor hen, wat ieder van zijn voorgangers voor vroegere geslachten was geweest: een goddelijk wezen, de vader en beschermer van zijn onderdanen, de „goede god". En een glimp van hem op te vangen, wanneer hij, met zijn mooie gemalin naast zich, in zijn wagen door de straten reed, was voor de meesten hunner een grote verheugenis. Gelijk de meerderheid van het volk in alle tijden, hadden zij geen belangstelling voor hetgeen de souverein persoonlijk geloofde of deed, zolang zij het maar goed hadden. En Ichnatons onconventionele gewoonte, om in alle eenvoud in het openbaar te verschijnen, zal zijn populariteit stellig nog vergroot hebben, ten minste vóór de rampen van het laatste gedeelte van zijn regering ernstige ontevredenheid hadden gewekt en onverwachte gelegenheid gegeven tot hernieuwde intriges van de priesters in het gehele land.

[1]) AWE, b, blz. 181.

De edelen, en allen die blijken van 's pharao's gunst hadden ontvangen, woonden in die prachtige villa's met tuinen, die ons, na de moderne uitgravingen, in al hun aantrekkelijke onderdelen bekend zijn geworden [1]). Zij waren de bekleders van hoge ambten, de begeleiders en volgelingen van de koning. Zij genoten het grote voorrecht, zijn lering van zijn eigen lippen te vernemen. En zij, die tot de nauwere kring van zijn meest beminde discipelen behoorden, konden zich vrijelijk in de omgang met hem verheugen.

Zij deelden met hem niet alleen de genoegens en de luxe van het hofleven, doch ook de uren van gedachtevolle conversatie en de ogenblikken van stilte en gebed in de schitterende hallen van het paleis of in de koele schaduw van de zuilenpaviljoens in de tuinen naast de met waterbloemen overdekte vijvers. Zij waren zijn vertrouwelingen, zijn vrienden. Te oordelen naar de manier waarop zij in hun inscripties op de wanden van hun grafkamers over hem spraken, — zoals Mahoe, Pnahesi, Ramose —, schenen sommigen van hen werkelijk vol toewijding. Het is echter niet mogelijk, na te gaan, wie van hen oprecht dan wel een sluwe vleier was, daar niets ons vertelt, in hoeverre wie ook van hen allen aan zijn zijde stond tegenover de stroom der gebeurtenissen aan het einde van zijn korte regering. Maar hoe dan ook, Ichnaton stelde gaarne vertrouwen in hen, en in zijn onmiddellijke omgeving scheen een atmospheer van vrede, welwillendheid en geluk te hebben gehangen.

De godsdienst van de Zonneschijf werd echter dermate beheerst door de persoonlijkheid van zijn grondvester, dermate diep gekleurd door diens reacties op de natuur en de mens, dat niets ons een beter begrip van de geest der religie zou kunnen geven, dan de kennis van Ichnatons leven van dag tot dag in de schone omgeving, die hijzelf zich had geschapen.

Het is niet altijd gemakkelijk, de geschiedenis te reconstrueren van figuren, die bijna nog onze tijdgenoten zijn en omtrent wier leven een overvloed van gegevens ter beschikking staat. Nu en dan komen er van dezulken een paar ongepubliceerde brieven voor de dag, of men vindt onverwachts in de gedenkschriften van anderen een relaas van een tot dusver geheime handeling, en het beeld, dat men zich had gevormd, wordt geheel anders. Onze kennis van hetgeen een mens — hij weze zelfs een groot koning — deed en zeide, voelde en dacht, drie en dertig eeuwen geleden, in schijnbaar onbelangrijke uren, waarvan de geschiedenis het niet de moeite waard acht te gewagen, is dus noodzakelijk onvolledig en onderhevig aan her-

[1]) Zie b.v. de beschrijving van de villa van Nacht in AWE, b, blz. 183–184.

ziening. Maar wat er van die kennis dan wèl kan worden verkregen, is te waardevol om te worden veronachtzaamd.

De voornaamste bronnen, waaruit wij kennis kunnen putten van Ichnatons dagelijks doen en laten, zijn de schilderijen en reliefs in de grafkamers van de hovelingen, waarop zijn persoon telkens en telkens weer voorkomt. Daar is een groot gedeelte van zijn officieel leven in beeld gebracht, voorzover dit betrekking had tot de loopbaan van de betreffende edelen. In Mahoe's graf b.v. is hij afgebeeld, terwijl hij in gezelschap van Mahoe de verdedigingswerken van Ichetaton inspecteert, gevolgd door een onbewapende lijfwacht, — een opmerkenswaardig detail. Elders zien wij hem Merira benoemen tot de verheven positie van hogepriester van Aton, te midden van een grote plechtigheid, en hem voor zijn trouw belonen met gulden halssnoeren. Soortgelijke scènes, zij het minder grootse, van uitdeling van beloningen, zijn in tal van graven vereeuwigd, en herhaaldelijk treft ons de bewering, dat de betreffende hovelingen 's konings gunst hadden gewonnen door hun getrouw „luisteren naar zijn levenslessen" en hun goed begrip voor deze, waaruit blijkt, dat Ichnaton heel veel tijd moet hebben besteed aan het onderwijzen van allen, die hij het discipelschap waardig keurde.

Voorts weten wij uit de beroemde „Amarna-brieven", dat hij in correspondentie stond met nabuur-monarchen: met Boerraboeriasj van Babylon, aan wiens zoon hij een van zijn dochteren uithuwelijkte; met Toesjratta van Mitanni, zijn neef en wellicht ook zwager; met Sjoebbiloelioema, koning der Hethieten; ook met de verre koning van Assyrië, Assoeroeballit, die op dat tijdstip juist begon, zijn half barbaars volk uit de duisternis te leiden. Wij weten, dat hij geregeld berichten ontving van zijn vazallen en provincie-gouverneurs, aan wie hij ook geregeld bevelen zond. Er bestaat een schilderij, dat hem voorstelt aankomende in een prachtige palankijn, gedragen op de schouders van achttien mannen, om de schattingen van het rijk in ontvangst te nemen: goud en ivoor, zeldzame vruchten, struisveren, kostbare vazen, producten uit de woestijnen en wouden in het verre Zuiden en voorwerpen van Syrische kunstvaardigheid, hem aangeboden door mensen van tal van rassen, tributen uit vreemde, onderworpen landen aan de gemeenschappelijke heer en meester.

Uit dit alles valt op te maken, dat 's konings dagen gelijkelijk gevuld waren met de uitoefening van zijn talrijke officiële plichten en de verklaring van zijn leer aan een kleine groep van volgelingen, apart natuurlijk van de geregelde beoefening van de eredienst bij zonsopgang, in de middag en bij zonsondergang, in het paleis of in de tempel.

Weinig is bekend van het rituaal verbonden aan de eredienst. Vermoedelijk was dit echter belangrijk eenvoudiger, dan dat van de cultus der Egyptische goden, want hier was generlei beeld, geen voorstelling van het goddelijke onder enige vorm, behalve de Zonneschijf met stralen uitlopende in handen, maar dit was slechts een symbool, geen idool. Dientengevolge kon er ook geen sprake geweest zijn van een ingewikkeld ceremonieel, verbonden met het wassen, aankleden en voeden van de god, dat zulk een voorname plaats innam bij het rituaal in de tempels van Egypte en overal in de oude wereld, zoals nog heden in de Hindoe-tempels in India. Hier bestond de dienst uit een minimum van voorgeschreven woorden, gezangen en bewegingen, niet méér dan nodig, om 's konings verheven intuïties van de Waarheid in een eredienst om te zetten. De altaren, die, zoals wij weten, in de open lucht stonden, waren met mooie bloemen bedekt; en offeranden van eten en drinken, voornamelijk brood, wijn en vruchten, waren daarop neergelegd, symboliserende het tegelijkertijd wetenschappelijke en religieuze denkbeeld, dat het voedsel voor heel de schepping door de zon wordt voortgebracht en behoort aan Hem die de ziel van de zon en van heel het heelal is. De koning, hernemende de priesterlijke functies van de oude pharaonen, strekte zelf de *cheper*-staf over de offeranden uit en wijdde deze. Dan wierp hij handenvol wierook in het vuur; en terwijl de rook langzaam hemelwaarts kronkelde ter verheerlijking van Hem, in wiens licht de offervlam bleek scheen, hief hij een door hemzelf ter ere van de Zon gedichte hymne aan, telkens een bijzondere naar gelang van het seizoen, de dag en het uur. Mannelijke en vrouwelijke muzikanten, onderwie — dat weten wij van een schilderij [1]) — een koor van acht blinden, bespeelden hun instrumenten en zongen onder de dagelijkse diensten. Ook waren er danseressen, die met standen en bewegingen de dagelijkse reis van de zon, de dood van de aarde bij zijn heengaan en de wederopstanding bij zijn terugkeer symbolisch voorstelden. Zij dansten speciaal op feestdagen, die samenvielen met opmerkenswaardige posities van de zon op zijn schijnbare weg van constellatie tot constellatie. De koningin en de prinsessen waren er steeds bij tegenwoordig, en de kleine meisjes ratelden dan ook weleens met de sistrums, zoals wij dat kennen van de schilderijen van begrafenissen uit die tijd.

Niet alleen van staatsfuncties en staatsiegelegenheden — als b.v. het banket ter ere van het bezoek van de koningin-moeder Teje aan de nieuwe stad, voorgesteld aan de wand van Huya's graf -, en van de dagelijkse leiding van de godsdienstoefeningen getuigen de behouden gebleven

[1]) In het graf van Merira, hogepriester van Aton: zie AWE, b, blz. 143.

afbeeldingen, – zij tonen ons ook episoden uit Ichnatons particulier leven, die verdere gevolgtrekkingen aangaande hem en zijn geloof veroorloven.

Bijna overal is hij afgebeeld met zijn gemalin en dikwijls (als b.v. in de zoëven genoemde banketscène) ook met een of meer van zijn zes (of zeven) kinderen. En de houdingen, waarin hij zich, klaarblijkelijk in een geest van volstrekte levensgetrouwheid, door de kunstenaars heeft laten vereeuwigen, zijn uiterst welsprekend in hun ongedwongenheid.

Wij noemden reeds het mooie, gekleurde relief, bewaard in het museum te Berlijn, waarop de jonge pharao aan bloemen ruikt, hem door Nefertiti bekoorlijk voorgehouden. In het graf van Huya is hij afgebeeld, zittende, een dansuitvoering bewonderende, terwijl de koningin, naast hem staande, wijn in zijn gouden beker schenkt. In de graven van Mahoe en Amose is hij afgebeeld, rijdende in zijn wagen en de naast hem gezeten Nefertiti kussende. Op een van die schilderijen staat prinses Meritaton, zijn oudste dochter, voor haar ouders en speelt met de staarten van de paarden, terwijl de koning en de koningin elkaar liefdevol aankijken. Zelfs in scènes, die officiële plechtigheden voorstellen, zoals het in-ontvangst-nemen van de schattingen van het rijk, waar men het allerminst zou verwachten, ziet men Ichnaton en Nefertiti naast elkaar, hand in hand, de armen om elkaars middel. En tegen het eeuwenoude Egyptische gebruik in verschijnt de koningin op alle afbeeldingen op evengrote schaal als de koning.

Ook uit de geschreven documenten blijkt hun grote wederzijdse liefde. Wat ook de strekking van een inscriptie, waarin de koningin is genoemd, mocht zijn, bijna steeds zijn aan haar naam woorden van tederheid toegevoegd. Zij is „de meesteresse van 's konings geluk", de „bekoorlijke vrouwe", „schoon van gelaat", „haar stem te vernemen is een verheugenis voor de pharao". En een van de eedsformules, die door de koning bij voorkeur werd gebezigd – wij vinden haar b.v. op de grensstenen van zijn nieuwe stad – luidt: „Zo waar mijn hart gelukkig is in de koningin en haar kinderen . . .".

Men zou misschien menen, dat liefdesbetuigingen in officiële documenten niet steeds letterlijk zijn op te vatten. Wij geloven echter, dat dit hier wèl dient te geschieden, want die betuigingen werden neergeschreven op bevel van een mens, die zijn ideaal der integrale waarheid nooit van zijn leven een ogenblik verloochende. Is het redelijk, te veronderstellen, dat hij, die, als een van zijn eerste handelingen als koning, de naam Amon, symbool van een valse godsdienst, van zijns vaders graf had laten verwijderen; hij, die ten slotte liever een rijk zou verliezen, dan af te wijken van de on-

buigzame oprechtheid van zijn doelstelling, – dat zulk een mens niet bestaande gevoelens zou hebben kunnen ten toon spreiden?

Ichnaton beminde dus zijn gemalin vurig: deze conclusie dringt zich op en zij moet zonder voorbehoud aanvaard worden.

Wij vertelden reeds, dat hij zijn echtgenote niet zelf had gekozen, doch dat hij op een leeftijd van tien jaar of minder met haar werd verbonden. Het huwelijk was ongetwijfeld het werk van koningin Teje; en indien Nefertiti, zoals Flinders Petrie beweert, de dochter was van Toesjratta, koning van Mitanni, dan moet de verbintenis in hoofdzaak door politieke overwegingen ingegeven zijn geweest. Maar zoals méér het geval is bij kinderhuwelijken, vatten de jonge prins en de jonge prinses spoedig een tedere genegenheid voor elkaar op, en met de jaren groeide deze uit tot liefde. In de inscripties op de grensstenen van Ichetaton – gezet tijdens de bouw der stad, dus vóór de koning en het hof zich aldaar vestigden, tussen het zesde en achtste jaar van zijn regering – worden twee van 's pharao's dochteren, Meritaton en Makitaton, genoemd. De derde dochter, Anchsenptaton, zou, volgens Weigall, juist vóór het vertrek van de ouders uit Thebe geboren zijn; drie anderen, Neferoeaton, Neferoera en Setepenra, (wellicht vier, indien Weigall en andere schrijvers gelijk hebben) werden in de nieuwe hoofdstad geboren. Alle zes (of zeven) waren kinderen van Nefertiti. Nergens in de bestaande documenten, betrekking hebbende op de koninklijke familie, is een toespeling te vinden op enig soort van andere kinderen of op „bijvrouwen". Ichnaton schijnt dus, voorzover de geschiedenis weet, in tegenstelling tot de meeste koningen der oudheid, zijn eigen voorvaderen incluis, heel zijn leven bevrediging te hebben gevonden in de liefde van de ene vrouw, die hem, toen hij nog een kind was, als eerste vrouw was gegeven.

Niet dat hij, voorzover kan worden nagegaan, enig vooroordeel koesterde tegen de huwelijksgebruiken van zijn tijd of tegen de polygamie als menselijk feit. Het zou absurd zijn, hem, op het punt van dit veelomstreden onderwerp van persoonlijke moraliteit, de mentaliteit van een modern Europees bourgeois toe te schrijven. In deze kwestie, zoals in tal van andere, schijnt hij *onze* tijd een stuk vooruit geweest te zijn, om niet te spreken van preutser tijdperken. En wanneer Ichnaton, zoals de getuigenissen doen geloven, slechts een enkele vrouw had, dan was de reden hiervan volstrekt geen zedelijke afkeer van de polygamie, doch heel eenvoudig een diepe, algehele, alles overheersende liefde voor die ene vrouw.

Volgens de portretten, die de kunstenaars ons van Ichnaton hebben nagelaten, was hij geenszins een van die stroeve denkers, die genoegens verafschuwen als hindernissen voor de ontwikkeling van de geest, of ze

beschouwen als redeloze tijd- en krachtverspilling. Hij schijnt, in tegendeel, te hebben geloofd in de waarde van het leven in heel zijn volheid; en de schilderijen, die hem voorstellen feestvierende, drinkende, luisterende naar muziek, zijn vrouw liefkozende of met zijn kinderen spelende, hadden – afgezien van hun getrouwe weergave van de dagelijkse werkelijkheid – mogelijk een bepaalde didactische betekenis. Boven de geschilderde scènes straalt bijna overal het verheven symbool der religie van Aton – de zonneschijf met nederwaartse, in handen uitlopende stralen –, als het ware om te herinneren aan die Ene onzichtbare Werkelijkheid te midden van alles en om de nadruk te leggen op de schoonheid, de ernst en zelfs de heiligheid van alle levensuitingen, zo deze slechts in ernst en onschuld en in het besef van hun juiste betekenis geschieden. Onverschillig, of Ichnaton en Nefertiti naast elkaar in aanbidding staan voor Zijn altaar, dan wel in elkaars armen liggen, – de Zon omvat het jonge koninklijke paar met Zijn vurige uitstraling; Zijn stralen rusten op hen en houden hun het symbool *anch* – leven – aan de lippen. Want leven is gebed. Reeds door de diepe, vreugdevolle, lichamelijke schoonheidssensatie bespeurt een mens, die heel zijn wezen legt in hetgeen hij gevoelt en doet – gelijk stellig hij, „die leefde in waarheid" – een bovenzinnelijke, alles doordringende, geheime orde, bron van de schoonheid, die hij wellicht niet vermag te ontleden, maar die toch aan het spel der zenuwen haar betekenis geeft. En bovenal is hij in staat, om, door de glorieuze exaltatie van zijn zinnen in de liefde, te verkrijgen een positieve, zij het onuitsprekelijke kennis van het eeuwige levensrhythme, te raken de kern van de Werkelijkheid.

Was het Ichnatons uitgesproken bedoeling, om, door de ontsluiering van enkele scènes uit zijn intiem leven voor de ogen van zijn volgelingen – en het nageslacht – de leer te verkondigen, dat genoegens, indien in religieuze ernst genoten, boven zichzelf uitrijzende overgaan in een ontvulling van de eeuwige waarheid? Wie zal dit zeggen? Eén ding kan evenwel met zekerheid worden gezegd, namelijk: dat het voorbeeld van die volmaakte mens, enerzijds zo bewust van de eenheid van alles met de Essentie, anderzijds zo schoon menselijk in zijn verfijnde *joie de vivre*, op zich zelf al een leer, een gehele philosophie is. In hem kan men een vertolker zien juist van de wijsheid, die onze huidige wereld, beu van verouderde leugens, tevergeefs tracht te verwezenlijken; een man, die ten volle leefde het leven van het lichaam *en* het leven van de geest, ernstig, onschuldig, in harmonie met het universele beginsel van licht, vreugde en vruchtbaarheid, dat door hem in de Zon werd aanbeden. Of wij hem ons voorstellen wierook brandende ter ere van de rijzende Bol, of luisterende naar de minneliederen van die dagen te midden van vreugde en vrolijkheid, en

daarvan genietende met de onbevangenheid van de kunstenaar; of wij hem gedenken als sprekende tot zijn volgelingen over de wonderbare eenheid van licht en warmte drieduizend driehonderd jaren vóór de moderne wetenschap, dan wel als zich overgevende aan de huivering van menselijke tederheid in een kus van zijn liefhebbende jonge gade, – het is altijd dezelfde schoonheid, die zijn persoon uitstraalt.

En het is bovenal deze schoonheid, die hem voor ons zo aantrekkelijk maakt, en door hem de godsdienst van Aton, die glorieuze projectie van hemzelf in vereniging met de Kosmos.

Wij hebben zoëven gezien, dat iets van Ichnatons intiem leven en wellicht ook van zijn algemene philosophie kan worden afgeleid uit de schilderingen, die onder de bouwvallen van zijn heilige stad zijn bewaard gebleven. Over zijn innerlijk leven, over zijn gedachten en gevoelens in die ogenblikken van gezegende eenzaamheid, die bij hem, als bij elk ander geestelijk genie, ongetwijfeld volgden op uren van intense activiteit, beschikken wij over generlei berichten. Hoe zou dit ook kunnen? En tóch gevoelt men, dat niets ons in nauwer contact met hem kan brengen, dan als het ware een kijk op dat bijzondere aspect van zijn ongeschreven geschiedenis.

Natuurlijk moet men aannemen, dat de twee hymnen, die tot ons zijn gekomen – en waarschijnlijk nog tal van andere, die verloren gingen – door Ichnaton in die uren van eenzaamheid werden gedicht. Daarom zou men zich uit de algemene toon van die gedichten, alsmede door het oproepen van de atmospheer, waarin zij ontstonden, het gemakkelijkst een denkbeeld moeten kunnen vormen van 's konings gemoedsgesteldheid in ogenblikken, wanneer hij verre was van de menigte zijner hovelingen en zelfs afgezonderd van vrouw en kinderen, – vrij van de plichten, die de monarchie op zijn schouders legde, van de eisen zijner zending, van de genoegens der liefde en het familieleven.

De hymnen, als voornaamste bronnen van wat wij omtrent de religie van Aton weten, zullen later nader besproken worden. Vooruitlopende, kunnen wij echter reeds hier zeggen, dat het in die gezangen overheersende idee dat is van de schoonheid van het plan der dingen zoals dit is bepaald door de Zon, door Hem, die de stralende dagen laat volgen op de sterrennachten en de seizoenen op elkaar. Ook getuigen die hymnen van het geloof in een alles doordringende, onfeilbare Liefde, mysterieus onafscheidbaar van de Energie binnen de Zonnestralen; van een Liefde, die aan elke spikkel leven, zij het in de kiem van een vogelei of in de embryo rustende in de diepte van het vrouwenlichaam, een stoot geeft op de gulden weg naar

de volle ontwikkeling in gezondheid en geluk. Uit die hymnen blijkt de onwisbare overtuiging van de onpartijdige liefde, door de levengevende zonneschijf, uitgestraald in de vorm van licht en warmte, over alle stammen, alle volken, alle rassen, alle levende soorten zonder onderscheid; die zangen zijn de bevestiging van de eenheid van het leven en de broederschap van alle schepselen, als gevolg van het algemene vaderschap van de zon.

Wie echter in deze hymnen niets anders zou willen zien dan een dichterlijke vertolking van natuurlijke feiten, die zou er zich over moeten verwonderen, daarin niet de geringste toespeling te vinden op de donkere kant van het wereldbeeld; op de millioenen gevallen, waarin de aldoordringende liefde van de Vader in gebreke blijft; waarin het onschuldige spikkeltje leven — in jonge insecten, vogelen, dieren en mensenkinderen — wreed wordt vernietigd, eer het nog de tijd kreeg om de schoonheid van het licht te leren kennen; of opgroeit om zich voort te slepen in een rampzalig bestaan. Geen woord in die gezangen van de noodkreten, die, voor elk gevoelig en denkend mens, de harmonie van het universele koor verscheuren, — waarom? dat weet geen mens.

Niemand met ook maar een oppervlakkige kennis van Ichnatons leven zal hem kunnen verdenken van gevoelloosheid voor het lijden, van gemis aan liefde voor de schepselen of van minder verstand dan de gemiddelde mens. Daarom is de enige verklaring voor dat geheel ontbreken van enige gedachte aan het kwaad in het heelal in die hymnen, althans in de twee die wij kennen: dat zij tot stand kwamen in bijzondere momenten van 's konings ervaring, wanneer hij, in een staat van verrukking, de kijk op de wereld met haar onsamenhangend mengsel van vreugde en smarten, leven en dood — de wereld naar onze maat — kwijt was, alleen maar het wezen der dingen ontwaarde en van hun tegenstrijdige schijngedaanten slechts degene zag, die de idee van vreugde en orde opriepen.

Met andere woorden: die gedachten vertolken inderdaad werkelijke feiten der natuur, doch tegelijkertijd onthullen zij een bewustzijnsgebied, dat niet het gewone is. Zij geven een beeld van de wereld, zoals deze werd gezien door een mens, wiens visie boven de gewone gezichtsbeelden was uitgerezen; door een mens, die een toestand had bereikt, waarin zijn gevoel werkelijk ineenvloeide met de inhaerente goedheid en schoonheid van heel het spel des Zijns achter de vergankelijkheid van mislukkingen, lijden en dood, — en lelijkheid; door een mens, die, verheven boven de schijnbare wanorde der verschijnselen, boog voor de majesteit der eeuwige wetten, die uitdrukkingen zijn van harmonie en glimpen van een volmaakte werkelijkheid.

Alleen in de kalme pracht van zijn vertrekken of in de frisse eenzaamheid

van zijn tuinen, scheen Ichnatons ziel — als onze zienswijze juist is — gemakkelijk de vlucht te kunnen nemen tot die bewustzijnstoestand, die wij bij gebrek aan een kenschetsender woord „verrukking" noemen. Bereikte hij deze verrukking stelselmatig als het resultaat van een of andere lichamelijke discipline, of eenvoudig als de natuurlijke ontwikkeling van zijn buitengewone gevoeligheid, of als gevolg van een machtige ingeboren tendentie gecombineerd met een bewust willen? Wie zal dit zeggen? Het is ook om het even. Belangrijk is, dat hij, naar alle waarschijnlijkheid, een zuivere, bovenbewuste ervaring kende. Aan deze ervaring dankte hij stellig zijn verbazend inzicht in wetenschappelijke waarheden, die slechts door eeuwenlange gemeenschappelijke arbeid van duizenden mensen konden worden bewezen. Het schijnt eveneens zeker te zijn, dat de pharao, wat ook eventueel zijn opzettelijk pogen en de door hem ondergane innerlijke discipline mochten zijn geweest, van het begin begaafd was met veel groter intuïtieve krachten dan die der gewone mannen van de wetenschap in alle eeuwen, om van de gewone leken in het geheel niet te spreken.

Deze krachten zou hij in elk geval hebben ontwikkeld. En met zijn onbuigzame logica als aanvulling van inzicht en inspiratie; met de volstrekte oprechtheid van zijn natuur en de charme van zijn persoon, zou hij zelfs onder geheel andere maatschappelijke omstandigheden een van de weinige grote mensen zijn geworden, aan wie zonder heiligschennis goddelijke eer mocht worden bewezen. Hij had niet nodig, zich aan een ongunstige stoffelijke omgeving te ontworstelen, eer hij tot volmaaktheid kon geraken; en zoals de dingen nu eenmaal lagen, schiep hij voor zichzelf, met de hem ter beschikking staande rijkdommen, te Ichetaton het ideale verblijf, waar hij zonder inspanning uit een leven van waarheid en schoonheid kon overgaan tot de beschouwing van de hoogste Schoonheid en de hoogste Waarheid.

Gekleed in smetteloos linnen te midden van die sprookjesachtige heerlijkheid, waarvan wij ons heden slechts een zwakke voorstelling kunnen vormen, liet de jonge pharao, rustende op zijn ivoren legerstede, aan zijn geest de natuurlijke loop. Door een kalmerend perspectief van welgevormde pilaren tuurden zijn ogen naar de blauwe hemel. Fijne geuren dreven in de lucht; een briesje bracht hem de welriekende adem van bloemen; wellicht drong de zachte muziek van een verwijderde harp tot zijn oor. Vrede was om hem heen, vrede gelijk de stilte in zijn hart en bevorderlijk voor meditatie. De rustige schoonheid, die zijn blikken overal ontmoetten, hielp hem, elke verwarrende gedachte aan onvolmaaktheid vergeten, zich los maken van die verschijnselen, welke een hindernis zijn voor een ziel op zoek naar de uiteindelijke Waarheid.

Aldus was, voorzover het in onze macht staat om het op te roepen, het leven van de koning te Ichetaton, de Stad van God, door hem opgetrokken als een eiland van vrede in een wereld vol strijd; als een model, op kleine schaal, van hetgeen hij wenste dat heel de wereld zou worden onder de weldoende invloed van zijn Waarheidsleer. Wij hebben ook iets gezien van het leven van het volk aldaar. Volmaakt was dit niet, en Ichnaton wist zelf ook wel, dat zijn nieuwe hoofdstad, trots al zijn pogen, nog niet aan zijn droom beantwoordde. Het was er echter de verwezenlijking van, voorzover deze in de korte spanne tijds van zijn loopbaan kon worden bereikt, te midden van het gemiddelde mensdom, zonder heftige geloofsijver, zonder zelfs enige geloofspropaganda onder de gewone mensen. Het was een schone schepping, trots alle onvermijdelijke tekortkomingen. May, een van de mannen, die door de pharao tot hoge posities waren verheven wegens hun trouw, beschreef de stad in een inscriptie op een wand van zijn graf in de woestijnrotsen als volgt:

Ichetaton, groot in lieflijkheid, meesteresse van aangename plechtigheden, met de giften van Ra in haar midden . . . Vreugde vervuld ons bij het aanschouwen van haar schoonheid. Zij is lieflijk. Haar aanblik is als een glimp van de hemel. . . Wanneer Aton opgaat in haar midden, dan vult Hij haar met Zijn stralen, omhullende met Zijn licht Zijn beminde Zoon, de Zoon der Eeuwigheid, die van Zijn eigen substantie is en de aarde als offerande aanbiedt aan Hem, die hem op zijn troon heeft geplaatst, hem, die de aarde heeft gegeven aan Hem, die haar heeft geschapen . . .[1]).

[1]) Inscriptie in het graf van May, rotsgraf No. 14 te Tell-el-Amarna. Zie JHB, b, deel II, blz. 412, en AWE, b, blz. 176.

HOOFDSTUK V

DE WEG DER REDE

HEEL JUIST MERKT BUDGE OP[1]), DAT ALLES WAT WIJ omtrent Ichnatons leer weten, geput is uit zijn twee hymnen, een korte en een lange. De korte, geheel of gedeeltelijk, is in de graven van verscheiden hovelingen te Tell-el-Amarna gevonden; de lange bestaat alleen maar in één exemplaar op de wanden van het graf van Ai, „waaierdrager ter rechterzijde van de koning en opperstalmeester". Deze twee gezangen ter ere van de zon zijn alles wat er over is van een waarschijnlijk veel grotere religieuze literatuur. De rest is geheel verloren gegaan bij de stelselmatige verwoesting van Ichetaton en de vervolging van de godsdienst van Aton onder Toetanchamon en Horemheb.

Wij geloven echter, dat de hymnen bij een nadere beschouwing en in het licht van alles wat de reliefs, schilderijen en inscripties ons direct en indirect vertellen van 's konings persoon en zijn leer, belangrijk méér inhouden, dan Budge schijnt te willen toegeven. Men zal zien, dat de weinige enthousiaste bewonderaars van de godsdienst van Aton, die door de geleerde maar enigszins bevooroordeelde schrijver zo scherp gecritiseerd worden, op zijn minst even gegronde redenen hebben om Ichnatons gedachtenis te eren, als hijzelf kan hebben om de belangrijkheid van de jonge pharao voor de geschiedenis van het denken te verkleinen.

Van de twee bekende hymnen wordt de kortste *algemeen* als het werk van de koning zelf erkend. Het auteurschap van de lange wordt echter door Budge — *alleen* door Budge, van alle schrijvers — aan Ichnaton betwist. Budge ziet in Ai, de hoveling in wiens graf de tekst is gevonden, de dichter daarvan. Hij moet het evenwel mis hebben, want de tekst die aan de hymne voorafgaat en haar verklaart, laat geen twijfel aangaande de dichter. Deze tekst luidt, in Budge's eigen (Engelse) vertaling als volgt:

Een hymne ter ere van Horachte, de levende, verheven aan de Oostelijke Horizon in zijn

[1]) EWB, i, voorwoord blz. XV.

naam van Sjoe die Aton is, die leeft in eeuwigheid, de levende en grote Aton, Hij die in het Set-feest is, de Heer van de Cirkel, de Heer van de Schijf, de Heer van de hemel, de Heer van de aarde, de Heer van het Huis van Aton in Ichetaton, van de Koning van het Zuiden en het Noorden, die in Waarheid leeft, Heer van de Twee Landen [d.i. Boven- en Benedden-Egypte], Nefercheperoe-Ra Oea-en-Ra, de zoon van Ra, die in waarheid leeft, Heer der Kronen, Ichnaton, groot in de tijd zijns levens, en van de Grote Koninklijke Vrouwe door hem bemind, Meesteresse van de Twee Landen, Nefer-Neferoe-Aton, Nefertiti, die in gezondheid en jeugd leeft in eeuwigheid [1]).

In deze inleiding wordt Ai niet genoemd en ook geen toespeling gemaakt op enige mogelijke auteur behalve ,,de koning van Zuid en Noord, die in Waarheid leeft". Op de aangehaalde woorden volgt dan: ,,Hij zegt", en vervolgens komt de eigenlijke hymne: ,,Schoon is Uw opgang aan het uitspansel des hemels, o Aton . . . enz.". Indien de hymne ,,van de Koning"is, zoals in de inleidende tekst wordt gezegd, en indien er geen andere auteur wordt genoemd, dan is er volgens ons geen reden voor de veronderstelling van Budge, dat met ,,hij" in de uitdrukking ,,hij zegt" bedoeld zou zijn Ai en niet Ichnaton zelf.

Het eerste wat een moderne geest in die oude zangen treft, is het daarin geuite denkbeeld, dat de zon de oerbron is van alles op aarde, zij het van meteorologische, biologische, aardrijkskundige of zedekundige aard. Het nieuwe van dit denkbeeld lag niet in het zien van de zon als de Vader van alle leven. Dit hadden de mensen van het begin van de wereld gedaan, en dit was ongetwijfeld de wortel van de oudste en meest verspreide religie: de zonnedienst. Hier, en in het bijzonder in de lange hymne, is echter nog méér. Niet alleen wordt de zon hier begroet als de bron van alle leven, door zijn warmte en licht de veroorzaker van vruchtbaarheid en wasdom, — hier is hij het ook, die de opeenvolging van de seizoenen bepaalt; die de regen laat neerkomen in landen waar het regent, en Egypte laat overstromen door de levengevende wateren van de Nijl; die de oorzaak is van heel de verscheidenheid van klimaten op de aardbol en van de verschillen in vorm en huidkleur en taal en levenswijze der mensen in de verschillende landen. In de lange hymne lezen wij [2]):

Gij wijst aan alle mensen hun plaatsen aan; Gij zorgt voor hun dagelijks voedsel en geeft aan elkeen het hem toekomende deel; Gij bepaalt de duur van hun leven. Hun tongen spreken verschillende talen; lichamelijke vormen en huidkleuren verschillen in de verschillende landen. Gij maakt de Nijl onder de grond; Gij laat hem uitstromen, wanneer Gij wilt, dat de stervelingen het bestaan hebben, hebbende hen geschapen voor Uzelf, hun Heer, die hen tot het einde toe onderhoudt, o Gij Heer van alle landen. Gij schijnt over hen, o Aton van de dag, Gij Grote, Majestueuze. Gij maakt het leven in al de verre landen. Gij plaatst een Nijl in de hemel, en hij daalt neder tot hen op aarde; hij stroomt van de bergen,

[1]) EWB, i, blz. 122–123. [2]) EWB, i, blz. 130–132.

als de grote groene zee, en bewatert de akkers in hun dorpen. Hoe weldoende zijn Uw plannen, o Heer der Eeuwigheid! Gij zijt een Nijl in de hemel voor de bewoners van vreemde streken en voor al de dieren in de woestijn en voor alles wat opvoeten loopt. De Nijl komt uit Toeat [de onderwereld] voor het land van Egypte. Uw stralen voeden elke akker. Gij rijst, en zij leven, zij kiemen voor U. Gij laat door de jaargetijden tot ontwikkeling brengen alles wat Gij hebt geschapen . . .

Wij moeten er ons goed rekenschap van geven, hoe nieuw sommige denkbeelden, die voor ons gewoon zijn, in de veertiende eeuw voor Christus waren, b.v. dat van dezelfde oorsprong van de regen en de rivieren, beide het product van de condensatie van water, dat vooraf door de actie van de zon was verdampt; of het idee, dat de Nijl, die,hoe onschatbaar ook voor de Egyptenaren die hij voedde, niet ,,goddelijker" was dan andere grote rivieren, en dat hij zijn oorsprong niet in de hemel had, zoals de oude bewoners van het Nijldal geloofden, doch ,,van onder de grond" komt, niet anders dan het bescheidenste stroompje, en dat zijn machtige katarakten niet de laatste treden van een reusachtige hemelse trap zijn, doch eenvoudig hindernissen in het bed van de rivier op haar loop van haar verre geboorteplaats in het gebergte.

Vele van de geloofsovertuigingen, die wij heden als ,,mythologie" beschouwen en waarvoor wij alleen nog maar de toegeeflijke glimlach van volwassenen voor het kinderlijk geloof in Sint Nicolaas overhebben, waren eenmaal voor de betreffende volken even serieuze geloofsartikelen, als andere, niet in mindere en soms nog in belangrijk meerdere mate absurde, maar niettemin volstrekt niet verouderde, het voor onze eigen tijdgenoten zijn. De bewering, in het Egypte van de achttiende dynastie, dat de Nijl een rivier was als alle andere, was even revolutionnair (en schokkend), als de verloochening van het christelijke dogma der vleeswording voor een mens in het middeleeuwse Europa geweest ware. Maar Ichnaton, gelijk alle oprechte rationalisten, gaf niets om de reactie van anderen op hetgeen hij geloofde of niet geloofde, zodra hijzelf overtuigd was, een tastbare waarheid te bezitten.

Indrukwekkend is voor ons ook dat andere denkbeeld, zo duidelijk tot uiting gebracht in de aangehaalde passage, dat de zon, behalve de voorwaarde en de oorzaak van het leven in het algemeen, ook de uiteindelijke regelaar van elk individueel bestaan is — ,,Gij wijst aan alle mensen hun plaatsen aan" —, alsmede de maker van de verschillen tussen de mensenrassen en hun kentekenen, eigenaardigheden, huidkleuren, talen enz., die ten slotte de basis van alle nationale gevoelens zijn; met andere woorden: dat de zon niet alleen de aardrijkskunde van onze aardbol, doch ook de geschiedenis daarvan bepaalt.

Het begrip nationaliteit, zo nauw verweven met een massa onmiddellijke menselijke belangen, is wel het laatste, dat de mensen objectief beschouwen. In de glansdagen van Egypte, waarmede wij hier hebben te maken, was een natie een groep van mensen, die dezelfde nationale goden vereerden, die in het bijzonder in naam van dezelfde oorlogsgod ten strijde trokken. Het begrip van een ,,god van alle landen", in het licht waarvan al die plaatselijke goden slechts vergrote mensen waren, indien zij in het geheel iets waren, was nieuw genoeg. Het wetenschappelijke idee, dat alle verschillen tussen groepen van mensen producten van hun stoffelijke omgeving zijn — strikt aardrijkskundig en ook economisch — en dat de stoffelijke omgeving bepaald wordt door het klimaat, d.w.z. door de zon, was Ichnatons tijd, en ook nog veel recenter tijden die de lezer beter kent, verwonderlijk ver vooruit. Het was veel méér dan de verheffing van een speciale zonnegod, zelfs van een zonnegod ,,van alle landen", boven de traditionele goden, waarvoor elk volk boog; het was de ondubbelzinnige, rationele bewering, dat de moederster van ons planetenstelsel, verwekker en regelaar van al het leven op aarde, uiteindelijk aansprakelijk is voor 's mensen collectieve scheppingen — de nationale goden —, evenals voor de indeling van de mensen in ras- en taalgroepen; en dat, om een gezegde van een briljant twintigste-eeuws schrijver te gebruiken [1]), de mens vóór alles ,,een product van de zon" is, precies als al de andere levende wezens van dezelfde planeet.

Wij spraken zoëven over de zichtbare zon, de vlammende schijf aan de hemel, Aton in de letterlijke betekenis. Indien Ichnaton niets anders dan deze had vereerd, dan nòg zou zijn religie, met haar zo wetenschappelijke kijk op de aarde en de mens, als ,,producten van de zon", belangrijk superieur wezen aan de meeste oude en nieuwe godsdiensten, die gebaseerd zijn op dogmatische stellingen, welke weinig of geen betrekking hebben tot elementaire physicalische feiten. Er zit echter méér in.

Naar wij reeds in het vorige hoofdstuk hebben gezien, was een van de door Ichnaton in zijn inscripties veel gebruikte naam voor de zon: ,,Ra-Horachte van de Twee Horizonten, jubelende aan zijn Horizon in zijn naam Sjoe-in-de-Schijf", of ,,de levende Horus der Twee Horizonten, jubelende in zijn naam Sjoe-in-de-Schijf", de namen, waaronder Hij in de twee tot ons gekomen hymnen werd aangeroepen.

,,Sjoe", als gewoon zelfstandig naamwoord, moet met ,,warmte" of ,,warmte en licht" worden vertaald, want deze betekenis heeft het woord [2]). In de pyramiden-teksten is Sjoe de naam van een god, die de warmte symboliseerde, uitstralende van het lichaam van Tem of Tem-Ra, schepper van de zonneschijf en deel der ondeelbare drie-eenheid Tem-Sjoe-Tefnoet: vader, zoon en dochter; de schepper van de zonneschijf, van de warmte en het vochtige; het principe van de vruchtbaarheid en haar onmisbare middelaars. Welke uitlegging men nu ook aan het woord wenst te geven; of men het als een gewoon zelfstandig naamwoord, dan wel als een eigennaam wil beschouwen, men zal moeten toegeven, dat ,,de koning de warmte in de zon" vergoddelijkte, of ,,warmte en licht", zoals Budge zelf zegt, ,,die hij als de ene, eeuwige, scheppende, bevruchtende en behoudende kracht" vereerde [1]).

Dit veroorlooft ons, met Flinders Petrie [2]) te beweren, dat het voorwerp van de eredienst ,,de stralende energie van de zon", was waarvan warmte en licht aspecten zijn.

Op een scarabee van Ichnaton, uit de tijd toen hij zijn naam nog niet had veranderd, en die gevonden werd te Sadenga in de Soedan, is, na de koninklijke titels, het volgende te ontcijferen: ,,Lang leve de schone god, de grote van de bulderende [donders]? . . . in de grote en heilige naam van . . . aanwezig bij het Set-feest gelijk Ta-Toenen, de Heer van . . . Aton [de schijf] aan de hemel, vast van gezicht, genadig te On" [3]). Het noemen van Ta-Toenen, een van de later door hem te onttronen goden, is niet verwonderlijker dan dat van Horus, Wepwat en andere goden op steenblokken in de eerste Aton-tempel te Thebe. En de andere titels in het gebed zijn ongeveer dezelfde als die in de lange hymne. De titel ,,genadig te On" (de zonnestad uit de oude tijd) bevestigt onze overtuiging, dat de god tot wie dit gebed was gericht, geen ander was dan dezelfde Aton, die de koning reeds vereerde eer hij zijn naam Amenhotep verwierp. Als dit zo is, dan zijn de woorden ,,de grote van de bulderende" hoogst interessant. Op grond van het weinige, wat wij van het wetenschappelijk begrip Aton weten, zouden deze woorden kunnen wijzen, niet op de gelijkschakeling van Ichnatons god met een of andere ,,Soedanese dondergod", zoals Budge meent [4]), doch op de gelijkwaardigheid van ,,warmte en licht" — Sjoe — binnen de schijf, op geluid in het algemeen en donder in het bijzonder, en wellicht ook op de onbekende vorm van energie, die vrijkomt telkens wanneer het dondert, op die kracht welke de koning niet vermocht te noemen, maar waarvan hij het bestaan als zeker gevoelde, n.l. electriciteit. Anders gezegd, zouden die woorden er op kunnen wijzen, dat hij in zijn geest alle vormen van energie gelijkwaardig achtte.

Anderzijds heeft Budge gelijk, waar hij zegt, dat ,,volgens de oude tradi-

[1]) Norman Douglas: *How about Europe* (uitg. 1930), blz. 173. [2]) EWB, i, blz. 80.

[1]) EWB, i, blz. 80. [2]) FPE, d, deel II, blz. 214. [3]) EWB, i, blz. 105. [4]) EWB, i, blz. 106.

ties van On, Tem of Tem-Ra of Chepera de schepper (was) van Aton, de schijf; maar Amenhotep de Vierde verwierp deze zienswijze en beweerde, dat de schijf zelfgeschapen en in zichzelf bestaande was" [1]). Deze bewering is te belangrijker, doordat zij afkomstig is van een geleerde, die Ichnaton niet bewondert en geen gelegenheid laat voorbijgaan, om de belangrijkheid van diens leer te kleineren. Hier wordt de geweldige gaping tussen de religie van Aton en haar historische voorouder, de oude cultus van On, in het licht gesteld, zonder dat de geleerde schrijver schijnt te vermoeden, welk compliment hij, indirect, aan het genie van de jonge pharao maakt. Want indien het voorwerp van diens aanbidding alleen maar ,,de warmte en het licht", of de kracht binnen de schijf, was geweest, dan zou men niet kunnen begrijpen, waarom hij de zienswijze van de priesters van On betreffende een van de schijf afgescheiden god en schepper daarvan verwierp, van een god waarvan Sjoe (de warmte en het licht) een uitstraling is, op dezelfde wijze als Sjoe's vrouwelijke wederhelft, Tefnoet, de godin van het vochtige is. En indien, in tegendeel, het voorwerp van zijn verering de stoffelijke schijf en niets anders was geweest, waarom zou hij deze dan ,,Sjoe-in-de-schijf" hebben genoemd? En waarom zou hij dan in de kortste hymne hebben gezegd: ,,Bij Uw opgang zijn alle handen in aanbidding opgeheven tot Uw Ka"? En verder, waarom in de lange hymne, sprekende over de verering van de zon, niet door mensen, doch door vogels: ,,Het gevederde gevogelte vliegt over de moerassen, lovende Uw Ka met zijn vleugelen"? Bij een levend wezen betekende ,,Ka" diens *dubbel* of ziel; het onzichtbare element, dat de dood overleeft; de fijne essentie als tegenstelling tot het zichtbare stoffelijke lichaam. De ,,Ka" van de zon zou dus, om zo te zeggen, de ziel van de zon zijn, die de stoffelijke schijf zou overleven, indien deze eens mocht vergaan en verdwijnen, — de eeuwige Zon als tegenstelling tot de zichtbare zon.

Het komt ons voor, dat deze schijnbare tweeslachtigheid het best zou kunnen worden verklaard door toe te geven, dat Ichnaton de stralende energie van de zon als principe van elk aards bestaan vereerde, doch zeer beslist het door On gemaakte verschil tussen god-de-maker-van-de-schijf en de schijf zelf, d.w.z. tussen de scheppende kracht en de geschapen stof, ter zijde zette. Voor hem bestond dat verschil niet, — en wij kunnen hierin zijn verziend genie slechts bewonderen. Voor hem was de schijf zelfgeschapen en in zichzelf bestaand, omdat deze, als al het stoffelijke dat onze zinnen waarnemen, alleen maar de zichtbare manifestatie was van een subtiel, onzichtbaar, ontastbaar, eeuwig Iets, van de ,,Ka"

[1]) EWB, i, blz. 80.

of essentie. En Sjoe, de warmte en het licht, de kracht van de zon, was dus niet de uitstraling van het lichaam van een afzonderlijke god, doch de manifestatie van dat Ene, waarvan de zichtbare vurige schijf een andere manifestatie was. Het *was* de schijf zelf, en de schijf was *het*, De zichtbare stof was niet het product van de daarvan verschillende kracht, noch was de kracht het product van de daarvan verschillende stof; ook bijzondere vormen van energie, als warmte en licht, waren geen producten van enige daarvan naar de natuur verschillende scheppende macht. Maar zoals drie en dertig eeuwen later door de moderne atoom-onderzoekers zou worden vermoed, waren stof en kracht onafscheidelijk van elkaar, beide eeuwig, — één. Vol te houden het verschil, oudtijds door de zonnepriesters van On gemaakt tussen de schepper van de schijf en de schijf zelf, en ook tussen deze twee en warmte en licht binnen de schijf, dit zou hebben betekend: te ontkennen, of althans te verbergen, de geheime gelijkheid of eenheid van de zichtbare en de onzichtbare zon, van de zichtbare en de onzichtbare wereld, van kracht en stof.

Van deze eenheid of gelijkheid was Ichnaton zich bewust geworden door een of andere mysterieuze innerlijke ervaring, waarvan de geschiedenis niets weet te vertellen, en waardoor hij de menselijke visie achter zich liet en omhoog rees tot visie op kosmische schaal. Waarschijnlijk kon hij daar geen verklaring van geven in termen van bepaalde soorten van energie, zoals onze mannen der wetenschap dit kunnen. Niettemin wist hij, dat het de objectieve waarheid was. En met ontzagwekkende intuïtie vooruitlopend op de rationele gevolgtrekkingen van het moderne wetenschappelijk onderzoek, baseerde hij zijn godsdienst op de volgende drie denkbeelden, die hem saamvatten, t.w.:

1) de essentiële gelijkwaardigheid van alle vormen van energie, inbegrepen de heden alsnog niet geanalyseerde (en wellicht niet analyseerbare) vorm, die het leven is;

2) de essentiële gelijkheid of eenheid van energie en materie: de een slechts het fijnere resp. het grovere aspect van de ander;

3) het onvernietigbare Zijn, zonder einde, van dat Ene Onbekende, hetwelk materie voor de grove en energie voor de fijne zintuigen is.

De in de hymnen genoemde ,,ka" van de zon moet inderdaad worden gedacht als betekenende de ziel of essentie van onze moederster. En het schijnt zeker te zijn, dat het onmiddellijke voorwerp, waaraan 's konings volgelingen werden uitgenodigd om eer te bewijzen, niet de stoffelijke schijf alleen was, als sommige critici vermoeden, noch ook de ,,ka" van de schijf als van deze afgezonderd, doch de schijf met zijn ,,ka" als een-

heid; de zon, lichaam en ziel, zichtbaar en onzichtbaar, stof en kracht. De schitterende bol zelf is, zoals wij zoëven zeiden, slechts hetgeen wij met ons gewoon gezichtsvermogen waarnemen: de reusachtige voorraadschuur van stralende energie, die het aanzijn gaf aan onze planeet en alles wat deze bevat, en haar in leven houdt.

In de hymnen wordt meermalen gezegd, dat Aton ,,een" en ,,alleen" is. B.v. in de kortste hymne: ,,Alleen Gijzelf zijt, maar er zijn millioenen levenskrachten binnen U, om Uw schepselen te doen leven" [1]); en in de andere hymne: ,,O Gij Ene God, die zijns gelijke niet heeft, Gij schiept de aarde volgens Uw wil, alleen Gij bestaat" [2]).

Het is waar, dat ,,de aanbidders van elke grote god in Egypte sedert onheuglijke tijden hun speciale god als de enige verklaarden" [3]), zelfs terwijl zijzelf het bestaan van verschillende goden toegaven. Wij vinden de uitdrukkingen ,,een" en ,,alleen" in oudere, naamloze hymnen aan Amon, Ra, Tem en andere godheden, lang vóór Ichnaton. En het is ook waar, dat ,,Aton, de zonneschijf, natuurlijk één alléén was en zonder wederhelft of gelijke" [3]). Als wij echter, wat redelijk schijnt, in Ichnatons gelijkstelling van de zonneschijf met haar ,,ka" of essentie het bewijs zien van zijn geloof in de eenheid van de onzichtbare energie en de zichtbare stof, dan worden de woorden ,,een" en ,,alleen" bij hem méér dan toevallige uitdrukkingen. Zij drukken het enig kenbare attribuut uit van dat hoogste wezen, substantie en macht tegelijkertijd, dat achter elk Zijn staat; zij kenschetsen de essentie van alle zonnen, — de universele ,,ka", — en niet alleen die van de onze. Want alle zijn dezelfde. En het is om het even, of Ichnaton persoonlijk al dan niet het bestaan kende van andere zonnen dan de speciale die het leven op onze aarde regeert. Zijn religie heeft van het begin het karakter van de breedste en blijvendste wetenschappelijke waarheid: zij omsluit, met de werkelijkheid van ons zonnestelsel, alle bestaande stelsels, ja, alle stelsels die zouden kunnen bestaan.

Want wij weten heden, dat de zichtbare lichamen van al de verre werelden in de ruimte saamgesteld zijn uit precies dezelfde aardse variëteiten die wij materie noemen. Wij weten, dat de warmte en het licht die onze zon ons met haar stralen zendt, d.w.z. Ichnatons Sjoe-in-de-Schijf,dezelfde stralende energie is die in de verste sterrennevels brandt en schijnt. Voor ons, geboren na de uitvinding van de telescoop en de spectroscoop, is de rituele eredienst van de zon, in verband met het moderne geloof in de essentiële eenheid van stof en kracht, een symbolische hulde. Door de zichtbare zonneschijf, vader en moeder tegelijk van de aardbol en onze zusterplaneten, gaat onze aanbidding uit naar dat uiteindelijke Onbekende, vader en moeder van alle werelden, die in de onpeilbare oneindigheid om hun eigen zonnen wentelen; vader en moeder ook van al die zonnen zelf, die huns weegs wandelen volgens onwrikbare wetten, ontelbare lichtjaren van elkaar verwijderd; naar dat uiteindelijke Onbekende, dat in zich sluit beweging en warmte en licht en leven en bewustzijn, — naar de Kosmische Energie.

[1]) EWB, i, blz. 121. [2]) EWB, i, blz. 129. [3]) EWB, i, blz. 79.

Sir Wallis Budge, en vele anderen met hem, mogen het ongerijmd vinden, aan een zovele eeuwen vóór de uitvinding van de telescoop geboren mens iets toe te schrijven van de aard van onze eigen grootse visie van millioenen zonnen en planeten, die hun beginloze en eindloze goddelijke dans dansen door de onbegrensde afgrond der interstellaire leegte. Maar wie wil zeggen, hoever eens mensen inzichten hem ook zonder nauwkeurige intellectuele kennis van zijn doel kunnen voeren? Wie wil zeggen, of Ichnaton, turende naar de nachtelijke glorie van de heldere sterrenhemel, niet op het denkbeeld was gekomen, dat elk van die verre lichten een zon zou kunnen zijn gelijk de onze? En wie weet, hoe ver men het in Egypte toen reeds in de sterrenkunde had gebracht, zelfs zonder de hulp van de telescoop? Veel daarvan, zoals veel van alle wetenschappen der oudheid, is verloren gegaan. Daarom is het onmogelijk, te beweren, dat de geinspireerde jongeling met zijn vergoddelijking van de zonnekracht en de zonneschijf *niet* welbewust de eredienst invoerde van die onbepaalbare, onbekende en wellicht ook onkenbare Werkelijkheid, die door de moderne wetenschap wordt aangetroffen in het atoom en in de sterrenstelsels in de wereldruimte.

Zoals wij echter reeds zeiden: hoe beperkt de technische middelen tot wetenschappelijk onderzoek in die oude tijd, en dientengevolge ook Ichnatons kennis van het stoffelijk heelal, geweest mogen zijn, *waar* blijft het, dat de door hem ingestelde cultus door de moderne wetenschap als de uiteindelijke Werkelijkheid kan worden erkend, — als God, indien de wetenschap ooit in staat zou zijn om van een god te spreken. Het doet er niet toe, of Ichnaton al dan niet zijn eigen schepping uit een modern-wetenschappelijke gezichtshoek kon bekijken, zij het ook maar uit die van een hedendaagse leek met algemene kennnis van wetenschappelijke conclusies. En indien men, met Budge en anderen, op het standpunt staat, dat dit onmogelijk was, dan kan daarop worden geantwoord, dat het verband van zijn religie met de, drieduizend jaren na hem ontdekte, grote physicalische feiten een zoveel te groter wonder, en zijn genie zoveel te verbijsterender is.

De gegevens, waarop wij onze kennis van de religie van Aton baseren,

zijn te schaars, om daaruit af te leiden, of de stichter van de structuur van het materiële universum hetzelfde denkbeeld had als wij. Het is echter interessant, eens na te gaan, hoe nauwkeurig Ichnatons voornaamste uitingen kloppen met de gevolgtrekkingen van het moderne denken, die wij thans als wetenschappelijke feiten beschouwen.

In de beide behouden gebleven hymnen legt hij onder meer sterk de nadruk op de overwegende betekenis van de zonnestralen. Hij zegt b.v.: ,,Gij zendt Uw stralen uit, en er is feest in alle landen" [1]); en dit niet alleen: ,,Levensadem is het zien van Uw stralen" [2]); en: ,,Uw stralen omsluiten alles, alle landen die Gij hebt gemaakt" . . . ,,Gij zijt ver weg, maar Uw stralen zijn op de aarde" [3]); en: ,,De vissen in de rivier zwemmen naar boven om U te begroeten; Uw stralen zijn in de diepte van de grote zee . . ." [4]). Een grote rol spelen de zonnestralen ook in het symbool van Ichnatons religie: de zonneschijf, met nederwaarts gerichte stralen, uitlopende in handen, die het hengselkruis — *anch*, het teken des levens — vasthouden. Enig ander beeld mocht in de tempels niet aanwezig zijn; en het symbool bedoelde geenszins het voorwerp van de eredienst af te beelden (dit was immers een onmogelijkheid), doch alleen maar de vereerders te herinneren aan de grondwaarheid, n.l. dat de essentie van de zon — de ,,warmte" of ,,de warmte en het licht" binnen de schijf — niet beperkt blijft tot de schijf, doch aanwezig en werkzaam en levengevend is overal waar de stralen doordringen. Het symbool verschijnt ,,op elk stuk beeldhouwwerk": een feit, dat de door de koning daaraan gehechte betekenis duidelijk aantoont; en het is ,,een volkomen nieuw type in Egypte, onderscheiden van alle voorafgaande beeldhouwwerken" [5]).

Hier, en misschien nog meer in de hymnen, vinden wij inderdaad zeer eenvoudig en krachtig uitgedrukt de stelling, dat de zonnestralen de kracht van de zon zijn, overal tegenwoordig, overal werkzaam, en dat het de stralen zijn waardoor de zon zich manifesteert, een waarheid, door de moderne wetenschap erkend en door de moderne therapie meer en meer practisch geëxploiteerd. En ongetwijfeld is deze beoordeling der zonnestralen door Ichnaton de intuïtieve realisatie der grote wetenschappelijke waarheid, die aan heel het gebouw van zijn leer een stevige grondslag van intellectuele zekerheid geeft, n.l. van de waarheid der gelijkwaardigheid van warmte en licht en alle vormen van energie. De meeste populaire godsdiensten missen deze grondslag. Zeer juist schreef Flinders Petrie in 1899: ,,Niemand

[1]) Korte hymne, vert. Budge, in EWB, i, blz. 119. [2]) Idem, blz. 121. [3]) Lange hymne, vert. Budge, in EWB, i, blz. 124. [4]) Lange hymne, vert. Griffith, in FPE, d, deel II, blz. 216. [5]) FPE, d, deel II, blz. 214.

— zonnevereerder of wijsgeer — schijnt vóór deze eeuw te hebben beseft de waarheid, die de basis was van Ichnatons eredienst, n.l. dat de zonnestralen de middelen zijn waardoor de zon, bron van alle leven, macht en kracht in het heelal, werkt. Niemand was op het idee gekomen, hoe allerbelangrijkst de stralingsenergie was, tot de jongste denkbeelden over het behoud der energie, over de warmte als een modus van beweging en over de identiteit van warmte, licht en electriciteit ons vertrouwd maakten met de wetenschappelijke conceptie, die het kenmerk van Ichnatons nieuwe cultus was" [1]).

Een andere stelling in de hymnen, die wonderwel met het moderne begrip van de uiteindelijke werkelijkheid overeenstemt, is de reeds genoemde: ,,Alleen Gij zijt, maar er zijn millioenen levenskrachten binnen U, om Uw schepselen te doen leven". Dit wil zeggen:

1) dat er uiteindelijk geen andere werkelijkheid is dan de Ene *(Alleen Gij zijt)*;

2) dat de Ene *in zich* bevat oneindelijke levensmogelijkheden, alsmede de tendentie om deze tot werkelijk Zijn te brengen. Dit is de enige betekenis, die men kan hechten aan de woorden *„millioenen levens binnen U"*;

3) dat dus ,,de schepping" niet miraculeus door enige middelaar, verschillend in natuur van de geschapen dingen, uit het niet tot aanzijn is geroepen, maar dat zij de graduele manifestatie tot werkelijk Zijn is van de verschillende mogelijkheden, latent in het Ene; met andere woorden: dat de Ene hoogste werkelijkheid in alle dingen immanent is, en dat zij heel de oneindige verscheidenheid van het heelal uit *zichzelf* heeft voortgebracht en steeds voortbrengt.

Wanneer wij dat Ene voorwerp van de eredienst — die essentie van de zon, die de essentie van het zonnestelsel is — zien als dezelfde mysterieuze entiteit, die de moderne wetenschap Energie noemt en aan de wortel van alle stoffelijke en onstoffelijke Zijn plaatst, dan wordt hetgeen wij daarover en over de betekenis van de schepping zeiden, duidelijk.

Dat denkbeeld van een oneindige reeks van Zijnden als vergankelijke vormen van een fundamenteel Iets, Kracht en Substantie, Essentie van het levende en het zogenaamde levenloze, deze conceptie van een wereld waarin, strikt genomen, geen plaats is voor volstrekte passiviteit, maar waar het ,,levenloze" insgelijks leven is, om zo te zeggen op de laagste trap, — dit denkbeeld is inderdaad ingegeven door de stoutmoedigste generalisatie van onze tijd. Wij zouden het in zekere zin metaphysisch kunnen noemen. Maar het is geen luchtige metaphysica, geen gewrocht van de pure

[1]) FPE, d, deel II, blz. 214.

phantasie, geen dialectisch bedenksel. Het stemt overeen met de opgestapelde ervaring van mensen, die geleerd hebben, het oneindig kleine en het oneindig grote te meten en die een meervoudige visie op het heelal hebben. Misschien zou het alsnog meer een hypothese dan een feit genoemd moeten worden. Maar dan is het een hypothese, die bekende feiten verklaart: het is de philosophische projectie van de wetenschap van onze tijd. En men kan alleen verbaasd staan over de intuïtie van de jonge koning, die dat denkbeeld drie en dertig honderd jaren geleden opvatte.

Er is nogméér te zeggen. In de lange hymne spreekt Ichnaton aldus tot zijn god: ,,Gij zijt in mijn hart; niemand kent U, behalve ik, Uw zoon . . . Gij hebt hem wijze gemaakt, opdat hij Uw plannen en Uw kracht begrijpe" [1]). Hetgeen zeggen wil: dat de onpersoonlijke essentie van de zon, de stralende energie, door hem als het Ene, ongeschapene, eeuwige, steeds werkzame principe van het algemeen Zijn aanbeden, voor hem de werkelijkheid was, die hij op de grond van zijn bewustzijn had ontdekt, de essentie van zijn eigen ziel. En aan deze uiting voegde hij een andere toe, nóg gedurfder en vreemder: niemand, zeide hij, kende die Ene Werkelijkheid, behalve hijzelf, ,,de zoon van de zon, geboren uit de substantie van de zon", ,,aan de zon gelijk zonder ophouden", zoals hij zich, niet minder stoutmoedig, in andere passages van dezelfde en van de korte hymne noemt.

De beide beweringen behoren bij elkaar. De eerste houdt de tweede in, en de tweede zou zonder de eerste haar betekenis verliezen.

De woorden ,,Gij zijt in mijn hart" zouden eenvoudig kunnen betekenen: ,,ik bemin U". En indien zij tot een persoonlijke god gericht waren geweest, dan zouden zij nauwelijks iets anders kunnen uitdrukken. Zij kunnen echter ook als volgt worden uitgelegd: ,,Uw essentie en mijn essentie zijn één; Gij zijt in mij". En aangezien de woorden hier tot een onpersoonlijke, immanente entiteit – de Stralende Energie – gericht zijn, schijnt dit voornamelijk hun zin te wezen. Hun andere betekenis, n.l. ,,ik bemin U", zou erbij kunnen komen, doch alleen ter aanvulling van het belangrijker idee. In de eerste plaats scheen Ichnaton met deze woorden het goddelijke in de zon en in zichzelf te erkennen, te realiseren; en blijkbaar moest hij dit tevens beminnen, toen hij het eenmaal had erkend en gevoeld.

Hoe hij tot deze erkenning was gekomen, zal voor ons steeds verborgen blijven. Hij heeft het ons in geen van de bestaande documenten verteld, en het is ook twijfelachtig, of hij in staat was geweest, er een beschrijving

[1]) EWB, i, blz. 134.

van te geven. De reeks gevolgtrekkingen, waarmede Budge poogt ons te laten zien, hoe de jonge pharao er toe was gekomen, om in zijn eigen goddelijkheid te geloven, [1]) zou Ichnaton zelf stellig niet hebben kunnen overtuigen, indien hij geen zuivere innerlijke ervaring van de universele eenheid had gehad. Deze ervaring is het immers, waaraan hij implicite refereert, waar hij zegt: ,,Gij zijt in mijn hart" en ,,Niemand kent U, behalve ik, Uw zoon".

Het is een bekend feit, dat alle koningen van Egypte eerst als ,,zonen van Ra" en later – nadat de beschermgod van Thebe, Amon, geleidelijk op de voorgrond gekomen en de hoofdgod van het gehele land geworden was – als ,,zonen van Amon" werden beschouwd. En dit niet alleen maar in figuurlijke betekenis, voor de massa der Egyptenaren en waarschijnlijk ook voor de koningen zelf. Men geloofde inderdaad, dat de god, in de gedaante van haar echtgenoot, letterlijk op visite kwam bij de koningin, die bestemd was om de moeder van een pharao te worden, en aldus de werkelijke, lichamelijke vader van de toekomstige koning werd. Op de monumenten van tal van pharao's is deze geschiedenis van de goddelijke ontvangenis afgebeeld. B.v. kan men op de bas-reliefs in de tempel van koningin Hatsjepsoet te Deir-el-Bahari de god Amon, in de gedaante van Thotmes de Eerste, vader van deze koningin, zien in gemeenschap met de koningin Ames, haar moeder. En een bas-relief in de tempel, door Amenhotep de Derde opgericht te Thebe ter ere van de Thebaanse drie-eenheid Amon-Moet-Chonsoe, getuigt er van, dat ook deze verdraagzame, gemakkelijke vader van Ichnaton, onder wie de Aton-dienst voor het eerst werd aangemoedigd, zijn moeder, koningin Moetemoeja liet voorstellen in gemeenschap met Amon in de gedaante van Thotmes de Vierde. Traditie was nu eenmaal traditie. En wie weet? Misschien geloofde Amenhotep de Derde zelf ook wel in dat verhaal van zijn goddelijke afkomst, gelijk heel Egypte.

Deze pretentie heeft Ichnaton nooit gehad. Weliswaar noemde hij zich herhaaldelijk ,,zoon van de levende Aton", maar daarmede bedoelde hij volstrekt niet de miraculeuze manier van zijn voorvaderen. Uit geen enkel bas-relief, geen schilderij, uit niets valt op te maken, dat hij zich lichamelijk de zoon van een ander dan zijn aardse vader Amenhotep de Derde achtte. Inderdaad is het idee van de miraculeuze ontvangenis onverenigbaar met een onpersoonlijk god. En Ichnaton was te veel rationalist, om deze tegenspraak niet te vermijden. ,,Zoon van de levende Aton", d.i. ,,zoon van God", noemde hij zich inderdaad. Maar in een heel andere betekenis. Hem was zijn eigen goddelijkheid een gevolg van zijn éénzijn met de Ene godde-

[1]) EWB, i, blz. 54–55, 82.

lijke Kracht-Substantie achter elk Zijn, van zijn ervaring van een staat van bovennormaal bewustzijn, waarin hij de natuurlijke gelijkheid van zijn subtiel zelf met de door hem aanbeden Energie gevoelde. Met andere woorden: in de aanspraak, die hij doet gelden op goddelijkheid, moeten wij de uitdrukking zien van de innerlijke verzekerdheid van een zichzelf gerealiseerd hebbende ziel, die van de Ene uiteindelijke Werkelijkheid kon zeggen: ,,Ik ben Dat", of van God: ,,Ik ben Hij", en niet alleen het gewone pochen van een koning van Egypte op zijn zonneafkomst.

Maar de moderne critische geest zal vragen: ,,Waarom beweerde hij dan, dat hij alleen de godheid kende?" Waarom die zonderlinge woorden: ,,Niemand kent U, behalve ik, Uw zoon, Nefer-Cheperoe-ra Oea-en-ra" (de Schone Essentie van de Zon, de Enige van de Zon)? Was de door Ichnaton vereerde god de Stralende Energie, het algemene Levensprincipe, aanwezig zelfs in schijnbaar levenloze stof, hoe kon hij dan het monopolie van de kennis voor zichzelf opeisen? Een persoonlijk god, die nog geheimzinnige menselijke gevoelens koestert, zou, om voor stervelingen onverklaarbare redenen, desnoods één mens boven al de andere kunnen uitverkiezen en uitsluitend aan deze ,,zijn plannen en zijn macht" onthullen. Maar stellig mocht een immanent god van het type ,,warmte en licht in de schijf" van zulk een vooringenomenheid niet worden beschuldigd.

Om 's konings verklaring te begrijpen, moeten wij niet over het hoofd zien, dat hij dacht aan de *kennis* van dat uiteindelijke Ene, en niet aan de tegenwoordigheid daarvan. Het zou voorbarig wezen, om uit de werkelijkheid der kosmische energie aan de wortel van alle dingen ook een algemene kennis, een duidelijke bewustheid daarvan te veronderstellen. Die duidelijke bewustheid van de essentie van het Zijn in de individu schijnt inderdaad afwezig, niet alleen in schijnbaar onbezielde stof (waaraan de individualiteit zelf nog niet ontkomt), doch ook in planten en in de lagere en zelfs de hogere dieren, bijna alle mensen inbegrepen. Elk atoom der stof bevat de goddelijke vonk. Elk levend wezen heeft er een vage gewaarwording van. Tal van mensen, die misschien, zonder eigen ervaring, de woorden van godsdienstige autoriteiten napraten, menen, dat zij er zich bewuster van zijn dan inderdaad het geval is. Zeer weinigen zijn in staat, te realiseren, dat hun essentiële gelijkheid met het uiteindelijke Principe van alles geen mythe is, en dat ,,zij Dat zijn" in waarheid. Alleen hunner, die dat kunnen, is de kennis van God en het begrijpen van ,,zijn plannen en zijn macht". Ichnaton was stellig een van deze weinigen, en hij was zich zijn kennis bewust.

Een blik op de inscripties in de graven van zijn volgelingen en op hun loopbaan is voldoende, om iedereen er van te overtuigen, dat zij de verlichting van hun koning niet deelden. Van de ,,levenslessen", waarvan zij zo hoog opgeven, zeggen zij niets waaruit zou kunnen worden afgeleid, dat zij deze hadden begrepen. En de indruk, die velen hunner leggen op de van hun geinspireerde meester ontvangen beloningen in goud en zilver en officiële bevordering, geeft de indruk, dat de stoffelijke voordelen een overwegende rol hadden gespeeld bij hun bekering tot de religie van Aton. Anderen schenen de koning weliswaar als een god te beschouwen; maar zelfs als zij hierin oprecht waren, zou dit een bewijs zijn, dat zij hem op het pad der kennis niet vermochten te volgen. Ten slotte zijn het de daden, waaraan men een discipel erkent; en toen, enkele jaren na Ichnatons vroege dood, de priesters van Amon zijn gedachtenis begonnen uit te roeien, scheen geen enkele tegen de stroom der gebeurtenissen te durven op roeien, of het niet de moeite waard te vinden; geen enkele althans getroostte zich enige opoffering, nu de koning er toch niet meer was om rijkdommen en eren uit te delen. Boven de glorie, met hun meester te delen de dubbele vervloeking van een baatzuchtige bende en een misleid volk, prefereerden zij een kalme oude dag met misschien nieuwe eren, onder het herstelde bewind van de nationale goden en hun priesters. Zo schijnt althans hun gemoedsgesteldheid te zijn geweest. Want indien het herstel van de traditionele religie op enige ernstige tegenstand was gestuit, dan zouden Toetanchamons schrijvers ons stellig hebben verteld, hoe afdoende die werd gebroken. Bij gebrek aan zulk een bericht moeten wij wel betwijfelen, of de discipelen, die de jonge leraar overleefden, opmerkenswaardige ijver hebben getoond. Buitendien weten wij, dat weinigen van hen, voor wie Ichnaton graven had laten uithouwen in de nabijheid van het zijne, er gebruik van hebben gemaakt, — een onmiskenbaar blijk van onverschilligheid voor hem en al wat hij representeerde.

Uit deze tekenen kunnen wij vrij zeker opmaken, dat Ichnaton, naar mate de jaren vergingen, meer en meer besefte, geheel alleen te staan, niet alleen onder de massa der hovelingen die zijn leer hadden beweerd te omhelzen, doch zelfs te midden van hen van de binnenste kring, waarvan hij had verwacht, dat zij zijn leer in practijk zouden brengen. Hij moest wel opmerken, welke gaping er reeds tijdens zijn leven bestond tussen het gedrag van zijn volgelingen en zijn zuivere leer van rede, liefde en waarheid, die hij hun predikte. En dit zal hem er wel van hebben overtuigd, dat hun de zuivere religieuze grond ontbrak, die hijzelf bezat, namelijk de ervaring van een overweldigende waarheid in hen, die boven hen uitrees. Niemand, inderdaad, begreep ,,de plannen en de macht" van zijn god — de aard van het leven en zijn betekenis — tenzij hij die ervaring bezat; tenzij hij, als Ichnaton zelf, zich bewust was van de eenheid van zijn

individuele essentie met de essentie van de zon en het gehele heelal.

In de hiervoor aangehaalde passus gebruikte de koning niet de naam waaronder hij onsterfelijk is geworden, Ichnaton, doch de naam waaronder hij in zijn dagen algemeen bekend was, althans aan zijn buitenlandse relaties, wier brieven wij bezitten, n.l. zijn *nesoe bat*-naam [1]), Nefer-Cheperoe-Ra, hetgeen zeggen wil, zoals hiervoor reeds is aangeduid: ,,Schone essentie van de zon". Dit zou toevallig kunnen zijn; het zou echter ook symbolische opzet kunnen wezen. ,,Niemand kent U, behalve Uw zoon Nefer-Cheperoe-Ra", zou misschien wel kunnen betekenen, dat geen mens de aard van het voorwerp van 's konings aanbidding, n.l. de zonne- en tevens kosmische energie, kon peilen, en dus weten wat hijzelf aanbad, zolang hij er zich niet van bewust was, zelf insgelijks ,,de schone essentie van de zon" te zijn, één met de zon, als Ichnaton. De ervaring had hem geleerd, dat deze bewustheid niet overdraagbaar was; dat, hoe ijverig hij ook het bestaan predikte van die Ene Kracht-Substantie — van de zonneschijf, die identiek is met de energie in de schijf — het een zinloos mysterie moest blijven voor alle mensen, behalve dezulken, die hun innerlijke gelijkheid, hun natuurlijke verwantschap met het Ene hadden beseft; die gewaar waren geworden te zijn ,,zonen van de zon en gelijk aan de zon zonder ophouden".

Hij kende geen mens die, door zijn levenshouding, blijk gaf van die verlichting. Hij wist alleen maar zeker, dat *hij* deze bezat. En zijn zonderlinge woorden, die wij zoëven hebben aangehaald, kunnen daarom ook zó worden uitgelegd: ,,Niemand kent U, behalve ik, de enige, die in staat is zich Uw zoon te noemen"; en ook: ,,Niemand kent U, behalve de mens die, gelijk ikzelf, zich bewust is van zijn gelijkheid met U, binnen zijn indididuele beperkingen, en die daarom Uw zoon kan worden genoemd". Beide uitleggingen zijn juist. De tweede is het uitvloeisel van Ichnatons conceptie van de inwonende goddelijkheid, die hij in de zon en in zichzelf gevoelde; en zij is tevens de erkenning van de onmogelijkheid, om de kennis van die uiteindelijke werkelijkheid, de kosmische energie, aan anderen over te dragen. De eerste is de erkenning van zijn eigen unieke positie in de hem bekende geschiedenis van de wereld. In zijn dagen, binnen zijn omgeving, en zelfs onder mogelijke oudere religieuze leraren, wier roem tot hem kon zijn doorgedrongen, zag hij geen enkele, die zich bewust was

[1]) Een pharao had diverse namen: zijn Horus-naam, zijn Nebti-naam, zijn Gouden Horus-naam, zijn Nesoe bat-naam, zijn Zoon van Ra-naam. In EWB, i, blz. 3, vindt men een lijst van al die namen van Toetanchamon, de opvolger van Ichnaton. De naam waaronder een pharao gewoonlijk in de geschiedenis bekend is, is zijn ,,Zoon van Ra-naam".

van de grote waarheid, die hij had gerealiseerd. Daarom *was hij* ,,de Enige van de Zon"; en zonder valse schaamte wilde hij dat ook weten.

Maar zijn begrip van de godheid sloot logischerwijze elke miraculeuze persoonlijke openbaring uit. En men mag gerust aannemen, dat, zo hij iemand zou hebben ontmoet, die dezelfde gewaarwording als hijzelf had gehad van de uiteindelijke eenheid van alle dingen met het Ene Principe, hij niet zou hebben geaarzeld, in die man te begroeten een waar ,,Zoon van de Zon" of ,,Zoon van God", een van zijn zeldzame gelijken.

Wij hebben gezien, dat Ichnatons leer, zoals wij deze uit de hymnen kennen, gebaseerd is op de innerlijke ervaring van de universele eenheid — die de ware geestelijke zieners overal en altijd hebben gedeeld — en op een geniale intuïtie, waarvan de juistheid, wat betreft het stoffelijk heelal, heden door onze wetenschap is bewezen. De eerste geeft aan de religie van Aton het soort van zekerheid, dat in de overeenstemming van vertrouwenswaardige getuigenissen ligt. De tweede geeft haar de intellectuele zekerheid, die ons dwingt, wetenschappelijke hypothesen te aanvaarden, wanneer deze feiten verklaren. Zoveel kan worden gezegd ter opsomming van de positieve waarden van de leer uit een rationeel oogpunt.

Misschien even opmerkenswaardig is de leer echter om hetgeen zij niet bevat, als om hetgeen zij behelst. In het inleidend hoofdstuk hebben wij reeds in het licht gesteld, dat Ichnaton opzettelijk drie dingen vermeed, waarvan er in ieder geval twee door de gehele geschiedenis heen deel uitmaken van elke succesvolle godsdienst, te weten: een achtergrond van bovennatuurlijke verhalen, d.w.z. een mythologie; wonderen; en een theorie betreffende het lot na de dood.

Het is voldoende, Ichnatons hymnen aan de zon te vergelijken met vroegere of gelijktijdige of zelfs latere Egyptische en andere liederen aan de zon, om het verschil onmiddellijk te zien. Hymnen als die door Budge uit de papyrus van Ani overgenomen ,,als goede typische voorbeelden van lof- en dankliederen gericht tot de zonnegod door orthodoxe Egyptenaren onder de 18e dynastie" [1]) vereisen, om te worden begrepen, de grondige studie van een ingewikkeld symbolisme. De koppeling van de naam van de god Tem aan die van Horachte; herhaalde toespelingen op de boten van Sektet en Matet, waarin Ra door de hemel zeilt; op Noet, de hemelgodin, moeder van de zonnegod; op Sebau, 's gods vijand, ,,wiens armen en handen zijn afgesneden"; en tal van andere soortgelijke mythologische herinneringen, hoe poëtisch zij misschien ook zijn, maken deze hymnen

[1]) EWB, i, blz. 136 en volg.

volkomen onbegrijpelijk voor iedereen, die minder goed thuis is in de Egyptische godsdienstgeschiedenis. Die liederen, gelijk de meeste religieuze literatuur van veel wijder verspreide godsdiensten in onze eigen dagen, dragen het onuitwisbare stempel van een gegeven beschaving in een gegeven tijdperk. Door de associaties die zij veroorzaken, door de beelden die zij oproepen met de magie van eigennamen en vergeten verhalen, brengen zij heel de atmospheer van het oude Egypte naar ons terug. Wanneer men, als de historicus, niets anders zoekt dan een getrouwe kijk op het verleden, dan is dat natuurlijk prachtig. Wie die liederen echter mocht willen lezen om godsdienstig gesticht te worden, die zou een teleurstelling beleven. De Egyptische godsdienst is thans dood; de eigennamen, hoe interessant klinkend ook, wekken in niemands hart meer enige stichtelijke weerklank; de hymnen, gelijk heel de rest van de oude cultus waarvan zij een onderdeel waren, zijn eenvoudig uit de tijd. En zelfs ten tijde dat zij in Egypte dagelijks werden gezongen, waren zij onverenigbaar met de religieuze gewoonten en vertrouwde begrippen zelfs van zonneaanbidders in andere landen. Een Syriër, een Babyloniër, een Mykeniër zou, eer hij de loop der inspiratie in een hymne aan Ra had kunnen volgen, de moeite hebben moeten doen om te leren wie Noet was en wie Sebau was en wat dat was met die boten van Sektet en Matet, — precies als een huidig Boeddhist zich eerst op de hoogte zou moeten stellen van een massa hem volkomen onbekende geschiedenis en legende en wijsbegeerte, eer hij b.v. de schoonheid van een Paaspreek in een christelijke kerk zou kunnen waarderen. Elke mythologie vindt haar weerklank beperkt door tijd en ruimte.

Wenden wij ons echter tot de hymnen, die Ichnaton ons heeft nagelaten, dan ontdekken wij daarin bijna niets, wat, in de veertiende eeuw voor Christus, een Syriër of een Indiër of een Chinees, ja zelfs een mens in de wouden van Midden-Europa, niet even gemakkelijk als een Egyptenaar zou hebben kunnen bevatten; niets wat niet heden ten dage nog weerklank kan vinden bij ieder mens, die er alleen maar zijn hart voor wil openstellen, zonder enige andere voorbereiding. Eén enkele zinsnede in de korte hymne vereist enige opheldering, n.l, de opmerking betreffende ,,het Huis van de Benben-Obelisk. . . in de stad Ichetaton, zetel der Waarheid" [1]). Wij weten, dat de benben-obelisk het aloude symbool van de zon was, vereerd te On, ,,de Stad van de Pilaar". Volgens een oude overlevering, weerspiegeld in de pyramiden-teksten, ,,werd de Tempel van de Zon van tijd tot tijd bezocht door de Geest van de Zon in de gedaante

[1]) Korte hymne, vertaling Budge, in EWB, i, blz. 119.

van een Bennoe-vogel, die op de ben-steen in het Huis van de Bennoe te On neerstreek" [1]). Door aan de Benben te herinneren, wilde Ichnaton blijkbaar doen uitkomen, dat de wortel van zijn zonnedienst zeer diep doordrong in de geheiligde overleveringen van Egypte. De Aton-dienst was, naar wij hebben gezien, ontwikkeld uit de godsdienst van On, de zéér oude zonnestad. En ,,het Huis van de Benben-Obelisk" betekende eenvoudig de hoofdtempel in 's konings nieuwe hoofdstad, óók een heilige stad. Maar buiten deze toespeling is er geen woord in de twee hymnen en in het gebed op Ichnatons doodkist, noch in de grafschriften van de hovelingen, betrekking hebbende op zijn leer, dat, om te worden begrepen, van de lezer enige speciale kennis van Egypte en zijn godsdienst eist.

Zelfs de aanduiding van de Zon, die zo dikwijls voorkomt in de door de koning en diens volgelingen saamgestelde teksten uit die tijd, is niet Ra of Chepera of Tem of zelfs Horus van de Twee Horizonten — welke laatste naam in de inleiding tot de korte hymne is genoemd —, doch Aton, d.w.z. de schijf, een woord, dat eenvoudig de meetkundige vorm van de zichtbare zon aanduidt, dezelfde in de ogen van alle volken op aarde, en dat in alle talen kan worden vertaald.

Het symbool van de godheid was noch een menselijke figuur, noch een dier waaraan een bijzonder verhaal vastzat, noch een door een slang omcirkelde schijf —een algemene voorstelling van zonnegoden in Egypte [2]), doch niets anders dan de zonneschijf met nederwaarts gerichte stralen, die leven schenken aan de aarde (*anch*, het hengselkruis, door die handen vastgehouden, is het hieroglyphische teken voor ,,leven"). Dit symbool ,,werd nooit populair in het land" [3]); het was, evenals de rest van de religie van Aton, te wijsgerig voor de Egyptenaren, en voor vele andere volken. Maar het was een waarlijk rationeel symbool, vrij van elke mythologische verbinding en duidelijk voor elk intelligent mens.

De tekst van de hymnen refereert niet aan legenden of verhalen of enige bijzondere theogonie of theologie; alleen aan de schoonheid en weldadigheid van onze moederster; aan het veelkleurig licht van de zon; aan de aanbidding van de zon door mensen en dieren en planten; aan het wonder

[1]) EWB, i, blz. 63. – Aant. van vert.: Benben-obelisk wil eenvoudig zeggen: obelisk met een pyramidevormige spits. Het Egyptische woord *bnbn* betekent zulk een obeliskpunt. ,,Benben" hebben de Egyptologen er van gemaakt, om het te kunnen uitspreken; zij hadden er ook ,,abenibonu" of iets dergelijks van kunnen maken: zie de uiteenzetting omtrent de spelling van Egyptische woorden in vertalers voorwoord. *Bennoe*, ,,de geest van de zon", werd zelf als een der talloze goden vereerd: hij werd voorgesteld in mensengedaante met een reigerkop met lange puntige snavel en lange kruin en met een hoog hoofdtooisel.
[2]) EWB, i, blz. 80–81. [3]) EWB, i, blz. 81.

bazen. Zeer aannemelijk is ook, dat hij nimmer pogingen zou hebben gedaan ter verkrijging van een bovennatuurlijke macht over de stoffelijke wereld, deze beschouwende als onbelangrijk, en dus overbodig, voor de geestelijke ontwikkeling.

Eindelijk schijnt Ichnaton niets omtrent de dood en het lot van de doden te hebben geleraard. ,,De Aton-religie", aldus Budge, ,,bevat niets van de schone denkbeelden betreffende een toekomstig leven, die wij zo goed kennen uit de liederen en andere verdichtselen in het Dodenboek"[1]). Het overoude gebruik van het mummificeren van de dode lichamen werd onder hem en in zijn eigen geval in acht genomen. Hij was er dus niet tegen. Twijfelachtig is echter, of hij de daarmede verbonden ideeën van de Egyptenaren over het hiernamaals deelde. Twijfelachtig is eveneens, of hij mogelijke eigen ideeën over het mysterie van de dood ooit als onderdeel van zijn leer heeft gepredikt. Getuigenissen als basis voor discussies over dit onderwerp zijn schaars, maar toch schijnt het niet ongewettigd, om een onderscheid te maken tussen zijn eigen denkbeelden en die van zijn volgelingen aangaande het overleven van de ziel.

Het enige document waaruit zijn eigen denkbeelden hierover zijn af te leiden, is het gebed opgetekend aan het voeteneinde van zijn doodkist, dat waarschijnlijk door hemzelf is opgesteld: ,,Ik adem de zoete adem Uws monds, ik aanschouw Uw schoonheid elke dag. Ik hunker naar het vernemen van Uw zoete stem zelfs in de Noordenwind. opdat mijn ledematen verjongd worden met leven door de liefde voor U. Laat mij Uw geest ontvangen uit Uw handen, opdat ik het leven hebbe. Roep mijn naam op ter eeuwigheid, en alles zal geschieden" [2]).

Uit het gebed gericht tot de Ene God schijnt te blijken, dat Ichnaton in een leven van de individuele ziel na de dood geloofde. De ,,ik", die hier spreekt, is of heeft het voorkomen van een persoonlijk bewustzijn. Maar het is moeilijk, ons een persoonlijk bewustzijn na de dood voor te stellen, zonder een soort van overleven van het lichaam. Wij allen gevoelen, dat wij veel van wat wij zijn, danken aan de karakteristieke gesteldheid van onze lichamelijke organen. Blijft er niets van ons stoffelijk zelf over in enige vorm, dan kunnen wij alleen maar één soort van onsterfelijkheid verwachten, n.l. de onpersoonlijke onsterfelijkheid van datgene, wat in ons gelijk is aan al het geschapene: substantiële eeuwigdurendheid, doch geen individuele onsterfelijkheid. Ichnaton schijnt dit gevoeld te hebben, hij heeft althans het overleven van het individuele niet losgemaakt van een

[1]) EWB, c, deel IV, blz. 121–122 en JDP, blz. 157. [2]) AWE, b, blz. 259, aangehaald.

soort van vage lichamelijkheid. Zó in elk geval menen wij, de woorden ,,. . . . *opdat mijn ledematen verjongt worden met leven door de liefde voor U*" te moeten uitleggen.

Niemand weet, of deze woorden ook bedoelen te zeggen, dat de stichter van de religie van Aton het overoude Egyptische geloof in de opstanding van de doden deelde. Misschien wel, misschien ook niet. Het is mogelijk, dat in zijn ogen de ,,ledematen", die in eeuwigheid tot de individualisatie behoren, niet die van de wederopgestane mummie waren, doch van een of ander overlevend ,,lichaam", fijner dan het zichtbare. In Ichnatons conceptie, zoals deze uit zijn hymnen kan worden opgemaakt, vindt men geen scherpomlijnde grens tussen het stoffelijke en het onstoffelijke, tussen de eeuwige ,,ka" van de zonneschijf en de schijf zelf, en ongetwijfeld ook tussen de onsterfelijke ,,ka" van een mens — diens subtieler zelf — en zijn lichaam.

In het zoëven aangehaalde, op zichzelf staande gebed, dat ons vrijwel alles onthult wat wij weten van Ichnatons eigen geloof of hoopvolle veronderstelling aangaande de dood, wordt dus niet gesproken van de opstanding der doden. Maar enkele hovelingen uiten in hun grafinscripties de wens, dat ,,hun vlees moge leven op hun gebeente", en dit schijnt te wijzen op de hoop op wedergeboorte. Zoals reeds opgemerkt, was een van de bestendige wensen van 's konings volgelingen, om na de dood de zon te blijven zien: ,,uit te gaan om de stralen van de zon te zien", ,,de schoonheid van elke nieuwe zonsopgang te aanschouwen", enz. Velen baden ook om een tastbaarder geluk: de onveranderde gunst van hun koninklijke meester in de wereld aan gindse zijde van het graf; naam en faam in de wereld der levenden; zelfs om een aandeel in het geheiligde voedsel, dat op het altaar aan de zon werd geofferd [1]).

Weigall, in zijn bewondering voor de geïnspireerde jonge koning, heeft moeite gedaan, hem als de belangrijkste voorloper van het christendom in de heidenwereld af te schilderen. En met dit doel dicht hij hem over het hiernamaals denkbeelden toe, die niet zo bijster veel verschillen van die eens braven Engelsen kerkgangers, — met uitzondering natuurlijk van het gewichtige feit, dat ,,wij niets vernemen van een hel" in zijn leer. Deze denkbeelden, wat ook hun waarde moge wezen, zijn echter zelfs in hun onvermijdelijke vaagheid veel te precies, dan dat ze in overeenstemming kunnen worden gebracht met de zeer onbestemde aanduidingen in het aangehaalde gebed; voor 's werelds eerste rationalist zijn zij ook wel een beetje te christelijk. Buitendien haalt Weigall ook alleen maar uittreksels

[1]) AWE, b, blz. 122–125.

uit inscripties in graven van hovelingen aan, en nooit het gebed zelf, dat hij overigens ,,door Ichnaton opgesteld" acht [1]). Ook is er een groot verschil van toon en geest tussen het gebed en die inscripties.

Uit het gebed blijkt niets over Ichnatons mening betreffende de dood, uitgezonderd misschien, zoals reeds gezegd, dat hij geloofde in het voortbestaan van de individu in een veel fijnere toestand van lichamelijkheid (van eten en drinken wordt niet gesproken), en dat hij de universele energie in de zon, voorwerp van zijn aanbidding, beschouwde als het principe niet alleen van het leven in de bekende vorm, doch ook van het nieuwe leven. Dit schijnt de betekenis te zijn van de woorden: ,,Laat mij Uw geest ontvangen uit Uw handen, opdat ik het leven hebbe". De woorden: ,,. . . opdat mijn ledematen verjongd worden met leven door de liefde voor U", zouden, naast de idee van de onafscheidelijkheid van het bewustzijn van de lichamelijkheid in een of andere vorm, ook nog een ander denkbeeld kunnen vertolken, namelijk: dat de liefde voor de Hoogste Werkelijkheid — uiteindelijk identiek met de kennis daarvan — voorwaarde is voor de bewustwording in het leven na de dood.

Evenwel, de hoop en het verlangen van de hovelingen om van de dood op te staan, te leven en de zon te zien, een deel te ontvangen van de offeranden aan de zon enz., konden meer of minder de hoop en het verlangen zijn van alle orthodoxe Egyptenaren van die tijd. Er is niets nieuws in het geloof dat erdoor wordt verondersteld. Het enige nieuwe is dit: van al de paraphernalia van dreigende monsters en beschermende goden, die gewoonlijk met dat geloof gepaard gaan; van al het angstwekkende, dat de doden in het schaduwrijk tegemoet moeten treden; van al die magische formules, verklaringen en aanroepingen enz. om de vijandige machten in de onderwereld gunstig te stemmen, is niet het geringste te bespeuren in de inscripties in de rotsgraven te Tell-el-Amarna. ,,Wij zoeken tevergeefs naar de figuren van de oude goden van Egypte, Ra, Horus, Ptah, Osiris, Isis, Anubis; naar de kringen der goden van de doden en van Toeat [de onderwereld]; en geen enkele oude tekst, hymne, toverformule, litanie uit het Dodenboek in enige van de verschillende lezingen is hier te ontdekken. Voor de Atonieten was het graf niets anders dan de plaats waar zij het dode lichaam verborgen, geen model van Toeat, zoals hun voorvaderen geloofden. Hun koninklijke leider verwierp al de oude begrafenisliturgieën, als het ,,Boek van de opening van de mond" en de ,,Liturgie van de begrafenisofferanden", en hij had slechts stille minachting voor werken als het ,,Boek der twee wegen", het ,,Boek van de bewoners van Toeat" en het

[1]) AWE, b, blz. 248.

,,Boek der poorten". Zo schijnt het, dat hij begrafenisrituaal en -ceremonieel *en bloc* verwierp en alle gedenkplechtigheden voor de doden, waaraan alle Egyptenaren zo gehecht waren, afkeurde. De afwezigheid van figuren als Osiris in de graven van zijn waardigheidsbekleders en van elke vermelding van die goden in de inscripties aldaar, is een aanwijzing van zijn ongeloof in het Laatste Oordeel en in het dogma van de beloning der rechtvaardigen en de bestraffing der boosdoeners" [1]).

Uit deze negatieve getuigenissen kan worden opgemaakt, dat alles wat irrationeel leek in de Egyptische overleveringen betreffende de dood, door Ichnaton beslist werd verworpen. Stellig schafte hij heel de daarmede verweven magie af; en waarschijnlijk koesterde hij over 's mensen vrijheid en verantwoordelijkheid in het algemeen voldoende twijfel, om niet te geloven in het laatste oordeel en de eeuwige beloning en straf. Wanneer zijn hovelingen zoveel van de conventionele begrafenissymboliek achterwege lieten, dan geschiedde dat, omdat *hij* daarvan het zinloze, wellicht zelfs schadelijke, zag en haar verbood. Maar het positieve in het geloof der hovelingen is geen bewijs, dat hij het daarmede eens was. Niets bewijst, dat hij de in hun inscripties tot uiting komende hoop deelde. In tegendeel: hoewel ontdaan van al de traditionele mythologie van de onderwereld, zou hun idee van het leven na de dood zeer wel belangrijk méér in overeenstemming geweest kunnen zijn met de conventionele Egyptische gevoelens, dan met de zijne. Wij zijn geneigd te geloven, dat dit werkelijk het geval was, wanneer wij denken aan de bede der hovelingen om te mogen genieten van ,,het voedsel, dat elke dag op het altaar wordt geofferd" enz. Hier scheen het oude geloof in de noodzakelijkheid van de begrafenisofferanden bij de aanhangers van de nieuwe rationele religie nog lang niet overwonnen te zijn. Opmerkenswaardig is, dat in Ichnatons gebed in het geheel niets van offeranden wordt gezegd. Zijn liefde voor Aton, de Ene God, was voldoende, om *zijn* ,,ledematen te verjongen met leven".

Uit dit alles valt op te maken, dat Ichnaton, wat ook zijn persoonlijke mening over het hiernamaals moge zijn geweest, daarvan geen geloofsartikel had gemaakt en het aan zijn discipelen overliet, om het vraagstuk van de dood naar eigen verkiezing op te lossen, zolang hun oplossingen alleen maar niet al te kinderachtig waren. De mythologie van de onderwereld, waarin de Egyptenaren eeuwenlang hadden geloofd, was voor hem stellig een weefsel van ,,belachelijke ficties". En zoals Budge zegt, gaf hij zijn volgelingen ,,voor deze ficties niets in de plaats" [2]), omdat hij inderdaad niets had te geven. Rationalist als hij was, schijnt hij veel minder posi-

[1]) EWB, i, blz. 94–95. [2]) EWB, i, blz. 95.

tief te hebben gesproken over, of toegespeeld op de mogelijkheden in het hiernamaals, dan over de realiteiten van deze wereld; veel minder categorisch ook te zijn geweest in zijn houding tegenover de mening van anderen, waar deze het grote hiernamaals betrof, waarvan hij niet méér ondervinding had dan zij of anderen ooit hadden.

Het feit, bij voorbeeld, dat zekere van zijn hovelingen in hun grafinscripties om eten en drinken baden, bewijst niet, dat hij hun iets positiefs aangaande begrafenisofferanden had geleerd, en evenmin, dat hij, vooruitlopende op Christus, ,,die na zijn opstanding om voedsel vroeg", geloofde, dat ,,stoffelijk voedsel of het spirituele equivalent daarvan nodig zou wezen voor het welzijn van de ziel in de volgende wereld" [1]). Het bewijst echter, dat hij dit oude geloof niet op dezelfde onbuigzame wijze voor onoorbaar had verklaard, als hij het geloof in een veelheid van plaatselijke goden en de cultus van beelden had veroordeeld.

Hij schijnt zich eenvoudig over het vraagstuk van het hiernamaals niet te hebben uitgelaten, misschien omdat hij vond, dat de problemen van deze wereld en dit leven in de eerste plaats dienden te worden opgelost; misschien ook, omdat hij zich minder stevig voelde staan in zijn veronderstellingen aangaande de dood en wat daarop volgt — waarvan hij immers geen rechtstreekse kennis droeg — dan ter zake van zijn positieve intuïtie betreffende de uiteindelijke Essentie: warmte-en-licht in de zon, en het wereldbewustzijn in zijn eigen binnenste. Alles wat hem in de begrafenistradities van de Egyptenaren en in de rest van hun religie zinloos en absurd leek, werd door hem afgeschaft. Dulden deed hij slechts zulke overblijfselen uit het verleden, die alleen maar harmloze gebruiken waren, als b.v. het balsemen van de doden, en eeuwenoude overtuigingen, die even moeilijk te ontkennen als te rechtvaardigen waren en die dus misschien een sprankje waarheid bevatten. Het geldende Egyptische dogma van de wederopstanding des vlezes schijnt hij bestreden noch erkend te hebben. Mogelijk verbond hij het in zijn geest met de idee van het individuele overleven, hetwelk voor een lichamelijkheid scheen te spreken. Wat echter lichamelijkheid na de dood voor hem wilde zeggen, dat is ons niet duidelijk. Een ding kan evenwel worden gezegd, namelijk dat zijn onzekere houding tegenover het vraagstuk van de dood, en zijn onbevooroordeeldheid tegenover verschillende oude overtuigingen en gebruiken — waarover zelfs heden het laatste woord nog niet is gesproken — volstrekt niet indruisten tegen het strenge rationalisme dat zijn gehele leer kenmerkt, noch tegen de inspiratie die haar vervult. Het zijn blijken van waarlijk wetenschappelijke geest.

[1]) AWE, b, blz. 124.

Budge heeft gelijk: het feit, dat Ichnaton niets in de plaats gaf voor de oude ficties betreffende het hiernamaals, deed de Egyptenaren aan de leraar en diens leer de rug toekeren; Budge heeft echter ongelijk, wanneer hij deze afkeer verklaart met ,,de Afrikaanse oorsprong" van de Egyptenaren, die ,,niets van philosophische abstracties begrepen en daar ook niet om gaven" [1]). Zij wilden er niets van weten, omdat zij mensen waren en, als de meeste mensen, dom en hunkerend naar illusies — die beter zijn dan niets — bij gebrek aan kennis.

Wij kunnen hieraan toevoegen, dat ook het ontbreken van een mythologie en van wonderverhalen hetzelfde onmiddellijke effect had. Overal en altijd willen de mensen beziggehouden, bewogen en verbaasd worden door wonderverhalen, en zij willen ook gehouden zijn om daaraan geloof te schenken. Al de grote succesvolle godsdiensten, die oorspronkelijk gebaseerd waren op zuiver wijsgerige beginselen — als b.v. het Boeddhisme — zagen in de loop van de tijd bij hun ruimere verspreiding miraculeuze verhalen hun gewijde literatuur binnensluipen. Indien de Aton-religie niet in de kiem was gesmoord, dan zou haar mettertijd precies hetzelfde zijn overkomen.

Maar wanneer het gemis aan hetgeen een godsdienst populair maakt, de Aton-religie van het begin tot vruchteloosheid doemde; wanneer haar stichter zelf, ongetwijfeld gevoelende dat zijn leer voor de grote massa te rationeel was, haar nimmer predikte voor anderen dan enkele uitverkorenen uit de eersten des lands, dan had dit ook weder zijn voordelen. De populaire godsdiensten uit Ichnatons tijd, die lang bij de volken in zwang waren, zijn thans uitgestorven. En zij zouden ook met geen mogelijkheid nu of in de toekomst kunnen herleven, juist omdat de mythologie en de bovennatuurlijke verhalen en de bijzondere meningen over dood en begrafenisrituaal, waarmede zij overladen waren en waaronder hun waarheidskernen schuilgingen (elke godsdienst heeft een kern van waarheid) hen tot producten van gegeven aardrijks- en geschiedkundige omgevingen en eigendommen van speciale beschavingen hadden gemaakt. En nader bij ons, in onze eigen wereld, ligt voor de bekende internationale levende godsdiensten het grootste beletsel voor het proselietenmaken waarschijnlijk in het feit, dat zij onherroepelijk vastgekoppeld zijn aan historische en legendaire achtergronden van bepaalde locale kleuren, en dat zij onafscheidelijk schijnen van bovennatuurlijke gebeurtenissen, die door de moderne geest niet meer kunnen worden aanvaard. De Islam kan in Europese landen niet worden gepropageerd onafhankelijk van de wonderverhalen, waardoor

[1]) E WB, i, blz. 96.

de Arabische tentbewoners der Middeleeuwen eens zo in beroering kwamen. Het Christendom kan in India en China niet worden gepreekt los van zijn Joodse en Grieks-Romeinse associaties; en in Europa zelf – eens zijn oudste expansieterrein – zouden, volgens Renan *(Leven van Jezus)* de Christenen tot sceptici en onverschilligen worden gemaakt juist door die wonderverhalen, die eens het succes van het geloof verzekerden.

Maar Ichnatons leer, vrij van deze drie dingen die voor andere leringen zo bevorderlijk zijn geweest, is ook vrij van de in deze andere leringen aanwezige kiemen van verval. Logischerwijze zou het Atonisme thans en in elke toekomstige eeuw tot nieuw leven kunnen komen overal waar rationeel denken méér dan een holle phrase is. De afwezigheid van elke mythologie maakt het tot een religie, die door mensen van elke beschaving kan worden aanvaard, zonder hun gevoelens geweld aan te doen. Het ontbreken van mirakels en van elke positieve stelling betreffende het onoplosbare vraagstuk van de dood, maakt het voor de critische geest tot een boven vele andere te prefereren godsdienst. Zijn rationaliteit, een van de machtigste oorzaken van zijn mislukking in de dagen van zijn stichter, zou dus voor de onbevooroordeelde, waarheidzoekende intelligentsia van heel de wereld een aantrekkingskracht kunnen worden. Deze hoop, hoe gewaagd zij in onze tijd ook moge schijnen, is niet ongewettigd, gezien de aard van de leer en de geschiedenis van 's mensen godsdienstige evolutie.

HOOFDSTUK VI

DE WEG DER LIEFDE

WIJ HEBBEN GEZIEN, DAT ICHNATONS TWEE HYMnen aan Aton de idee oproepen van een godheid, die, volgens Flinders Petries juiste kenschetsing, geheel overeenkomt met „onze moderne wetenschappelijke concepties". Er is echter nog méér. Even inspirerend als voor het heldere intellect van de naar logische en experimentele nauwkeurigheid speurende rationalist, is de door de jonge koning vereerde god, d.w.z. de in de kracht en glorie van de zon voelbaar geworden kosmische energie, bezielend voor het naar de absolute Liefde zoekende hart van de mysticus. Die god is niet alleen de Heer der Waarheid, hij is tevens de Heer der Liefde.

In de korte hymne vinden wij passages als de volgende :„Uw liefde is machtig en groot"; „Uw veelkleurig licht betovert alle gezichten"; „Gij vervult de Twee Landen van Uw liefde" [1]); en in de lange hymne onder méér: „Uw stralen omsluiten alle landen . . . Gij bindt hen met Uw liefde", en het welbekende: „Gij geeft het nakroost vorm in de vrouwen; Gij schept het zaad in de mannen. Gij doet het kind leven in het lichaam van de moeder en maakt dat het stil is en niet schreeuwt; Gij verzorgt het in het lichaam, Gij schenkt adem aan hetgeen Gij hebt geschapen. Wanneer het op de dag van zijn geboorte het lichaam verlaat en zijn mond op de gewone wijze opent, dan zorgt Gij voor zijn onderhoud. De jonge vogel in het ei geeft geluid binnen de dop, Gij schenkt hem daarbinnen adem om hem te doen leven; Gij laat er hem tot zijn volle wasdom komen, zodat hij de dop van binnen kan verbreken; hij komt uit het ei, hij piept zo luide hij kan; voortgekomen uit het ei, loopt hij weg op zijn pootjes . . . O, hoe talrijk zijn de dingen die Gij hebt gemaakt" [2]). En wat verder, na de passages over de Nijl, en de regen en de verscheidenheid der klimaten en mensenrassen, volgt een andere uiting van vrome bewondering voor de

[1]) EWB, i, blz. 117. [2]) EWB, i, blz. 128–129.

goedheid van de Schepper: ,,Hoe weldoende zijn Uw plannen, o Heer der Eeuwigheid".

Zoals Weigall, de Christelijke Schrift aanhalende, zegt, had nog nimmer de geschiedenis ,,een mens zich een denkbeeld gevormd van een god, die de wereld zo liefhad" [1]). Maar tussen de liefde van Aton voor de wereld en de liefde van de persoonlijke god van het Evangelie ligt heel het verschil tussen de onpersoonlijke noodzakelijkheid en menselijke genegenheid.

Wij moeten niet uit het oog verliezen de natuur van Aton — de zonneschijf, identiek met sjoe, d.i. warmte-en-licht, namelijk de energie-in-de-schijf — die noch een god in mensengedaante, noch zelfs een individuele kracht van welke aard ook is, doch de uiteindelijke, onpersoonlijke Werkelijkheid achter al het zijnde. De liefde van zulk een god voor de millioenen en millioenen levens door hem uit zichzelf voortgebracht, is iets geheel anders dan de liefde van een individuele ouder voor zijn kroost. Het is waar, Ichnaton noemt zijn god ,,vader-en-moeder van al het geschapene". Maar indien onze verklaring van Aton juist is, dan zit in deze dubbele benaming volstrekt geen anthropomorphistisch idee, doch zij symboliseert waarschijnlijk de twee elkaar aanvullende aspecten van de Ene uiteindelijke Essentie, te weten: het actieve, dat de latente mogelijkheden bestendig tot nieuwe vorming en nieuwe levens aanzet; en het passieve, het gevoelige reservoir van al deze mogelijkheden, de matrix van het werkelijke Zijn; de Ene eeuwige Kracht der differentiatie en de eeuwige en eeuwiggedifferentieerde Eenheid. De individuele ouder en zijn nakroost, hoe nauw ook verbonden, zijn van elkaar gescheiden lichamen, elk met een eigen bewustzijn. De ,,vader-en -moeder"van het heelal en het heelal zijn dit niet. Het laatste is de zichtbare en gedifferentieerde uitdrukking van het eerstgenoemde onzichtbare en ondeelbare Ene, de energie in de schijf en in het heelal, waarvan de stof slechts een aspect is. De liefde van Aton voor de wereld is de vaste, eenmakende kracht achter al het verschillende en voorbijgaande, al het geschapene. ,,Gij bindt hen met Uw liefde", wil zeggen: ,,Door hun gemeenschappelijke betrekking tot U, de Ene Essentie van alles, zijn zij één in hun verscheidenheid — verbonden met U — en gebonden aan elkaar binnen hun schijnbare afzonderlijkheid". In een andere lezing van de lange hymne [2]) vernemen wij: ,,Gij zijt Ra; Gij hebt hen allen gevankelijk weggevoerd; Gij bindt hen door Uw liefde . . .". Het woord ,,gevankelijk" schijnt een schakel van algehele afhankelijkheid der schepselen van de schepper aan te duiden: zij zijn aan hem geketend wat betreft de laatste voorwaarde van hun Zijn.

[1]) AWE, b, blz. 105. [2]) JHB, d, blz. 324.

In deze schakel ligt het geheim van hun aan-elkaar-geschakeld-zijn. Zij zijn *in Hem*, één omdat zij in de eerste plaats één zijn *met Hem*, zoals kinderen één zijn met hun liefhebbende ouders, en nog inniger.

Maar afgezien van deze fundamenteel-feitelijke betrekking tussen de uiteindelijke Energie en al het bestaande, wijzen de hymnen duidelijk op een bewust-gewilde betrekking. In Atons liefde voor ,,al het door Hem gemaakte", is nog iets méér dan de band der stoffelijke en logische eenheid, die wij hebben gepoogd te analyseren. Natuurlijk niet die persoonlijke liefde, die alleen maar een god naar 's mensen beeld voor zijn schepselen kan gevoelen; maar er is een soort van immanente finaliteit, die zich in elk individueel geval doet gelden, *alsof* zij een blijk van gods bijzondere individuele zorg ware; een door de natuur aangemoedigd en bevorderd overhellen naar welzijn; een onvermoeibare goedheid, een onuitputtelijke en voorkeurloze edelmoedigheid, die men bij elke stap als de grondslag van het gehele plan der dingen erkent.

Deze waarheid nu schijnt tot uiting te worden gebracht in Ichnatons schone gezegden aangaande Atons weldadigheid ten opzichte van het kind en de vogel, eenvoudige voorbeelden van zijn zorg voor alle schepselen. Het wonder van het bestaan vóór de geboorte, de kalme ontwikkeling van de cel tot voluitgegroeid individu, komt in enkele woorden tot zijn recht: ,,Gij verzorgt het kind in het lichaam, Gij schenkt adem aan hetgeen Gij hebt geschapen"; ,,Gij schenkt adem aan de jonge vogel in het ei, om hem te doen leven; Gij laat er hem tot zijn volle wasdom komen, zodat hij de dop van binnen kan verbreken". God, d.i. de Natuur, want Aton is geen bovennatuurlijk wezen, doet zijn best. Hij ,,schenkt adem" aan elk jong levend ding, hij rust het toe met wonderbaarlijk doelmatige organen; hij helpt het vóór zijn geboorte groeien, daarna voedt hij het, althans gedurende enige tijd, opdat het zijn kans krijge om te voldoen aan zijn roeping, d.w.z. om te leven, te genieten van de zonneschijn en schoon te worden in de volle bloei van gezondheid en geluk. En hoewel dit in de hymnen — die immers gezangen zijn ter ere van de glorie van de schepper, en geen voorschriften voor menselijk gedrag — niet is uitgesproken, gevoelt men uit de toon van 's konings woorden de daarin opgesloten zedelijke waarheid. Men gevoelt, dat het, in Ichnatons ogen, 's mensen plicht is om samen te werken met de universele ouder; om lief te hebben alle schepselen en hen te helpen leven; om hun niet slechts geen leed te doen, onder welk voorwendsel en met welk doel het ook moge wezen, doch hun welzijn te bevorderen zover dit maar enigszins mogelijk is. Het leven — het leven van elk schepsel zonder uitzondering — dat op zichzelf zulk een

meesterwerk der goddelijke liefde is, mag niet lichtvaardig beschouwd worden. En het welzijn van al wat leeft, in het bijzonder van elk hulpeloos schepsel, moet een voorwerp van onze persoonlijke zorg zijn. God wijst ons die weg met het voorbeeld van zijn rusteloze zorg.

Het is opmerkelijk, dat Ichnaton de jonge vogel, als vertegenwoordiger van heel de dierenwereld, even belangrijk vond als het menselijke kind. Zijn bewondering voor de liefhebbende zorg van Hem, die de kiem doet rijpen en „in diens behoeften voorziet", is dezelfde in beide gevallen. En men krijgt de indruk, dat de belachelijke partijdigheid voor het genus mens, die de goden van menselijk maaksel kenmerkt, aan „Sjoe in Aton", 's konings god, geheel en al vreemd is. Die andere goden, ten dele eeuwen na de bezielde pharao uitgevonden, lijken in het licht van Aton niet méér dan afgoden van primitieve volksstammen — wat sommigen van hen inderdaad ook zijn geweest — door de verwaandheid van hun vereerders verheven tot aanvoerders van een alleen maar wat uitgebreide stam, de mensheid, die immers slechts één soort is in de eindeloze verscheidenheid van de schepping.

In de hymne, waaruit wij de passage hiervoor hebben aangehaald, worden ook verschillende landen met naam genoemd: „Gij hebt de wereld volgens Uw wil geschapen, Syrië en Nubië en het land Egypte . . .". Weigall bespreekt het feit, dat die beide onderworpen landen vóór Egypte zijn genoemd, en hij zegt, in de vrome gedachtengang van heel zijn boek: „Ichnaton geloofde, dat zijn god de vader van de gehele mensheid was, en dat de Syriërs en de Nubiërs niet minder dan de Egyptenaren onder zijn bescherming stonden. De godsdienst van Aton zou een wereldreligie worden. Dit is een groter vooruitgang van de zedeleer, dan op het eerste gezicht lijkt, want zó wordt Aton tot de eerste, ooit door het brein van stervelingen geconcipieerde god, die méér is dan stam- of nationale godheid. Dit is het christelijk begrip van god, hoewel niet het Joodse begrip van Jehovah. Dit is de geest, die de zendelingen naar de uithoeken van de aarde drijft; en het was zulk een geesteshouding, die Ichnaton nu een Aton-tempel deed bouwen in Palestina, mogelijk te Jeruzalem zelf, en een andere in de Soedan" [1]).

Of Aton inderdaad de eerste universele god was „ooit door het brein van stervelingen geconcipieerd", dit is lastig te zeggen, zolang de leeftijd van andere religieuze boeken van het Oosten, in het bijzonder die van de Veda, niet vaststaat. Maar met zijn internationale geest, met zijn geloof in god als vader van de vreemdelingen evenzeer als van de Egyptenaren,

[1]) AWE, b, blz. 160

was Ichnaton het oude Joodse idee van Jehovah een ontzaglijk stuk vooruit; en met zijn conceptie van Aton als vrij van elke menselijke bekrompenheid (het vogeltje en al wat leven heeft en het menselijke kind gelijkelijk beminnende), is hij insgelijks het Christendom verre vooruit en natuurlijk ook elk ander geloof, waarin niet het leven, doch de mens het middelpunt van de scheppingstheorie en de waardemeter is. Wij persoonlijk geloven, dat de jonge pharao juist door dit volkomen ontbreken in zijn leer niet alleen van nationalisme en imperialisme, doch ook van elke vorm van anthropomorphisme — moreel en metaphysisch — ver boven tal van latere religieuze leraren staat en onze tegenwoordige tijd zeer gedecideerd vooruit is.

De onpersoonlijke energie, die als warmte en licht in de levengevende zonneschijf, Aton, straalt, heeft de aarde en alles wat er op leeft lief. Met andere woorden: de Natuur is goed en onpartijdig voor alles en iedereen. De wreedheden, waarvan wij dagelijks getuigen zijn — ellende en slachting onder de schepselen en elke vorm van uitbuiting van mens en dier — zijn het doen van de mens, en niet van de natuur. Aan ieder jong individu is door god gegeven gezondheid en het verlangen naar vreugde in het licht van de dag. Hij wilde, dat het zijn toegemeten spanne tijds zou leven, niet ellendig omkomen. Zelfs uit vernieling en dood laat hij nieuw leven ontspringen, tere groene scheuten aan de takken van verminkte bomen ontspruiten, nieuwe bomen groeien uit de wortels van gevelde bomen. Voor Hem is leven een doel op zichzelf. En telkens weer bij elke nieuwe poging om een levend ding voort te brengen, strooit hij kwistig zijn gaven van gezondheid en schoonheid daarover uit: mogelijkheden van ontwikkeling tot volmaaktheid van de soort, beloften van geluk.

Zó was in hoofdzaak Ichnatons leer aangaande gods liefde. Te oordelen naar de weinige overblijfselen van zijn religieuze gezangen, schijnt hij het kwaad geheel en al over het hoofd te hebben gezien. Wellicht deed hij dat ook inderdaad, want niet alleen in de hymnen, doch ook in de talrijke inscripties aan de wanden van de graven zijner volgelingen „werd met geen woord gerept van de vernietigende hoedanigheden van de zon" [1]), om niet te spreken van al de misdaden tegen het leven, die overal op aarde onder gods ogen vrijelijk worden bedreven. Dit gemis kan, zoals wij reeds in een vorig hoofdstuk zeiden, niet worden verklaard met het vermoeden, dat de koning blind zou zijn geweest voor het bestaan van het feit van het lijden. Dit zou absurd zijn. Weliswaar had hij zich een uitermate schone omgeving geschapen. Hij wist echter, dat de wereld zich ver buiten zijn

[1]) AWE, b, blz. 104.

eigen weldoende invloed uitstrekte. Overigens heeft ook nimmer enige stad ter wereld bestaan, waar de mensen geheel vrij waren van boosheid en hebzucht, wreedheid en lafheid, de oorzaken van al het lijden brengende kwaad. En de stad Ichetaton, hoewel ,,de zetel der Waarheid", maakte daar stellig geen uitzondering op, want er woonden immers mensen. En de jonge profeet van zonneschijn en levenslust moet hebben geweten, hoe beperkt zijn macht over de boze instincten van andere mensen was, zelfs al op enkele meters afstand van zijn vredig paleis. Ondanks alles zong hij van de liefde gods. Diep gevoelde hij de geboorte van elk nieuw, voor het geluk gemaakte, leven als de zegepraal van de onuitputtelijke kracht der liefde, die het heelal regeert. Het mocht dan aan een nieuwgeboren schepsel niet gegeven zijn, om te genieten van de volle bloei van het leven waarvoor zijn lichaam en ziel waren gemaakt, — desondanks was de mogelijkheid van dat genieten het resultaat van heel de ontwikkeling vóór de geboorte, de uitkomst van een goddelijke zorg. Gezondheid en geluk *waren* zijn geboorterecht volgens de besluiten van de ontzaglijke, immanente liefde, waarop heel de schepping rust, van de ziel van het heelal, van God.

Gezien in het licht van 's jongen konings bovenbewust inzicht in het mysterie van het leven, leek hem de uitwerking van de menselijke boosheid met al haar verschrikkingen misschien alleen maar een rimpeling aan de oppervlakte, waardoor de kalmte in de afgrond van het eeuwige leven en de oneindige liefde nauwelijks werden beroerd. Het is mogelijk. Hoe dan ook, hij vroeg niet, waarom die rimpeling er was, omdat hij wist, dat er geen antwoord was op zulk een vraag. Het is, alsof hij het probleem van het kwaad, tegelijk met dat van de dood, willens en wetens ter zijde zette, als iets zelfs voor de hoogste menselijke geest onoplosbaars. En in plaats van naar een ijdele verklaring te zoeken waar er geen was, gaf hij zich over aan de beschouwing van de Ene onbezoedelde en onbezoedelbare bron van gezondheid en leven en liefde, de Kracht in de Zon.

Niet minder dan op gods liefde voor de wereld, gemanifesteerd in de rusteloze weldadigheid van de zon, heeft Ichnaton in zijn hymnen de nadruk gelegd op de liefde van alle levende schepselen voor hun gemeenschappelijke vader, wiens warmte en licht hen hadden voortgebracht en onderhouden, geslacht na geslacht.

Alle mensen hebben Hem lief en buigen voor Hem, welke andere goden zij ook mogen belijden. ,,Zij leven, wanneer Gij op hen schijnt", zegt de bezielde dichter van de hymnen; ,,hun ogen zijn op U gevestigd, wanneer Gij opgaat" . . . ,,Elk hart slaat hoog bij Uw aanblik, want Gij rijst als

hun Heer" [1]). En ook dit: ,,Aller mensen handen zijn opgeheven om U te loven, wanneer Gij opgaat" . . . ,,O Heer van alle landen, Gij schijnt op hen, o Aton van de dag, groot in majesteit" [2]); of in een andere vertaling: ,,Gij zijt steeds hun Heer, ook in hun zwakheid, o Heer van het land, die voor hen opgaat, Aton van de dag, vereerd in elk ver land" [3]).

Inderdaad, elk buurvolk van de Egyptenaren bewees eer aan de zon onder een andere naam. En hoe bekrompen ook hun begrip van de god van het licht, die dikwijls tot de rang van een plaatselijke godheid werd verlaagd [4]); hoe ontaard ook de vormen van hun eredienst, toch was Hij het, tot wie zij hun lof richtten. Zij loofden en prezen Hem, zonder hem te kennen.

En verre volken en stammen, waarvan de koning van Egypte onmogelijk kon hebben vernomen, gaven insgelijks goddelijke eer aan dezelfde vurige schijf bij zijn opgang en ondergang. Het *was* een feit, dat, terwijl in Ichnatons hymnen Zijn glorie werd bezongen ,,in de hal van het Huis van de Benben-Obelisk en in elke andere voor de Waarheid opgerichte tempel te Ichetaton" [5]), de arische stammen, langzaam India binnendringende, Hem in de hymnen van de Rigveda verheerlijkten; dat wilde stammen in het Noorden van Europa en Azië op eindeloze sneeuwvlakten en in donkere wouden zongen van de schoonheid van Zijn floersen glimlach; en dat in het Oosten van de aarde het primitieve volk van Japan, meer dan zevenhonderd jaren vóór zijn eerste historische keizer, ongetwijfeld Hem reeds begroette, wanneer Hij uit de Stille Oceaan oprees. En nog verder naar het Oosten toe, en naar het Zuiden, aan gindse zijde van die maagdelijke golven waarvan het oversteken maanden en maanden zou hebben gevergd, loofden mensen op onontdekte eilanden en continenten Hem in thans vergeten talen, met vreemd rituaal dat wij nimmer zullen kennen.

Zo was het waar, dat heel de wereld vol was van zijn naam. Van de Nijl tot de Andes, van de verijsde kusten waarover Hij zijn middernachtelijke stralen uitstort tot de weelderige eilanden midden in de grote zee die in zijn gouden licht lachen, was het wààr, dat ,,aller mensen handen waren opgeheven om hem te loven bij zijn opkomen". Ichnaton wist waarschijnlijk niet, hoe groot onze aardbol is; evenmin zal hij een idee gehad hebben van de verste landen in Oost en West aan de grote oceanen. Toch riep hij met een juist gevoel van de werkelijkheid.: ,,Gij, Aton van de dag, vereerd in elk ver land". Hij besefte de algemeenheid van de zonnedienst, die oudste en natuurlijkste religie ter wereld, waarvan wij nog heden ten dage

---

[1]) EWB, i, blz. 118 (korte hymne). [2]) EWB, i, 131 (lange hymne). [3]) FPE, a, dee I, blz. 216 (vert. Griffith). [4]) JHB, d, blz. 312. [5]) EWB, i, blz. 117 (korte hymne).

sporen terugvinden in het rituaal en de gebruiken en feesten van ingewikkelder en primitiever – en minder rationele – godsdiensten. Hij besefte ook, dat, zo ooit een religie de kans mocht hebben om te overheersen op aarde en heel de verlichte mensheid één te maken, het geen andere dan de zijne zou kunnen zijn. De wereldwijde overeenstemming van 's mensen loven en prijzen van de zon, hoe onbeholpen, kinderlijk en wanklinkend ook, echode gedempt in zijn hart en vervulde hem van vreugde en hoop. Het was het eerste tasten van heel de mensheid naar de ware God. Dat tasten zou zijn uiteindelijke expressie – de religie van het integrale leven, waarin rede en bezieling, wetenschap en vroomheid hand aan hand gaan – alleen kunnen vinden in de eredienst van de Ene Essentie van alle Zijn, de Kosmische Energie, die zich openbaart in de warmte en het licht van de zon: in de rationele eredienst van de Zon, waarop hij was vooruitgelopen te Ichetaton, de heilige stad.

Er is nog meer. Aton is niet alleen de god van de mensen. Wij hebben gezien, dat hij alle schepselen gelijkelijk liefheeft en dezelfde zorg heeft voor alle. Uit de hymnen blijkt niet minder duidelijk, dat hij bemind wordt door alle schepselen, op de wijze van elk hunner soorten. „Elk schepsel, dat Gij hebt gemaakt, dartelt tot U"; „Alle dieren huppelen op hun voeten, al het gevolgelte verrijst uit zijn nesten en slaat van blijdschap met zijn vleugelen en springt in het rond, lovende de levende Aton" [1]. „Dieren en vee van elk soort doen zich te goed op de weiden" . . . „Het gevederde gedierte vliegt over de moerassen, zijn vleugelen loven Uw Ka" [2] . . . „Al het vee gaat op zijn poten staan; al wat vliegen kan, insecten van alle soorten, alles wordt levendig, wanneer Gij opgaat" [3]. „De vissen in de rivier komen naar boven om U te groeten" [4]. En niet alleen viervoeters en vogelen en insecten en vissen nemen deel in het algemene koor van vreugde en gejubel, dat van de aarde oprijst naar de zon: „bomen en kruiden bloeien" [5]; „knoppen barsten uit tot bloemen, en planten op woeste gronden zenden scheuten omhoog bij Uw opgaan; zij drinken zich dronken voor Uw aangezicht" [6].

In deze weinige aanhalingen uit de hymnen vinden wij twee verschillende denkbeelden uitgedrukt: alle schepselen verblijden zich bij de aanblik van de zon, en alle schepselen vereren de zon. Het eerste schildert iets, wat elke dag kan worden opgemerkt en wat menige gevoelige ziel tot een gedicht op de glorie van de levengevende zonneschijf kan inspireren, – een

[1]) EWB, i, blz. 121 (korte hymne). [2]) FLG, b. [3]) EWB, i, blz. 126–127 (lange hymne). [4]) FLG, b, (lange hymne). [5]) EWB, i, blz. 126 (lange hymne). [6]) EWB, i, blz. 121 (korte hymne).

overbekende waarheid, die inderdaad in veel oeroude anonieme liederen en in tal van moderne literatuurgewrochten is bezongen, een in het oog lopend feit waarvoor geen bijzonder inzicht nodig is. Het tweede daarentegen veronderstelt een geloof in de eenheid van alle leven en in de broederschap van al het geschapene, en het is de grondslag van een gehele religieuze en morele levenshouding.

Uitgezonderd Flinders Petrie, wiens bewondering voornamelijk uitgaat naar de wetenschappelijke basis van de Aton-religie, schijnen de meeste auteurs, die Ichnatons leer waarderen, dit te doen, omdat zijn god de god van alle volken is, als tegenstelling tot de massa der, over heel de antieke wereld vereerde, nationale en stamgodheden. 's Jongen pharao's conceptie van de broederschap der mensen als gevolg van het ouderschap van de zon; zijn internationalisme; zijn vriendelijkheid tegen alle menselijke wezens, rebellen en verraders inbegrepen; zijn „gewetensbezwaren tegen het oorlogvoeren" [1], – alles logische uitvloeisels van een verheven eerbied voor het menselijke leven – het zijn trekken, die historici als Breasted en Weigall en commentators als Baikie bijzonder treffen, in het algemeen trouwens allen, die zich geen ruimere liefdemaat kunnen voorstellen, dan die in het Evangelie naar voren is gebracht.

Maar een nauwkeuriger bestudering van de hymnen, in een geheel onvooringenomen geest, onthult een waarlijk universele broederschap, die veel méér omvat dan hetgeen latere religieuze leraars ten Westen van India tot uiting hebben gebracht, enkele blijkbaar door Indische meesters beïnvloede edele Grieken, als Apollonius van Tyana, uitgezonderd. Het ouderschap van de zon betekende in Ichnatons ogen de broederschap van alle voelende wezens, menselijke en niet-menselijke. Dit punt verdient bijzondere nadruk.

Zoals gezegd, komen er, betreffende de levende wezens, twee verschillende denkbeelden in de hymnen tot uiting. Het eerste is de levensvreugde en de opwinding veroorzaakt door het verschijnen van het daglicht, bij alle wezens, van de mensen tot de vissen en de planten. Hiermede geeft de dichter blijk van een levend gevoel voor universele verdraagzaamheid en van sympathie voor al het levende, – hetgeen evenwel nog niet tot de religieuze leer van de eenheid van mens en dier behoefde te leiden. Inderdaad, ook binnen godsdiensten, die de mens als speciaal voorwerp van gods zorg en de maat van alle dingen beschouwen, zijn in de loop van de tijd herhaaldelijk heiligen opgetreden, die vol liefde waren voor de stomme schepselen: de heilige Franciscus van Assisi b.v. noemde alle schepselen

[1]) AWE, b, blz. 200.

zijn broederen; en lang vóór hem was er een volgeling van de profeet Mohammed, Aboe Hoerairah genaamd, die, volgens de traditie, een stuk van zijn mantel afknipte, om een daarop slapende kat niet te storen. Had Ichnaton alleen maar gesproken van de huivering, die al het vlees doortrilt bij het opgaan van de zon; waren buitendien zelfs verhalen tot ons gekomen van zijn zachtheid tegen dieren, dan nog zou een en ander voor ons onvoldoende geweest zijn, om de plaats der dieren binnen de religie van Aton te bepalen. Dergelijke feiten zouden weliswaar getuigen van 's konings waarde als mens, maar zij zouden weinig bijdragen tot onze kennis van zijn leer.

Hij zeide echter méér. Hij zag in het vreugdebetoon van de dierenwereld bij het aanbreken van de dag niet alleen blijken van liefde voor de zon, doch hij beschouwde dat betoon ook als uiting van aanbidding. Vogelen, zeide hij, ,,klappen met hun vleugels van blijdschap en springen in het rond, *lovende* de levende Aton". En ook dit is nog niet alles. Wie vasthoudt aan de uit de bijbel geërfde inzichten, d.w.z. wie gelooft, dat er *van nature* een onoverbrugbare gaping bestaat tussen mens en dier, die zal misschien toegeven, dat de dieren op een zekere manier gevoelig zijn voor de koesterende stralen van de stoffelijke zon, zonder echter op te kijken tot een subtieler god, schepper en bezieler van de zon zelf. Maar Ichnaton, in overeenstemming met de logische betekenis van een geheel andere kijk op het heelal, beweerde in de lange hymne stoutmoedig, dat de god, door viervoeters en vogelen aanbeden, precies dezelfde onzichtbare en ontastbare essentie van al het zijnde was, geopenbaard in de zon, vereerd door de mensen ,,in alle verre landen", — de ,,ka" of ziel van de zon, de ziel van de wereld. ,,Het gevederde gedierte vliegt over zijn moerassen, en zijn vleugelen loven Uw Ka".

Niet dat de jonge pharao misschien geloofde, dat de dieren enige bewustheid zouden hebben van die alles doordringende hoogste werkelijkheid. Zelfs niet alle mensen, niet eens een meerderheid van de mensen, achtte hij zich bewust van hetgeen zij in de zichtbare zon vereerden. De reeds aangehaalde zinsnede: ,,Gij zijt in mijn hart, en er is niemand die U kent behalve ik Uw zoon, Nefer-Cheperoe-Ra Oea-en-Ra" (d.w.z. ,,de Schone Essentie van de Zon, de Enige van de Zon"), kenschetst wel voldoende zijn aristocratische opvatting van hetgeen, streng genomen, ,,religie" is, t.w. een ervaring van het Goddelijke in onszelf, ervaring, die zeer weinig mensen ooit kunnen verkrijgen. Maar precies zoals hij geloofde, dat alle mensen, onverschillig van welk land en geloof, trots hun onwetendheid overhellen tot de bewustheid van de Ene Essentie en deze in de zon vereren, geloofde hij ook in een schemerige gerichtheid van de viervoeters en

vogels en zelfs insecten en vissen, levende wezens alle, op dezelfde uiteindelijke kennis, en dat zij reeds alle eer bewijzen aan hetzelfde universele levensbeginsel, de Kosmische Energie, natuurlijk zonder in staat te zijn, de aard daarvan te begrijpen of ook maar in de gedachte te vatten. Zij hebben, gelijk de meerderheid van de mensen (en misschien in mindere mate dan de gemiddelde mens, hoewel niemand dit kan zeggen), een vage gewaarwording van iets fundamenteels en hogers, dat zij in de warmte en het licht van de zon, in de betovering van de zonnestralen, gevoelen. En zij vereren het, zonder te weten wat het is, met bewegingen en geluiden, of met bewegingen alleen, elk naar de mate van zijn individueel en soortelijk vermogen. Dit schijnt Ichnatons mening aangaande de betrekkingen der dieren tot God te zijn geweest. Zij waren in zijn ogen religieuze wezens van dezelfde aard als de mens, in staat tot gebed en aanbidding, op een vager wijze (door het gemis aan spraak), doch misschien met niet geringer elementaire emotionele hevigheid. Was dit niet zijn mening geweest, dan zou het woord ,,ka" in de aangehaalde zinsnede zinloos zijn.

Van de planten is in de hymnen niet gezegd, of, wanneer Atons gouden stralen hen doortrillen, daar een element van aanbidding bijkomt. Indien evenwel in de sprong van de vis naar de oppervlakte van het water een ,,groet" aan de opgaande zon werd gezien, dan zal men ook in de waterlelies — die zich ,,dronken drinken [van Atons stralen] vóór zijn aangezicht" — levende schepselen hebben te zien, die, op een lager bewustzijnstrap, het door hun natuur toegestane maximum van extatische vreugde genieten. 's Konings woorden: ,,zij drinken zich dronken", schijnen ook voor hen op een soort religieuze opwinding te duiden, op een heilige vervoering, wanneer de warme zonnestralen in de geopende bloemen en tot hun hart dringen.

Met andere woorden: Ichnaton kende geen demarcatielijn tussen de mens en de wereld buiten de mens; hij beschouwde de menselijke soort niet als begiftigd met voorkeurrechten door een god, die al de andere wezens ten bate van de mens had geschapen; hetgeen dus wil zeggen: Ichnaton was alles behalve een voorloper van de latere, bij de Joden beginnende, monotheïstische godsdiensten, — doch hij beschouwde alle voelende wezens als kinderen van dezelfde vader, n.l. de zon, en medebelijders van dezelfde oergod, de Kosmische Energie, zichtbaar en tastbaar geworden in de zon; hij beschouwde hen als broeders, van gelijke natuur, verschillend alleen voorzover de bewustheid van het hoogste Ene in ieder individu méér dan wel minder ontwikkeld was. En evenals in zijn ogen alle volken één waren door het feit, dat allen dezelfde ,,vader-en-moeder"

des levens vereerden, al geschiedde dit dan ook in verschillende talen en met niet ter zake dienend rituaal, zó ook waren voor hem alle levende soorten met elkaar en met de mens, en de mens met hen, één door de verering van de Ene Kosmische God.

Want dit was Aton, de god van alle dieren en planten en alle mensen; de god van alle mensen, inderdaad, want hij was, in de eerste plaats en in wezen, de God van het universele leven, — en de mens is niets anders dan een nietig onderdeel van het algemene levensplan. Een geleerd historicus schreef in een critiek op Ichnatons leer, dat de hymnen nauwelijks iets anders bevatten, dan de bekentenis van het genoegenscheppen in het leven, van een „katachtig" genieten van de zon[1]). Een trouw volgeling van de bezielde pharao zou hierop kunnen antwoorden: „Zoveel te beter"; want de waarde van de godsdienst van Aton ligt juist in het feit, dat het wellicht de enige religie is, geschikt voor katten en alle andere dieren en tegelijkertijd voor de mensen, zelfs voor „Uebermenschen". Haar diep inzicht in de eenheid van stof en kracht moge zelfs heden ten dage slechts door weinigen worden begrepen; doch het zichtbare voorwerp van haar verering, de zon, is en blijft steeds de enige openbaring van God, die viervoeters, vogels, vissen en planten geacht mogen worden te begrijpen op hun manier, zoals wij haar op de onze begrijpen, en te vereren, indien zij iets moeten vereren. Hoe eenvoudig een geloof ook moge wezen, het kan zich hoogstens over de mensheid uitstrekken, niet verder. Ook kan geen ziener of profeet, geen vergoddelijkde held, andere volgelingen dan mensen verkrijgen. Zelfs geen afgodsbeeld kan door stomme dieren worden aanbeden. De zon echter spreekt tot allen, bezielt allen, wordt door allen bemind en vereerd, van de wijsgerig aan de ontastbare Energie toegewijde tot de katten, hoenders, vissen en zonnebloemen. En de jeugdige stichter van de Aton-religie zelf — de volmaakte Mens, in wie intellectuele en religieuze genialiteit schitterde — zou ongetwijfeld in de bewegingen van de mooie, zinnelijke kat — haar fluwelen poten uitstrekkende en tegen de zon knipogende — en in zijn eigen prijzend opheffen der handen tot Hem, twee gelijkwaardige gebaren van eerbetoon hebben gezien, twee uitingen van de universele liefde, door het eindelijke, individuele leven gekoesterd voor de onbekende, oneindige en onpersoonlijke Kracht, bron van alle leven.

De liefde van God voor de gehele wereld, en de liefde van de gehele wereld voor God, vinden dus heldere uitdrukking in de twee hymnen.

[1]) HRH, b, blz. 599.

Over de liefde der schepselen voor elkaar, in het bijzonder van de mens voor zijn medeschepselen (menselijke en andere), wordt niet gesproken. De hymnen zijn gedichten ter ere van de heerlijkheid en macht en goedheid van God, niet méér; zij bevatten slechts de vaststelling van feiten, en de liefde van de mens voor zijn broederen van andere rassen en andere soorten is geen feit, zelfs heden helaas nog niet. Maar *deze liefde is* het natuurlijke gevoel van een ieder, die, gelijk Ichnaton, tot het besef is gekomen, dat alle schepselen, van de „Uebermensch" naar beneden tot het kleinste spikkeltje leven in de diepte der zee, het aanzijn danken aan dezelfde goddelijke bron, de zon; dat zij door de actie van dezelfde bezielende stralen onderhouden worden; en dat, elk op zijn manier, allen de enige God aanbidden, wiens gelaat de schitterende schijf van onze „vader-en-moeder"-ster is. En in dit verband mag gerust worden gezegd, dat de hymnen ook deze liefde stilzwijgend bedoelen, ja, dat deze de geest van Ichnatons leer is.

Voorbeelden uit 's jongen pharao's leven, voorzover deze beschikbaar zijn, onthullen, beter nog dan de liederen, de practische betekenis van zijn godsdienst. En onweerlegbaar is gebleken, dat zijn handelingen, zowel als zijn niet-handelen, bij verschillende belangrijke gelegenheden, ingegeven waren door die, voor een waar zonnevereerder slechts natuurlijke, universele liefde, die zich ook bij zijn dagelijks doen en laten deed gelden.

Wij spraken reeds over zijn liefde voor zijn vrouw en zijn kinderen, die wij op schilderijen en bas-reliefs steeds, in de meest onconventionele houdingen, aan zijn zijde afgebeeld vinden. Wij maakten ook gewag van zijn milddadigheid tegenover zijn volgelingen, die in tal van kunstwerken uit zijn tijd vereeuwigd is. Maar hoe prettig en belerend zij ook mogen zijn, die scènes van idyllisch huwelijksgeluk en vriendelijke gunstbedeling zijn geen voorbeelden van zijn universele liefde. Ongetwijfeld tonen zij ons Ichnatons fijngevoelige ziel, zijn onschuldig vermaak in het familieleven en in vriendschapsbetuigingen; zij getuigen van zijn bijzondere charme, afgescheiden van zijn leer; zij doen ons aangenaam aan, doordat zij hem in onze ogen maken tot een mens als wijzelf; zij verlenen hem de aantrekkelijkheid van het pulserende leven; de eeuwige actualiteit der gevoelens, die er uit spreken, overbrugt de wijde gaping van de tijd en maakt de stichter van de langvergeten Aton-religie voor eeuwig jeugdig en beminnelijk. Maar eigenlijk zit er niets in, wat onze morele bewondering verdient, alleen misschien de openhartigheid, waarmede de koning de weergave van dat alles veroorloofde. Tal van mannen hebben slechts één vrouw bemind en met haar een vredig huiselijk leven geleid, zonder iets van Ichnatons grootheid te bezitten. En alle leraren zijn geneigd tot vriendelijkheid jegens

hen, die levendig belang stellen in hun boodschap. Wat betreft 's pharao's genegenheid voor zijn kleine dochters, die was alleen maar natuurlijk. En indien men uit de liefde voor haar afleidt, dat hij van kinderen in het algemeen hield, dan zou dit ook een trek zijn, die veel vaders met hem gemeen hebben, vaders, die overigens buitengewoon weinig ervaring bezitten van de alomvattende liefde waarvan wij hiervóór spraken.

Verhelderender is de belangstelling van de koning voor het welzijn van de arbeiders, die de graven der edelen in de rotsen uithieuwen, en voor wie hij de in onze tijd uitgegraven model-nederzettingen in de nabijheid van de woestijnrotsen ten Oosten van Ichetaton had laten bouwen. In een vorig hoofdstuk vertelden wij daar al iets van en merkten op, dat hij soortgelijke nederzettingen waarschijnlijk ook liet bouwen nader bij de stad of zelfs binnen haar kom, voor de arbeiders in de beroemde glasfabrieken. Het voornaamste daarbij waren de betrekkelijke, stoffelijke geriefelijkheden en de aan elke werker toegestane vrije tijd (waarvan werd geprofiteerd voor het verfraaien van de woonruimte), en dan vooral ook het feit, dat in deze nederzettingen geen sprake was van godsdienstige propaganda. Blijkbaar was Ichnaton dus voldoende ruim van opvatting, om voor het geluk van zijn volk te zorgen, zonder als tegenprestatie te verwachten een belangstelling voor zijn leer, die, dat wist hij, de mensen niet konden hebben. Hij was geen voorloper van de dromers, die de Franse revolutie voorbereidden, en hij geloofde stellig ook niet in het dogma van de gelijkheid van alle mensen, evenmin als anderen in zijn tijd dit deden, en verstandige mensen in alle tijden doen. Hij wist, dat de personen, die die kleine, aan weerskanten van de lange straten der arbeiderskolonies gebouwde vier-kamer-huizen bewoonden, nauwelijks iets met hem gemeen hadden, behalve dan, dat zij, als alle schepselen, gelukkig waren in het genot van de dag, en dat zij, zelfs midden in hun ingewikkeld bijgeloof, onbewust eer gaven aan de Ene God, bron van leven, gezondheid en vreugde. Toch hield hij van hen, niet met de bemoeizieke ijver van een zendeling, die er op uit is om zo snel mogelijk zoveel mogelijk mensen tot zijn geloof te bekeren, doch met de belangeloze welmenendheid van een waar vriend der schepselen, die geen ander doel kent dan het welzijn van hen die hij goeddoet, en die weet dat de meeste mensen niet boven een ideaal van zeer tastbaar geluk uitkomen. Hij hield oprecht van hen en wijs, ten volle bewust van de zwakheden, die hem van hen verwijderd hielden en die voor verdraagzaamheid pleitten, bewust ook, ondanks alles, van de eenheid der mensen met hemzelf door de gemeenschappelijke vader van het leven, die zijn actieve belangstelling voor hun welzijn eiste.

Een ander voorbeeld van Ichnatons onpartijdige liefde voor menselijke

wezens vindt men in zijn houding tegenover vreemdelingen, zelfs tegenover rebellen, vijanden van zijn land en zijn macht; en ten slotte in zijn gedrag tegenover zijn persoonlijke vijanden.

Wat men 's jongen konings „internationalisme" en zijn „pacifisme" zou kunnen noemen, dat is wellicht van al de opmerkelijke aspecten van zijn geestesgesteldheid hetgeen tal van moderne historici het meest boeit. Het is dan ook hoogst opmerkenswaardig, dergelijke trekken (die nu pas beginnen, onder *ons* enige populariteit te verkrijgen) ontwikkeld te zien, en dat zelfs tot de hoogte die wij straks zullen aantonen, in een jongeling uit de veertiende eeuw vóór Christus.

Weigall merkte op [1]), dat Syrië en Koesj (d.i. Nubië) vóór Egypte zijn genoemd in de hiervoor aangehaalde zinsnede uit de lange hymne. Dit is een betekenisvolle bijzonderheid. Maar daarvan afgezien, contrasteert de toon van de gehele passage scherp met die van oudere hymnen aan de zonnegod als plaatselijke godheid [2]) en vooral met die van gedichten als de beroemde overwinningshymne, die door de Amon-priesters onder Thotmes de Derde, ter ere van de grote god van Thebe en van de veroveraar van Syrië was gedicht en die kenschetsend is voor het imperialistische Egypte [3]). En de geschiedenis van 's konings betrekkingen met vreemdelingen, vrienden zowel als vijanden, bevestigt ten volle de indruk, die zijn woorden maken.

De aanwezigheid, onder zijn dierbaarste discipelen, van een man als Pnahesi, een Ethiopiër — anderen zeggen: een neger [4]) — toont, dat hij vrij was van elk rassenvooroordeel bij zijn waardering van personen. Maar welsprekender dan dit alles is de onpartijdigheid, waarmede hij de rechten van vreemde landen beoordeelde.

---

[1] AWE, b, blz. 164. [2]) JHB, d, blz. 13–14 en 312. [3]) Aant. van vertaler: Dit is een bloed druipende hymne. God Amon spreekt daarin persoonlijk tot de grote veroveraar. Ziehier enkele staaltjes van die goddelijke taal:

Ik ben gekomen en laat U vernietigen de groten van Syrië;
Ik heb hen onder Uwe voeten geworpen in hun landen . . .
Ik ben gekomen en laat U vernietigen het Oostland . . .
Ik ben gekomen en laat U vernietigen het Westland . . .
De mannen van Mitanni sidderen uit vrees voor U.
Ik laat hen Uwe majesteit zien als een krokodil, vreselijk in het water, ongenaakbaar . . .
Ik ben gekomen en laat U vernietigen de bewoners van de eilanden in de zee . . .
Ik ben gekomen en laat U vernietigen de Lybiërs . . .
Ik ben gekomen en laat U vernietigen de einden van de wereld . . .
Ik laat Uwe majesteit zien als een valk, die van hetgeen hij ziet, rooft zoveel hij maar wil . . .
Ik ben gekomen en laat U vernietigen hen die het begin van de aarde bewonen . . .
Ik ben gekomen en laat U vernietigen de Nubiërs . . .

[4]) E WB, i, blz. 92.

Het verlies van het Egyptische „Empire" is het onderwerp van een ander hoofdstuk. Hier kunnen wij daarop niet in bijzonderheden ingaan. Maar wij kunnen even de hoofdzaken memoreren van het verbazingwekkende verhaal, dat de bekende Tell-el-Amarna-brieven — Ichnatons correspondentie met vreemde koningen, in het bijzonder met vazallen en gouverneurs in Syrië en Palestina — de moderne lezer vertellen. Toen het in zijn Aziatische bezittingen gistte van opstandigheid, toen zijn loyale medestanders en ambtenaren aldaar, wakers over de „rechten" van Egypte in de veroverde gebieden, hem vertwijfelde boodschappen zonden en om snelle hulp smeekten, toen ondernam de stichter van de religie van Aton niets om Syrië onder zijn gezag te houden. Toen Aziroe, een klein Amorietisch prinsje, zoon van Abdasjirta — een Syrisch „nationalist" zoals wij heden zouden zeggen — de meerderheid van de Syrische hoofden op zijn hand had weten te krijgen, en zij met elkaar de aan de imperialistische macht trouw gebleven minderheid aanvielen en de Egyptische garnizoenen een voor een tot overgave dwongen, toen dacht de koning in het geheel niet aan de onderdrukking van de opstand, hij verroerde geen pink. En toen Aziroe, naar Egypte gesommeerd, eindelijk voor Ichnaton verscheen, werd hij door deze — niet summier „geliquideerd", wat ieder imperialistisch heerser zou hebben gedaan, doch — vriendelijk ontvangen en als practisch onafhankelijk meester over Syrië teruggezonden. Aziroe had zich schuldig gemaakt aan het verraderlijk ter dood brengen van een van de trouwste steunpilaren van het Egyptisch gezag. De pharao had gehouden van de man, Ribaddi genaamd, die hem trouw had gediend: zóveel had hij van hem gehouden, dat hij zelfs eens een kleine afdeling huurtroepen tot diens ontzet had gezonden, de enige soldaten, die tijdens zijn regering de Egyptische grens overschreden. Hij had aan de moordenaar een lange, strenge brief geschreven, waarin hij hem zijn verontwaardiging over die wandaad te kennen gaf. Verder heeft hij echter blijkbaar geen wrok gekoesterd en op generlei wijze op wraak gezonnen. Hij schijnt inderdaad in staat te zijn geweest, zich in de geest van Aziroe te verplaatsen, de beweegredenen voor diens actie — de droom van een verenigd Syrië onder het oppergezag van Aziroe's eigen volk, de Amorieten — volkomen te begrijpen en hem zonder veel moeite te hebben vergeven, zoals men een misdaad vergeeft, waarvan men de psychologische oorzaak volkomen doorziet. Zulk een houding is dermate ongewoon, dat zij de historicus totaal verbijstert.

Inderdaad, het gehele verhaal van Ichnatons betrekkingen met zijn vazallenstaten is verbazingwekkend van begin tot einde. Het druist in tegen alles wat wij weten omtrent de relaties tussen onderworpen volken

van welk ras en in welk tijdperk ook en hun opperheer, d.i. de belichaming van de macht, die hen door het „recht" van de oorlog er onder houdt. Het kan niet worden verklaard als het gevolg van onbekwaamheid of nalatigheid van de kant van een koning, wiens bewind in eigen land blijkbaar werd gevoerd met vaste hand, en wiens verantwoordelijkheidsgevoel buiten kijf was. Het kan alleen maar beschouwd worden — wij zullen dit hierna nader motiveren — als een van die stoffelijke tragedies en tevens morele triomfen, die het gevolg zijn van de toepassing der edelste beginselen bij de leiding van zaken in een barbaarse wereld. Het toont, dat Ichnaton niet de man was om de veroveringen van Thotmes de Eerste en Thotmes de Derde vast te houden; maar het toont ook de reden van dat niet-kunnen, n.l. het feit, dat Ichnaton zijn tijd, en onze tijd, eeuwen vooruit was. Want wat hem leidde bij zijn stelselmatige weigering om zijn loyale vazallen te steunen in hun worsteling met de „nationalistische" elementen in Syrië, dat schijnt te zijn geweest het beginsel, dat de Syriërs, een ander volk dan de Egyptenaren, het recht hadden om over zichzelf te beschikken en hun problemen zelf op te lossen. Hij zag duidelijk, dat enkelen vóór het Egyptisch oppergezag waren; de meerderheid echter kwam daartegen in verzet. Het beste wat hij onder de gegeven omstandigheden kon doen — zijn onbevooroordeelde sympathie ging uit naar alle mensen — was, de kwestie van de toekomstige status van Syrië door de Syriërs zelf te laten uitvechten. De belangen van Egypte, van zijn aanhangers en van hemzelf (die slechts kon winnen bij het behoud van zijn „Empire" en zijn prestige, en slechts kon verliezen bij het verlies van een en ander) deden niets ter zake, indien zij tegenovergesteld waren aan het idee van het recht voor alle volken om vrij te leven onder dezelfde levengevende zon, vader-en-moeder van allen. Ichnaton geloofde in dit recht als in iets fundamenteels, omdat hij, in zijn universele god van leven en liefde, alle mensen gelijkelijk liefhad.

Er is nog meer. Terwijl zelfs nog heden ten dage zoveel volken zich inspannen om de *status quo*, resulterende uit oude roofoorlogen, te handhaven, is de gedachte stellig verbijsterend, dat een jongmens drie en dertig eeuwen geleden de broederschap van alle volken en hun recht op vrijheid proclameerde, en dit niet met woorden, doch met daden. Men zou echter kunnen redeneren, dat Ichnaton een, zoals zijn kleineerders hem noemen: „godsdienstig fanaticus" was, en dat zulke lieden enkel en alleen gevoel hebben voor hetgeen hun geliefkoosde leer raakt [1]). De laatste toetssteen voor zijn algemene mensenliefde ligt in zijn houding tegenover de bitterste vijanden van zijn leer, de priesters van Amon.

---

[1]) EWB, i, blz. 106.

Wij weten, dat hij de tempels van hun god had laten sluiten; dat hij de Amon-dienst had afgeschaft; en dat hij de ontzaglijke giften, die zijn voorgangers aan die tempels hadden verkwist, gebruikte ter glorificatie van de Ene God, ter verfraaiing van Ichetaton en voor allerhande nuttige openbare werken. Wij weten ook dat hij de schandelijke rijkdommen van de priesters in beslag had genomen en hun invloed had gebroken. Verder deed hij hun echter geen kwaad.

Budge, die moeite schijnt te doen om Ichnaton zoveel mogelijk in een lelijk licht te plaatsen, vergelijkt hem met de Chalief Al-Hakim, die vijf en twintig eeuwen later te Cairo regeerde, en hij vertelt ons, ,,dat het voorbarig zou zijn, te veronderstellen, dat personen, die 's konings ernstig misnoegen wekten, niet verwijderd werden op dezelfde manier, die aan oriëntalische hoven sedert onheugelijke tijden zo bekend is" [1]). Na Al-Hakims massaslachtingen van zijn tegenstanders te hebben gememoreerd, zegt Budge echter zelf, ,,dat wij van zulke gruwelen te Ichetaton geen kennis hebben" [2]), zodat het feit, dat Ichnaton een ,,oriëntalische" koning was, het enige is, waarop de twintigste-eeuwse historicus zijn beledigende veronderstelling baseert, een zeer zwakke basis inderdaad. Baikie noemt Budge's commentaar een karakteristiek voorbeeld van de waanvoorstellingen, waartoe een ernstig schrijver kan worden gebracht door een vooroordeel, wanneer dit zijn gezond verstand de baas wordt. [3]) Wij kunnen hieraan toevoegen, dat, indien enige daad van geweld tegen de tegenstanders van zijn rationeel geloof door Ichnaton ware gelast of toegelaten, dit door de scribenten in dienst van de Amon-priesters stellig zou zijn geboekstaafd, zodra de nationale goden onder Toetanchamon weder hersteld waren. De afwezigheid van enig hierop betrekking hebbend bericht is voldoende om ons ervan te overtuigen, dat Ichnaton aan de mensen, die hem het gloeiendst haatten, generlei leed heeft berokkend, hoewel hij dit zeer gemakkelijk zou hebben kunnen doen, behalve dan, dat hij hun van hun rijkdommen ontlastte. Zijn gedrag, in tegenstelling tot dat van dezelfde mannen die hem nog met hun verwensingen vervolgden nadat hij

[1]) EWB, i, blz. 107, 108. – Toevoeging van vertaler: De insinuatie is inderdaad ,,wetenschappelijk" en haar vorm ingenieus. Op dezelfde wijze redenerende, zou een historicus kunnen zeggen: ,,Het zou voorbarig zijn, te veronderstellen, dat de pyramidenbouwers de draadloze telegraphie niet kenden, want er zijn nooit draden gevonden in de pyramiden". Budge wilde eenvoudig beweren: ,,Ichnaton zal wel gemoord hebben evenals de latere Arabieren".Welk historisch belang zou geprejudicieerd worden, indien Ichnaton werkelijk géén moordenaar was geweest, hetgeen méér dan waarschijnlijk is? Dat de man een doorn in het oog van imperialisten is, zij toegegeven. Maar is historisch belang en imperialistisch belang hetzelfde? [2]) EWB, i, blz. 107. [3]) JAB, b, blz. 260.

reeds ten grave was gedaald, doet ons geloven, dat de bewustheid van het universele ouderschap van de zon voor Ichnaton ook een onbekrompen menselijkheid inhield; een oprechte liefde, zich uitstrekkende over alle mensen, ook over zijn vijanden, hen incluis, die door hun onwetendheid de werkelijke God bespotten ten gunste van dode formules en valse symbolen.

Die bewustheid hield nog méér in. Zoals gezegd, hield zij ook liefde in voor alle schepselen, onze broeders, die door de zon tot leven zijn gebracht, niet ten gerieve van ons, doch uitsluitend om te bloeien in gezondheid en schoonheid, en om Hem te loven, elk hunner op zijn wijze. Zelfs planten zijn geschapen voor een hoger doel, dat in hun natuur ligt besloten – uiteindelijk ter verheerlijking van de Ene universele Kracht – niet voor ons. In de lange hymne is gezegd: ,,Uw stralen voeden elk veld; Gij komt op en zij leven, zij kiemen *voor U*" [1]).

Het ware te wensen, dat wij over wat méér positieve bewijzen beschikten voor Ichnatons persoonlijke houding in het dagelijkse leven tegenover dieren en planten. Stellig moet hij van hen hebben gehouden. Een mens, die hen niet meer dan interessante, misschien zelfs bewonderenswaardige, echter toch maar minderwaardige stukken schepping vindt, zou onmogelijk de twee hymnen hebben kunnen dichten, die met grote zekerheid aan de jonge stichter van de Aton-religie worden toegeschreven. Een schilderij, dat hem ons zoals gewoonlijk te midden van zijn familie voorstelt [2]), toont een van de kleine prinsessen, een tamme, door haar zuster in de armen gehouden gazelle liefkozende: een scène, die, om niet méér te zeggen, doet vermoeden, dat troeteldieren welkom waren in het paleis, en dat 's konings kinderen werden opgevoed tot liefde voor de stomme schepselen. Budge vertelt ons bovendien, dat ,,de koning niet alleen geen krijgsman was, maar dat hij niet eens van de jacht hield" [3]), een bewering, die bevestigd wordt door het feit, dat tot nu toe nog geen enkel jachttafereel, geen enkele inscriptie ter herdenking van een succesvolle jachtpartij – waarvan er van andere pharao's, ter staving van hun moed en handigheid, zoveel geproduceerd en tot ons gekomen zijn – is gevonden onder de massa geschilderde en geschreven getuigenissen uit de tijd van zijn regering. Zonder een beslissend bewijs is deze kwestie niet definitief af te doen. Af-

[1]) EWB, i, blz. 132 (lange hymne). [2]) In het graf van Merira. [3]) EWB, i, blz. 92. – Toevoeging van vertaler: Voor zeker soort Engelsen is dit natuurlijk een blijk van minderwaardigheid. De Engelse taal heeft geen ander woord voor ,,dieren in het wild" dan ,,game", d.i. sport, jacht, levende schietschijven.

vragen mogen wij ons echter toch wel, of het achtervolgen en doden van prachtige wilde dieren en vogels om de wille van de sport — voor velen onzer zo normaal en zelfs prijzenswaardig — door de jonge man, die de levensvreugde in de natuur op zo hoge toon bezong, niet zou zijn verboden of althans als amusement vol walging afgekeurd, aangezien zijn hovelingen er zich tijdens heel zijn regering niet aan schijnen te hebben bezondigd. Deze walging zou volkomen in overeenstemming zijn geweest met de geest der religie van Aton, zoals die ons in de hymnen tegemoettreedt.

Het ontbreken van berichten en de staat waarin bestaande documenten ons hebben bereikt, maken het lastig om méér te zeggen over de toepassing in 's konings dagelijks leven van dat principe van ware universele liefde en broederschap, dat wordt verondersteld in hetgeen wij van zijn religie weten. De schilderijen, die hem etende en drinkende voorstellen, zijn niet meer gaaf genoeg, om daaruit, zonder aan de phantasie te veel speelruimte te laten, het koninklijke menu te ontraadselen. Hetzelfde geldt voor de offeranden op het altaar van de zon op menig schilderij, waarop de koning en de koningin onder de eredienst zijn afgebeeld. Zonder veel phantasie kan de aard der offeranden niet worden bepaald. Afbeeldingen van dierenoffers zijn tot dusver niet gevonden, en de aanwezigheid op zichzelf van bekranste stieren onder de menigte, die de pharao bij de ingang van de Aton-tempel begroet — aan de wand van Merira's graf — is onvoldoende om aan te duiden, laat staan te bewijzen, dat die beesten bestemd waren om plechtig te worden geofferd. Ook het feit, dat levende dieren en mensen [1]) aan Ra werden geofferd in de tempels der vijfde dynastie, werpt geen licht op het offer-rituaal der religie van Aton. Weliswaar hernieuwde Ichnaton in verschillende opzichten zeer oude denkbeelden betreffende de zon: hiervan getuigt o.m. het zonderlinge archaïsme in de kunst, waarvan wij, Weigall citerende, hebben gewaagd. Maar dit wil nog niet zeggen, dat hij het gehele oude rituaal overnam. Alleen reeds zijn verbod om beelden te maken van zijn god bewijst, dat hij zeer belangrijke onderdelen van de cultus der oude Egyptische goden had afgeschaft. Precies is natuurlijk niet te zeggen, wat hij uit het verleden overnam en wat hij daarvan afschafte. Een enkele aanduiding, dat ook weleens levende wezens aan Aton ten offer werden gebracht, is voorhanden, en wel in de eerste inscriptie ter herdenking van de stichting van Ichetaton. Daar zijn, naast brood, bier, wijn, kruiden, vruchten, bloemen, wierook en goud, ook ganzen enz. onder de offeranden bij de inwijding

[1]) EWB, i, blz. 62.

van het stedelijke territorium genoemd. Opmerkelijk genoeg, ontbreekt deze opsomming in de tweede stichtingsinscriptie.

Op dezelfde grenssteen staat ook geschreven, dat de „heuvelen, woestijnen, vogelen, volken, dieren, alles wat door Aton is voortgebracht en waarop zijn stralen schijnen", aan Hem is gewijd door de koning, de stichter van de stad; dat „alles aan Zijn geest is opgedragen" [1]). Waren de ganzen en de andere levende wezens, in de eerste inscriptie genoemd, eenvoudig uitgekozen als vertegenwoordigers van het dieren- en planten- en mineralenrijk bij de ceremonie en, als zodanig, „aan de geest van de zon opgedragen" op dezelfde wijze als het gehele territorium van de toekomstige stad met alles wat daarin zou leven? Of werd dat leven inderdaad vernietigd in overeenstemming met het eeuwenoude gebruik? En indien het traditionele offer-rituaal bij die plechtige gelegenheid werd in acht genomen, was het dan misschien ook een onderdeel van de dagelijkse eredienst van Aton in de nieuwe hoofdstad? Met zekerheid is geen van deze vragen te beantwoorden. Weigall meent: „De ceremoniële kant van de religie schijnt niet ingewikkeld te zijn geweest. De weinige priesters offerden in hoofdzaak groente, vruchten en bloemen aan Aton, en dikwijls officieerden de koning en de koningin bij dit ceremonieel. Zij zongen psalmen en zonden gebeden op en loofden, onder veel zoete muziek, de Grote Vader van liefde en blijheid" [2]). Terwijl Budge ons ronduit vertelt, dat „wij niets weten van de vormen en het ceremonieel van de Aton-dienst" [3]), doch dat „hymnen en liederen en koren de tempel dagelijks moeten hebben gevuld" [4]). Dit is alles, wat over de buitenkant van de religie van Aton kan worden gezegd.

Maar verondersteld eens, dat er, vóór het tijdstip van de stichting van Ichetaton, toen de religie nog meerdere punten van overeenstemming vertoonde met de oude zonnedienst van On, en misschien ook nog eens later bij een speciale gelegenheid, levende wezens op de traditionele manier werden geofferd: — dan zou dit feit nog weinig licht werpen op Ichnatons houding tegenover de dieren. Het zou volstrekt niets bewijzen tegen het geloof in de broederschap van al het geschapene, hetwelk wij hem op grond van de hymnen toeschreven.

Bloedoffers, zo gewoon in de antieke wereld (en ook nog heden onder de aanhangers der Sjakta-secte in Hindoe-India), schokken de moderne mens niet wegens hun wrede moorddadigheid — want ergere gruwelen vinden nog elke dag plaats ter wille van voedsel, kleding, amusement en weten

[1]) AWE, b, blz. 93. [2]) AWE, b, blz. 108. [3]) EWB, i, blz. 91. [4]) EWB, i, blz. 92.

schappelijk onderzoek — doch enkel en alleen doordat de moderne mens zich niet kan verplaatsen in het denken van hen, die die offers brachten. Hij kan zich niet voorstellen, wat die offeranden betekenden voor het gemoed van die mensen; hij begrijpt hun bedoeling niet. Wij weten, dat die offers op verschillende manier kunnen worden verklaard: met die offeranden konden practische doeleinden worden beoogd; zij konden echter ook onzelfzuchtige gaven aan god zijn, nutteloze gaven van wat hem, zou men zeggen, toch reeds toebehoorde; gaven niettemin, die door de aanbidders in een geest van zuivere toewijding werden gebracht. In dit licht bezien, is het bloedoffer, ondanks de afschuwelijke handeling die het veronderstelt, oneindig minder walgelijk dan de even wrede en nog veel wredere dingen, die de moderne mens toelaat en aanmoedigt, t.w.: het slachten, de jacht, het harpoeneren van walvissen en de wetenschappelijke experimenten ten koste van gevoelige schepselen. Het legt niet de nadruk op het verschil tussen mens en dier; het veronderstelt niet het kinderachtige en barbaarse dogma, dat de dieren geschapen zijn, opdat de mens hen naar goeddunken uitbuite. Het verbreekt niet de band van broederschap tussen de offerende en diens slachtoffer. Inderdaad, in de vroege dagen der geschiedenis — en onder zekere Sjakta-secten der Hindoes tot nog niet zo lang geleden — werden mensen, en te recht, als offers gekozen, evenals dieren. Daarentegen is de vernietiging van het leven ten bate van de mens, niet ter ere gods — een kenschetsende bijzonderheid van een orde, waarvan de godsdienst bloedoffers niet kent — een besliste ontkenning van de heilige eenheid van het leven en van de plicht der universele liefde, en een doorlopende belediging van de heilige bron van alle leven.

Wat het rituaal in de tempels van Ichetaton ook geweest moge zijn, één feit doet ons geloven, dat Ichnaton in zijn leer en door zijn levenshouding de nadruk legde op de broederschap van alle levende schepselen door de zon, onzer aller vader-en-moeder. Dit feit is de vermelding, in de inscriptie op de eerste grenssteen van de heilige stad, van de plechtige begrafenis van de stier Mnevis in een graf in de Oostelijke heuvelen, in de nabijheid van de eigen graven van de Koning en de edelen. „En de begrafenis van Mnevis zal geschieden in de Oostelijke heuvelen, en daar zal hij worden bijgezet".

Mnevis was de heilige stier, die de zon belichaamde, volgens het geloof van de priesters van On. Door hem een waardige rustplaats te geven op de begraafplaats van zijn nieuwe hoofdstad, wenste de pharao ongetwijfeld te wijzen op de affiliatie van zijn Aton-dienst met wat wellicht de oudste vorm van de zonnedienst in Egypte was geweest, en daardoor indruk te maken bij een natie, die zo zeer gehecht was aan traditie. Maar stellig was

er nog méér in dat gebaar. Ichnaton, die zo weinig om succes gaf, zou niets alléén ter wille van de politiek hebben gedaan. Er moet ten slotte een diepere religieuze bedoeling hebben voorgezeten bij de eerbewijzen aan de oude stier, iets geheel verschillends van de archaistische zonnecultus van On, hoewel het daarin wortelde.

Wat die bedoeling was, is nergens gezegd. Maar in de geest van de hymnen, waarin mensen, viervoeters, vogelen, vissen en planten om de beurt als voorwerpen van gods onpartijdige zorg optreden en, elk volgens zijn aard, als gods vereerders, schijnt het zeer wel mogelijk, dat Ichnaton de stier Mnevis wilde eren, minder als heilig dier van On en traditioneel symbool van kracht en vruchtbaarheid, dan wèl als een individueel dier en vertegenwoordiger van het animalisme in het algemeen, waarvan de mensheid een onderdeel is, en van het heilig rijk des levens zelf, waarvan de menselijke rede slechts een zeer jeugdig aspect, en de heldere kennis der waarheid de jongste bloesem is. Door de bijzondere behandeling die hij die stier te beurt liet vallen, zou hij zijn volgelingen misschien hebben willen wijzen op de door de mens aan alle levende wezens — zijn broederen — verschuldigde vriendelijkheid en op de eerbied die hij dient te hebben voor de grote levenskrachten, die in hun stomme bewustzijn vrijer en onschuldiger werken dan in het zijne.

Uit de inscripties uit de tijd der grote reactie tegen Ichnatons levenswerk blijkt duidelijk het verval, waartoe de oude godentempels gedurende zijn regeringstijd door verwaarlozing waren gekomen. „De heiligdommen waren omvergeworpen, en de gewijde gebieden waren verkeerswegen geworden voor het volk", zegt de bekende stele van Toetanchamon te Cairo [1]). Opmerkelijk is, dat met geen woord werd gerept van de heilige dieren: krokodillen, ibissen, ichneumons, katten enz., die zulk een voorname rol speelden in de cultus van de oude goden. Een werkelijk „godsdienstig fanaticus", vijand van de goden en van alles wat met hen verband hield, zou deze dieren, als levende symbolen, stellig hebben laten vernietigen. Maar Ichnaton deed niets daarvan: had hij het wèl gedaan, dan zouden zijn vijanden in hun vrome verontwaardiging zeker niet hebben vergeten dat te vermelden. Niet alleen had hij niets tegen levende wezens, die door menselijke verering als heilig op een voetstuk waren gezet, — hij geloofde wellicht zelf wel, dat er een kern van waarheid zat in dat bijgeloof waaraan die dieren zoveel belangstelling dankten. Wat ook de oorspronkelijke aard geweest moge zijn van de godsdienst, waarmede die dierenverering door de grote massa werd verbonden, mogelijk blijft het,

[1]) Geciteerd in EWB, i, blz. 5.

dat Ichnaton in die verering een herinnering zag aan de grote waarheid, die het middelpunt is van de in zijn hymnen tot uiting komende waarachtige religie, namelijk van de eenheid van al het levende en van de broederschap van mens en dier, die verenigd zijn in de gemeenschappelijke aanbidding van hun beider maker, vader-en-moeder, „Sjoe in Aton". Het stilzwijgen van Amons scribenten over het lot van die dieren tijdens de regering van de jonge pharao doet ons geloven, dat zij door hem aldus werden beschouwd en dat het hun, dank zij zijn bevelen, aan voedsel noch zorg ontbrak.

Dit voorbeeld, samen met de algemene toon van de hymnen, versterkt ons in de overtuiging, dat er een religieuze bedoeling voorzat bij de koninklijke eerbewijzen aan de Stier van On, het Zonnedier, dat, waarschijnlijk als oudste van alle, al de heilige dieren vertegenwoordigde; een religieuze betekenis, die wij hebben gepoogd uiteen te zetten.

Als dit zo is, d.w.z. als onze uitleg juist is, dan zou men in Ichnaton niet alleen moeten zien de oudste exponent van het rationalisme onzer eigen dagen, de eerste mens (althans ten Westen van India), die klem legde op de wetenschappelijke basis van de ware universele religie, doch eveneens de voorloper van een schonere en betere wereld dan de onze; de eerste propheet van een nieuwe orde, waaronder niet alleen geen verschil zou bestaan tussen landgenoot en vreemdeling (en dus ook geen oorlogskiemen), doch evenmin tussen de mens en de andere levende schepselen.

Wij zijn er inderdaad vast van overtuigd, dat de mens niet in vrede kan leven met zijn eigen soort, tenzij hij leert, zijn stomme broederen even lief te hebben als zichzelf en eerbied te koesteren voor hen als kinderen en vereerders van dezelfde Vader van het leven. De mens moet de vrede eerst verdienen, eer hij hem zal mogen genieten. En geen samenleving, die de schandelijke exploitatie gedoogt van gevoelige schepselen die zich daartegen niet kunnen verzetten, verdient zelf met rust te worden gelaten door haar sterkere, schranderder en beter toegeruste menselijke buren.

Indien, wat wij geloven en als logische implicatie van zijn religie naar voren brengen, Ichnatons „internationalisme" en „pacifisme" gevolgen zijn van het breder en fundamenteler beginsel van de broederschap van al het levende; indien zijn liefde voor alle mensen voortsproot uit een diepere liefde voor al wat leeft, dan dient men hem toe te juichen als wellicht de oudste exponent van de integrale waarheid (de oudste althans ten Westen van India). Zijn geest schijnt door de moderne wereld nog niet te kunnen worden begrepen. Alsnog ongeboren geslachten zouden goed doen, van hem te leren, hoe zij moeten leven.

HOOFDSTUK VII

DE WEG DER SCHOONHEID

WIJ HEBBEN GEPOOGD, AAN TE TONEN, DAT DE RELIgie van Aton een combinatie was van rationalisme en liefde, die men in de meeste geopenbaarde godsdiensten uit later tijden tevergeefs zoekt, en dat in de jeugdige stichter van die religie intellectuele genialiteit en heiligheid zich verbonden tot een phenomeen, dat wellicht nog zeldzamer is. Uit een nadere bestudering van de hymnen en wat er verder nog aan getuigenissen beschikbaar is, zal blijken, dat Ichnatons rationeel denken en zijn universele liefde voor het leven in al zijn verschijningen uitingen waren van een algemeen kunstenaarschap, en dat het schone de grondtoon was van de door hem – op basis van halfvergeten herinneringen aan een antieke cultus en van intuïtieve anticipatie van moderne gedachte – ontwikkelde vorm van de zonnedienst.

De hymnen zijn vóór alles lofliederen op de schoonheid van de zichtbare zon, de heerlijkheid van het licht. „Gij schittert, Gij zijt schoon en machtig" . . . „Uw kleurenrijk licht betovert alle gezichten" . . . „Gij bezielt de harten met Uw schoonheid, die het leven is" [1]), zegt hij in de korte hymne. En in de lange komen tal van passages voor, waarin de zonneschijf aan de hemel op dezelfde wijze wordt geprezen: „Uw opkomen is schoon aan de horizon van de hemel, o Aton, regelaar des levens" [2]) . . . „Gij vult elk land met Uw schoonheid" [3]) . . . „Gij zijt schoon en groot en schitterend en verheven boven elk land" . . . „Gij zijt ver weg, doch Uw stralen zijn op aarde; Gij zijt in hun gezichten, zij bewonderen Uw komen en gaan" . . . „De schepselen leven door U, terwijl hun ogen op Uw schoonheid zijn gevestigd" [4]).

Zulke uitdrukkingen worden niet alleen op de zon zelf toegepast, doch heel het beeld van de wereld, trillende van leven en blijdschap onder de

[1]) EWB, i, blz. 117–119. [2]) EWB, i, blz. 123. [3]) FPE, d, deel II, blz. 215 (vert. Griffith).
[4]) EWB, i, blz. 124.

zonnestralen — mensen, gebaad en in reine kleren gekleed, hun handen in aanbidding opheffende; vogelen, vreugdedoortrild rondvliegende in de heldere ochtendlucht; dieren, lopende en springende in de lichtoverstroomde velden; vissen, hun gouden schubben door het zonverlichte water schijnende, omhoog spartelende uit de diepte voor de rijzende god; en tere waterlelies, zich openende voor zijn vurige kus en ,,zich dronken drinkende" aan warmte en licht en straling — heel dit beeld, bedoelen wij, is de geinspireerde visie van de kunstenaar, die Ichnaton méér dan al het andere was.

Niet alleen de volmaaktheid van de Ene God wordt in de hymnen verheerlijkt, doch insgelijks de levensvreugde en de schoonheid van de zichtbare wereld. Het leven is zoet, inderdaad, omdat er zoveel schoons om ons heen is. Welke vreugde is het niet voor de ogen, zoveel heerlijke vormen en fijne kleuren te aanschouwen: het groen van de bomen en waterplanten, de rijke bruine aarde, de roodachtig-gele woestijn, de blauwe bergen in de verte, en boven alles de diepe, heldere, eindeloze, stralende hemel met de vurige bol — Gods gelaat — ,,rijzende, schijnende, verdwijnende ver weg en wederkerende" [1]); de glorie van de dageraad en de avond. Welk genoegen is het niet, gelukkige viervoeters hun lichamen te zien uitrekken in het licht; welke vreugde, een vlucht vogelen door de kalme, trillende oneindigheid te zien zeilen; te luisteren naar al de geluiden van het leven: het tsjierpen van de krekels, het lachen van de kinderen, de muziek van de wind in de hoge bomen. Welke vreugde, te leven, want schoon is het kind, is het dier, zijn de vogels, de bomen, is al wat leven heeft; schoon is land en water en hemel en al het bestaande.

Men mag van Ichnatons gehele leven zeggen, dat het een pogen was om de volmaaktheid te doen heersen hier op deze aarde. Zijn stad was, zoals wij hebben gezien, de Stad Gods, het model van de ideaalwereld, die hij in zijn hart bespeurde en die ons heden nog zo ver weg, zo onwezenlijk, zo onmogelijk toeschijnt. Zij was ,,een plek van bovenmatige schoonheid" [2]), opgezet ,,met uitgezochte smaak en hoogste verfijning" [3]).

In hoofdstuk IV gaven wij reeds een beschrijving van de prachtige stad. Alleen reeds de keuze van het bouwterrein in de Oostelijke helft van een cirkel, die door de Nijl in tweeën wordt verdeeld en omgeven is door een dubbele horizon van heuvelreeksen, was een bewijs van goede smaak. Van de platte daken van Ichetaton zag men de rivier schitteren in het Westen achter de bossen en tuinen en groene velden. En op de andere oever

[1]) EWB, i, blz. 133. [2]) AWE, b, blz. 175. [3]) AWE, f, blz. 151.

ontrolde de vlakte, een nauwe streep vruchtbare aarde en een wijde uitgestrektheid woestijn, haar afwisselende opeenvolging van bleke en donkere kleuren en vervloeide ten slotte in een rose of blauwe mist, tot aan de verre heuvelen waarachter de zon onderging. In het Oosten strekte zich hetzelfde panorama van rijke plantengroei, zand en hemel uit tot aan de witte kalkrotsen met de graven, die de einder begrensden, de heuvelen van de rust. Bij de dageraad waren het de bergen in het Westen, die als eerste in de zonnestralen schitterden; in de avond waren het de rotsen in het Oosten, die als laatste de rode naglans weerkaatsten. Aldus werd de glorie van Ra-Horachte van de Twee Horizonten aan al de bewoners van Zijn stad onthuld, naar gelang dag na dag gloorde en vervaagde over de schone baai waar de stad gebouwd was. Het landschap zelf was een hymne en een leer.

De boeiende architectuur van de huizen en villa's, van de paleizen en tempels, de sobere omtrekken van lichtgekleurde baksteen tegen een heldere hemel; de harmonieuze perspectieven van zuilengangen en hallen met hun diepe contrasten van licht en schaduw; het imposante profiel van de pylonen met hun grote vlaggestokken met wapperende purperen vaandels; en de luchtige pracht van de gewijde hoven met hun enkel altaar, rokende onder de felle zon, boven op een vlucht van treden, — die architectuur was in overeenstemming met de natuurlijke omgeving. En de frisse lommerrijke tuinen in de nabijheid van de woestijn leken te frisser en heerlijker; en het roodachtig-gele zand op de achtergrond te strenger, eindelozer en barder, alleen maar vol zon en oneindige vrede. De stad was niet, als zoveel andere steden, een monument van 's mensen beheersing der natuur en van zijn zelfverheffing. Zij was een edel onderdeel gevoegd in een groots landschap, als een duurzame offerande aan de Ziel van alle wezens, de Zon; een monument van eredienst tussen het stille zand, de majestueuze rivier en de stralende hemel.

Maar niet alleen door de nadruk, die hij in zijn hymnen legde op de schoonheid van de zonneschijf; niet alleen door de keuze van het mooie terrein en van de architectuur van ,,een stad zo schoon als de wereld ooit had gezien" [1]), bewees Ichnaton, dat hij een kunstenaar in de volle betekenis van het woord was. De Kunst vond ook een ruime plaats in zijn cultus en in zijn leven. Te oordelen naar de schilderijen en reliefs die hem in ongedwongen houdingen afschilderen, waren zijn dagen werken van schoonheid.

Wij zeiden reeds, dat wij niet veel weten van het ritueel van de religie

[1]) AWE, b, blz. 176.

van Aton. Wèl weten wij echter, dat muziek en zang en dans een wezenlijk onderdeel daarvan vormden. In de korte hymne wordt gezegd, dat ,,zingende mannen en zingende vrouwen en mannekoren vreugdevolle geluiden lieten horen in de Hal van het Huis van de Benben-Obelisk en in elke tempel te Ichetaton, de zetel der Waarheid". Op een schilderij in het graf van de hogepriester Merira, waarop het bezoek van de koning en de koningin aan de hoofdtempel van Aton is voorgesteld, ziet men een groep blinde muzikanten zingen onder begeleiding van een zevensnarige harp. En dit is niet de enige afbeelding, die ervan getuigt, dat muziekinstrumenten ter verheerlijking van de Ene God in de tempels toepassing vonden. Ook uit de beroemde stele in het museum te Caïro, waarop Toetanchamon de toestand in Egypte onder de ,,ketterse" pharao schildert, blijkt, dat Ichnaton een groot aantal danseressen in verband met de Aton-dienst onderhield [1]).

Wij weten ook, dat de plaatsen van eredienst, door hem gewijd, hetzij te Thebe tijdens de eerste jaren van zijn regering, hetzij in zijn eigen heilige stad, rijk versierd waren met fresco's en bas-reliefs en beelden, waarvan er enkele fragmenten gevonden zijn. De tempel, die speciaal voor koningin Teje werd opgetrokken naar aanleiding van haar komst te Ichetaton, genaamd ,,Schaduw van de Zon", bevatte beelden van de koning zelf, van Amenhotep de Derde en van de koningin-weduwe, tussen de zuilen aan weerskanten van het voornaamste binnenplein [2]). In de kleine Atontempel, achter de hoofdtempel, waren beelden van het koninklijk paar, waarschijnlijk ook van de dochters [3]), vóór elke zuil bij de ingang van de zuilengalerij. En stellig zullen ook in de bouwwerken gewijd aan de nagedachtenis van 's konings vader en aan zijn voorvaderen Thotmes de Vierde, Amenhotep de Tweede enz., beelden van deze monarchen geweest zijn, evenals verschillende voorstellingen van hen in kleuren en reliefs.

Dit feit toont, dat, hoe streng monotheïstisch de Aton-religie ook was, zij ook sterk tot de zinnen sprak, ruimschoots profiteerde van artistieke bekwaamheid, en gelegenheid bood voor de grootste ontplooiing van schoonheid. Mannen en vrouwen, aan de tempels toegevoegd, prezen ,,de Heer en Oorsprong van het leven" in solo's en koren en op de harp. Sistrums werden geschud en trommen geslagen op zekere plechtige ogenblikken van het ceremonieel. En danseressen, onder muziekbegeleiding, maakten met symbolische houdingen en harmonische, beeldende bewegingen de opeenvolging van de jaargetijden en de dagelijkse loop van de zon aanschouwelijk. Ichnaton, hoewel fel tegenstander van elke afbeelding van God, had er hoegenaamd niets op tegen, dat er beelden van mensen die hij wenste te eren, in de tempels werden geplaatst of ook phantastische figuren half mens half dier, zoals die opmerkenswaardige sphinx *en relief* met zijn eigen gelijkenis, die bestudeerders van de Amarna-kunst zo goed kennen. Elke beeltenis van God, heiligschennend op zichzelf reeds door haar ontoereikendheid, zou aan de aanbidders aanleiding kunnen geven, om de Onnoembare en Vormloze te vergeten en hun eerbewijzen over te brengen op de concrete vorm. Dit zou een leugen en een gevaar zijn geweest, terwijl in de gelijkenissen in kleuren of steen van te eren, doch niet te aanbidden, mensen deze valsheid en deze valstrikken niet aanwezig waren. De pharao duldde zulke gelijkenissen niet alleen, hij scheen de beeldhouwers zelfs aan te moedigen, om de ,,Huizen van Aton" daarmede op te luisteren. Misschien hoopte hij ook, het geloof van zijn volgelingen te verstevigen door hen contact te doen houden met de lange traditie van de Egyptische zonnedienst, waarvan de parvenuachtige cultus van Amon in zijn ogen een verwringing, en zijn eigen leer het hoogtepunt was. In de gemoederen van het volk was die zonnedienst verweven met een religieuze eerbied voor de monarch en diens geslacht, en dit feit behoefde niet te worden verwaarloosd.

Het zij zo of anders, Ichnaton zag in klanken en rhythmische bewegingen, in bevallige kleuren en vormen machtige middelen tot stichting; en hij koppelde zijn rationele cultus stevig vast aan de Kunst in al haar uitingen. Niets was zijn geest vreemder, dan dat strenge puritanisme, vijand van dans en muziek, dat door zoveel hervormers van verschillende godsdiensten, eeuwen na hem, werd geëist, met het doel, de harten der gelovigen van de wereld af te wenden en tot God te keren. Hem was de zichtbare schoonheid van de wereld goddelijk; hem waren de verfijnde genoegens der zinnen zielverheffend. En het latere denkbeeld van de tegenstelling wereld-God zou voor hem lasterlijk en absurd zijn geweest.

Wat Ichnaton misschien het best kenschetst, dat is de atmospheer van serene schoonheid, waarin hij zich in zijn dagelijks leven schijnt te hebben bewogen. Wij hebben de rustige praal van zijn stoffelijke omgeving voldoende geschilderd, evenals de plaats van de Kunst in zijn ogenblikken van ontspanning, alsmede zijn bestendig contact met de natuur, zodat wij over deze punten hier niet meer behoeven uit te weiden. Wij kunnen echter de verleiding niet weerstaan, om nog even de aandacht te vestigen op de reeks reliefs in het graf van Huya, die de koninklijke familie en de koningin-weduwe Teje feestvierende voorstellen, terwijl twee snaarorkesten om de beurt muziek maken. Een van de groepen muzikanten bestaat uit ,,vier vrouwelijke executanten, waarvan een de harp, twee de luit en

[1]) EWB, i, blz. 92. [2]) AWE, b, blz. 158. [3]) AWE, b, blz. 174.

een de lier bespelen", terwijl in de andere groep valt te onderkennen „een grote, staande lier van ongeveer zes voet hoogte, met acht snaren, die met beide handen wordt bespeeld" [1]). Ook moeten wij Weigalls boeiende beschrijving van een andere voorstelling van Ichnaton in de intimiteit van zijn paleis weergeven, — een beeld, inderdaad, sprekender dan dat van het banket ter ere van koningin Teje, en andere soortgelijke, want hier verschijnt de koning niet bij een of andere speciale gelegenheid, waarbij gewoonlijk een overdaad van artistiek decorum werd tentoongespreid, doch eenvoudig op een gewone dag in gezelschap van zijn gemalin en zijn kinderen, zonder hovelingen. „De koninklijke familie zit in een mooi paviljoen, waarvan het dak wordt gedragen door houten pilaren, die beschilderd zijn met mooie kleuren en versierd met kapitelen met wilde ganzen en bloemen in houtsnijwerk. De pilaren zijn getooid met bloemenkransen, en van het plafond hangen bloemenslingers en wijnranken. De buitenkant van het dak is omzoomd met een eindeloze lijn van schitterende, waarschijnlijk bronzen, cobra's. Binnen staat een groep naakte meisjes harp, luit en lier te bespelen, ongetwijfeld als begeleiding van de simpele liefdesliederen van die tijd; en bedienden staan gereed bij de wijnpotten aan de kant van de afsluiting. De koning leunt achterover op de kussens in een armstoel. De vingers van zijn linkerhand spelen nochalant met enige bloemen, terwijl hij met zijn rechterhand een fijne beker toesteekt aan de koningin, die, bezorgd voor 's konings welzijn, daar wijn in schenkt door een vergiet . . . Drie kleine prinsessen staan er bij: een beladen met bloemen, een andere een schotel met lekkernijen vasthoudende, en de derde pratende met haar vader" [2]).

Hier hebben wij een voorbeeld van Ichnatons liefde voor elke vorm van zinnelijke schoonheid. Zowel de lieflijkheid van de natuur, alsook de schone kunsten waren een even belangrijk deel van zijn gewone leven, als de tempeldiensten: zij verschaften hem iets als een rhythmische begeleiding voor de eenvoudige gebaren van elke dag; een achtergrond, waartegen de eentonigste handelingen een gepaste schoonheid verkregen. Het leven kon een aaneenschakeling van momenten als de geschilderde worden voor iedereen die, als hijzelf, zou leven in een geest van oprechtheid, onschuld en begrijpen; d.w.z. voor iedereen, die de waarde van de simpele dingen — van een lichtvlek op de muur, een zoete stem, een kinderlachje — evenals van de zogenaamde grote dingen zou kennen, en die in staat zou zijn, als hijzelf, bestendig te gevoelen de tegenwoordigheid van de goddelijke Schijf met zijn over heel de wereld uitgestrekte stralen, „omsluitende alle

[1]) AWE, b, blz. 156–157. [2]) AWE, b, blz. 145–146.

landen, die Hij heeft gemaakt", verfraaiende, wekkende eerbied, heiligende de nederigste openbaringen van het dagelijkse bestaan.

Dingen, die in onze tijd van gespecialiseerde activiteit beuzelachtig zouden schijnen, wanneer zij in verband werden gebracht met het leven van een wijsgeer of een profeet, waren dit volstrekt niet voor hem. Uit de ons bekende afbeeldingen van hem zien wij, dat hij zijn persoon en zijn kleren verzorgde op een manier, die latere leraren hebben versmaad. Niet alleen was hij angstvallig op lichamelijke reinheid gesteld — dit waren alle Egyptische aristocraten —, hij wist ook, wat hij moest dragen en hoe hij het moest dragen. Het prachtige gekleurde relief in het museum te Berlijn, waarop hij is afgebeeld terwijl hij aan een bos bloemen ruikt, en het schilderij in het graf van Merira, waarop hij reukwerk verbrandt op het altaar van de zon [1]), zijn welsprekend voor de verzorgdheid van zijn uiterlijk. De gewoonte van andere pharao's om zich met juwelen te behangen, had hij blijkbaar voor speciale gelegenheden gereserveerd: op de besproken afbeeldingen, en op tal van andere, draagt hij er in het geheel geen. Zijn enig tooisel waren de zachte plooien van zijn gewaad, een eenvoudige rok van wit linnen, die bevallig om zijn middel hing, en een lange purperen sjerp. Het gewaad scheen geen andere functie te vervullen, dan de natuurlijke gracie van zijn lichaam te onderstrepen.

Professor Hall, het bedoelde portret in het museum te Berlijn besprekende, merkt terecht op, dat daar een verfijning in zit, die alleen in de beste voortbrengselen van de Griekse beeldhouwkunst wordt gevonden [2]). Van dit ene onder de vele meesterwerken der Amarna-richting afstappende en ons wendende tot het model waardoor het werd geïnspireerd, mogen wij aan 's professors karakterisering toevoegen, dat Ichnatons hartstochtelijke liefde voor de tastbare schoonheid en het gezonde vermaak, zoals deze tot uiting komt in zijn hymnen, zijn cultus en zijn persoon, hem wellicht maakt tot de eerste doorluchtige individuele personificatie van dat ideaal van kunst en leven, dat de Grieken, als natie, duizend jaren na hem te aanschouwen zouden geven. Wij kunnen nog méér zeggen. Zijn ideaal van integrale, harmonische volmaaktheid, waarbij de stoffelijke kant der dingen niet werd onderschat, contrasteert wel zeer scherp met de geringschatting voor het lichaam, waardoor niet alleen de eerste Christenen [3]),

[1]) AWE, b, blz. 143. [2]) HRH, b, blz. 305. [3]) Aantekening van vertaler: B. v. Eusebius Hieronymus Sophronius, gestorven in het jaar 420, de heilige Hieronymus, door de Roomse Kerk gecanoniseerd. Een felle geloofsstrijder en even felle Jodenhater, prediker van de walgelijkste lichamelijke onreinheid ter ere Gods: baden, wassen, kammen, fatsoenlijke kleren veroordeelde hij als zonde; een lichaam en hoofd dik onder het vuil en de luizen was hem de eerste vereiste voor een waar Christenmens; zindelijke mensen in schone

doch ook sommige vooraanstaande Neo-Platonici [1]) en zelfs zulk een verwoed kampioen van het Hellenisme tegenover het opkomende Christendom als Julianus[2]) worden gekenmerkt. Deze Grieken waren inderdaad veel minder ,,Grieks" in de classieke betekenis van het woord, dan de jonge koning in het Nijldal, die tweehonderd jaren vóór de Trojaanse oorlog stierf.

Een minnaar van zinnelijke schoonheid was Ichnaton stellig, en een zeer vurige. Maar daar bleef hij niet bij staan. Van het geluk der gewaarwording van kleur, lijn, beweging, aanraking, klank, geur, rees hij, zoals wij weten, omhoog tot het subtieler gebied der abstracte relaties en ten slotte tot de realisatie van de aldoordringende eenheid der allerhoogste wezenheid, t.w. de Kracht in de Zon.

Wij behoeven hier niet meer uit te weiden over de grote beginselen waarop zijn geloof gebaseerd was, beginselen, die door de moderne wetenschap als juist zijn bevestigd, namelijk: de uiteindelijke gelijkwaardigheid van alle vormen van energie, en de uiteindelijke gelijkheid van kracht en stof. Evenals de meeste, zo niet alle, geniale denkbeelden, schijnen deze beginselen het resultaat te zijn van een zeker rechtstreeks inzicht in de waarheid, hetwelk geen verklaring vindt in gegevens van in zijn tijd opgedane uiterlijke ervaring en evenmin in het gewone middel der logische redenering. En hetgeen de hymnen ons duidelijk vertellen, en hetgeen de afbeeldingen ons te verstaan geven omtrent Ichnatons buitengewone gevoeligheid voor het schone, doet ons denken aan het fundamentele verband tussen de scherpzinnigheid van de man der wetenschap en de inspiratie van de kunstenaar, waarover weleens door creatieve geleerden zo indrukwekkend is geschreven [3]). Het weten, waarvan de pharao blijk gaf door ,,de Heer der Stralen" ook te noemen ,,de Grote Bulderaar" (de donderaar), alsmede door de vereenzelviging van ,,de warmte en het licht in de schijf" met de zonneschijf zelf, werd door hem verkregen, zouden wij zeggen, zoals grote denkbeelden door alle ontdekkers worden verkregen, namelijk door een soort spontane intuïtie, volgende op een periode van onderbewuste voorbereiding. En wanneer in de meeste gevallen het aesthetische element een aanmerkelijke rol speelt bij de ontdekking van de waar-

---

kleren waren hem en zijn god een gruwel, en natuurlijk ook lichamelijke genoegens; zang en muziek haatte hij. Die man had ook een aantal volgelingen.

[1]) Zie b.v. *Het Leven van Plotinus* door Porphyrius. [2]) Zie Gibbon: *Decline and Fall of the Roman Empire*, Everyman, deel II, blz. 349. [3]) B.v. door H. Poincaré: *Science et Méthode*, deel III, blz. 50–59; *La science et l'hypothèse*, blz. 183.

heid; wanneer een gegeven oplossing van een wiskundig vraagstuk of een gegeven verklaring van een physicalisch verschijnsel zich aan de geest schijnt op te dringen door zijn simpelheid en elegantie, dan kunnen wij ook veilig aannemen, dat de jeugdige auteur der hymnen en de inspirateur der Amarna-kunstrichting zijn hypothese betreffende de universele eenheid ten dele, zo niet geheel, opstelde onder de drang van de schoonheid der oneindige horizonten, die zij voor hem opende; onder de drang van de indrukwekkende harmonie, die zij in zijn conceptie der dingen bracht.

Zijn voorbereiding was dat speuren naar het volmaakte, dat hem heel zijn leven bezig hield, het volmaakte, dat voor hem in de eerste plaats in de volkomen bevrediging van zijn aesthetisch gevoel lag, namelijk: het vlekkeloos schone. En de bewustheid der eenheid van alle krachtvormen in de ongrijpbare ziel van de zon — der eenheid van alle verschijnselen in de Ene Werkelijkheid — schijnt over hem te zijn gekomen als het scherpe, rechtstreekse gevoel van een volmaakt patroon half verborgen onder de noodzakelijke beperkingen van het stoffelijke bestaan. Het was de visie van een ontzaglijk, geordend plan, opmerkelijk door zijn statige eenvoud; het product van zijn eigen geest, ongetwijfeld, doch bestemd om eens zijn objectiviteit te bewijzen. Het was inderdaad de visie van het duurzame, dat de grondslag is van de schoonheid van het heelal, die alleen aan een veelzijdig kunstenaar is gegeven.

Ichnaton beminde dus de wereld der vormen, omdat zij schoon is; en door haar ontwaarde en beminde hij de eeuwige schoonheid van de onzienlijke wereld der essenties. De pracht van de opgaande en ondergaande zonneschijf bracht hem tot aanbidding van de ,,ka" van de schijf. Wanneer, ongeveer duizend jaren later, Plato in onsterfelijke taal zijn dialectiek der liefde schreef — het glorieuze rijzen der verrukte ziel van de schone vormen tot de schone ideeën, eeuwige oerbeelden van al hetgeen tijdelijk meedoet in het spel der verschijnselen — dan bracht hij daarmede niets anders tot uitdrukking, dan wat de jonge stichter van de religie van Aton eens gerealiseerd, geleefd en geleraard had.

Uit de ingeboren dorst naar het schone schijnt niet alleen 's konings inzicht in het wezen van de stoffelijke wereld te zijn ontsproten, doch insgelijks zijn geloof in de eenheid van het leven, die waarheid achter heel zijn waardebepaling.

De hymnen zingen van de schoonheid van de zon en de vreugde van alle schepselen bij zijn aanblik. De werken der Amarna-school — van die kunstenaars, aan wie Ichnaton ,,had geleerd de wereld te zien in de geest

van het leven" [1] — vertellen ons, wat de schoonheid der schepselen voor de discipelen en voor de meester betekende. De taferelen van gelukkig leven van dieren en planten, als b.v. op het plaveisel in 's konings paleis [2], hebben méér dan decoratieve waarde. Zij prediken liefde voor die wezens om de wille van de schoonheid, die zelfs uit het geringste hunner straalt. Zij wijzen ons erop, welk een meesterstuk van de hoogste Kunstenaar een viervoeter, een vlinder, een papaver, zelfs een grassprietje, is; en zij nodigen ons uit, om die lieflijke onschuldige dingen, die alleen maar willen leven en genieten van de dag, lief te hebben.

Zoals reeds gezegd, schenen Ichnatons gewetensbezwaren tegen de oorlog, die aan de Egyptische heerschappij in Syrië en indirect aan de Aton-dienst in Egypte een einde maakte, slechts één aspect te zijn van zijn algemene afkeer van het toebrengen van lijden. En in het licht van alles wat wij uit zijn hymnen weten, mogen wij gerust zeggen, dat de voornaamste oorzaak van zijn liefde voor de levende wezens van de mens tot de plant, en van zijn wens om hen te sparen, zijn diep gevoel van de schoonheid van het leven „an sich" was. Hij zag in elk gevoelig schepsel, uit nietige kiem geduldig voortgebracht door de actie van de goddelijke „Sjoe in Aton" en getooid met heel de lieflijkheid van zijn soort, een kunstwerk, veel te kostelijk om te worden vernietigd ter wille van sport of ijdele roem, zelfs ter wille van „nationale belangen". En dit is ook wel de reden, waarom uit de tijd van zijn regering geen berichten over jacht- en slachtpartijen bestaan.

Het schijnt, dat hij geen tijd had voor dat gruwelijke bedrijf, dat dichters en schilders zo dikwijls als „grimmige schoonheid" verheerlijken. En hierin ligt een bevestiging van onze mening, dat de zichtbare schoonheid, hoe belangrijk ook in zijn ogen, niet alles voor hem was. Over deze schoonheid heen, en door haar, zocht hij die duurzame harmonie tussen feit en gedachte, actie en ideaal, existentie en essentie; de subtieler schoonheid, die niet door een oppervlakkige kijk op de dingen kan worden ontdekt en die de essentie van de goedheid is. Een gruwelscène kan hoogstens in haar omtrekken en op een afstand mooi lijken. Bij een nadere beschouwing van haar détails ontwaart men te veel lelijks. Geen verwringing van levende vormen, waarvan de oorzaak als pijn wordt onderkend, is schoon, want uitsluitend gezond en gaaf leven, meesterwerk der universele energie, houdt schoonheid in.

Hier mogen wij opmerken, dat voor Ichnaton, evenals voor de grootste kunstenaar onder de Griekse philosofen tien eeuwen na hem, het Schone

[1] AWE, b, blz. 181. [2] AWE, b, blz. 178.

en het Goede nauw met elkaar verweven, zo niet identiek, zijn. Maar in plaats van met Plato te zeggen, dat „het Schone de uitstraling van het Goede" is, schijnt de jonge profeet van de zon te hebben willen doen uitkomen, dat het Goede alleen het wezenlijk Schone is. Strikt genomen, hebben moderne auteurs gelijk, die beweren, dat Ichnatons leer geen morele inhoud heeft, en dat voor hem het bestaande het juiste was [1]. Het zou echter onrechtvaardig zijn tegenover de religie van Aton, wilden wij niet toegeven, dat, al bevat zij geen lijst van geboden en verboden, zij desalniettemin met handelingen nauw verband houdt. En haar practische zijde blijkt geheel op aesthetische grondslag te berusten. Zedelijke waarden schijnen voor Ichnaton slechts de hoogste onder de aesthetische waarden te zijn geweest. Met andere woorden: het schone was hem het laatste criterium van de zedelijke en de intellectuele waarheid en de betrouwbaarste gids voor het vinden van beide.

Zo kunnen wij de religie van Aton als een religie der schoonheid kenschetsen. Wat zij verder nog is, is een uitvloeisel van dit fundamentele aspect. In het bijzonder schijnen haar drie negatieve kenmerken — in een vorig hoofdstuk genoemd als: het ontbreken van een mythologie, van verhalen omtrent bovennatuurlijke gebeurtenissen en van een uitgesproken theorie betreffende het hiernamaals, alle drie blijken van een rationalisme, dat bijna in geen enkele andere godsdienst wordt gevonden — toegeschreven te moeten worden aan haar „heidense" geest. Mythologisch symbolisme was overbodig; de physicalische feiten van de wereld waren schoon genoeg als achtergrond van elke plechtige cultus en als inspiratie voor gevoelige zielen. De natuur was schoon genoeg, ook zonder bovennatuurlijke dingen. En het tegenwoordige leven was schoon genoeg, om te worden geleefd met geconcentreerde belangstelling en om er dagelijkse vreugde en dagelijkse lessen uit te putten, ook zonder pogingen om het geheim van het grote ginds te doorgronden. Ten hoogste vinden wij, zoals wij reeds hebben gezien, in het gebed op Ichnatons doodkist en in de inscripties in de graven van zijn volgelingen, het denkbeeld van een voortzetting van het individuele bestaan in een gezegende toestand van subtieler stoffelijkheid, waarin men zich nog in de aanblik van de zon kon verheugen. Meer was er niet. De stichter van de Aton-cultus kon zich niets schoners verbeelden dan het stralende gelaat van onze vader-en-moederster. Dit was de zichtbare uitdrukking van de Ene God. Haar te aanschouwen, was het paradijs. Te begrijpen de aard van haar uitstraling en

[1] JHB, f, deel II, blz. 120.

haar betrekking tot onszelf en tot al het andere, was het ondervinden van het eeuwige leven. *Haar* te aanbidden in waarheid, d.i. in de juiste geest, was het bereiken van 's mensen doel, het doel des levens. En door de overweldigende aantrekkingskracht der zinnelijke schoonheid was dit binnen ons bereik, en het paradijs was hier. Misschien was het *ook* aan gindse zijde van het graf; maar *hier* was het reeds, aan deze zijde van de eeuwige poorten. Want voor Ichnaton schijnt de zaligheid niets anders te zijn geweest, dan de toestand waarin het feit der onvermengde schoonheid ons bewustzijn vult, – als wanneer men de zon aanschouwt op dezelfde wijze als *hij* het deed.

Ongetwijfeld is er, zoals gezegd, méér in de hymnen dan een zuiver physiek genieten van de zon. Maar een huivering van welbehagen, intens physiek inderdaad, bij het contact met licht en warmte en gelukkig natuurlijk leven; een gevoel van volheid bij het zien der schoonheid van de zichtbare wereld, *is* stellig aan de wortel van elk later idealisme. Het herhaalde prijzen van de lieflijkheid van de zonneschijn; de keuze van de uitdrukkingen, waarmede de verrukking der onderscheiden schepselen bij het opgaan van de zon wordt aangeduid; de overheersende idee van de algemene vruchtbaarheid, tot uiting komende in de diverse boeiende beelden, – dit alles bevestigt de in wezen heidense vreugde waarvan wij hiervoor spraken. Wij gebruiken het woord „heidens" in zijn edelste betekenis en willen daarmede te verstaan geven, dat wij in de bezielde koning een handhaver zien van dat ideaal van gezonde, vreugdevolle, zinnelijke volmaaktheid en ook van helder rationeel denken, hetwelk later het doel was van de Griekse wereld en van heel de wereld rondom de Middellandse Zee in haar gloriedagen; en dat wij in hem tevens zien de historische voorloper van het klassieke Griekenland, althans zoals wij ons dit voorstellen.

Het Griekse ideaal, geworteld in de diepte van Ichnatons aesthetische natuur, werd door hem dichter benaderd dan door velen van hen, die zich in de loop der eeuwen als onwrikbare belijders van het Hellenisme aandienden. Opmerkenswaardig is, dat juist die gevoeligheid voor het Schone hem de stoot schijnt te hebben gegeven, die hem de ervaringsgrens van het historisch Hellenisme ver deed overschrijden; ver ook overschrijden de grens, die, in naam van Christendom en humanisme, bereikt is door mensen, die zich van de beperkingen der klassieke heidense beschaving wèl bewust waren.

De in zijn hymnen tot uiting komende liefde is niet die ongewettigde belangstelling van de mens voor zijn eigen soort boven alle andere soorten, zoals die wordt gepreekt door de meeste godsdiensten, die de nationale en in hoofdzaak rituele religies der oudheid achter zich hebben gelaten. Zijn liefde kwam voort uit de bewustheid van de broederschap van alle wezens,

die leven en schoonheid van de zon hebben ontvangen. Het is de waarlijk universele liefde, en in haar licht is het bijgeloof van de uitverkoren soort even kinderachtig en barbaars als het bijgeloof van het uitverkoren volk; het is de liefde voor het dier, de vis, de plant niet minder dan voor de mens; een liefde, die door geen enkele van de levende godsdiensten van de wereld wordt verkondigd, zekere Indische religies en door deze beïnvloede leringen uitgezonderd. Maar terwijl in deze leren deze liefde gebaseerd is op metaphysische overwegingen of op zedelijke beginselen, blijkt zij in de religie van Aton de onmiddellijke, spontane uitkomst te zijn van een overmeesterend gevoel voor de schoonheid van het leven. Indien, als voor Ichnaton, schoonheid de laatste maat van alle waarden is, dan is de mens stellig niet het middelpunt van het heelal en het brandpunt van alle wenselijke activiteit, want de andere kinderen van de levengevende God zijn even schoon als hij, zo niet veel schoner in hun absolute onschuld.

Aldus kan de aesthetische levenshouding – „Grieks" genoemd door de moderne mens, die gewoonlijk met het verdere verleden niet bekend is – een waar minnaar van het schone, zoals zij het Ichnaton deed, tot die waarlijk universele liefde brengen, die en door de Griekse en door de Christelijke bewustheid slechts bij hoge uitzondering wordt verkregen.

Sedert de strijd tussen de in zo hoge mate artistieke en rationele geest van het Hellenisme en het in zo hoge mate humanistische Christendom, hebben de beste geesten van het Westen naarstig gezocht naar een synthese, die de voortreffelijkheden van de elkaar aanvullende wijsheden met elkaar zou kunnen verbinden. Mogelijk wordt ook in andere beschavingsgebieden de noodzakelijkheid gevoeld van zulk een synthese tussen oude gedachtestromingen, die, elkeen voor zich, de eeuwige idealen van aesthetische volmaaktheid, van intellectuele doelmatigheid en oneindige liefde tot uiting brengen.

De religie van Aton, met haar blijde dronkenschap van zonneschijn en tastbare schoonheid, die ten slotte tot een hoogst rationele kijk op het heelal en tot de liefde voor alle levensvormen leidt, schijnt een antwoord te geven op het eeuwenoude zoeken naar iets, wat alle kanten van onze natuur gelijktijdig zou kunnen bevredigen. De inspiratie waarvan zij vervuld is, is wellicht het enige, wat ons tot aan de hemel kan verheffen, zonder ons van deze lieflijke en beminnenswaardige aarde te scheiden. En hoe men ook in andere opzichten over haar stichter moge denken, men zal moeten toegeven, dat in hem het beste van de ideale Athener met het beste van de ideale Indiër tot één onscheidbaar mengsel was verenigd, ongeveer duizend jaren vóór Plato en negenhonderd jaren vóór de Boeddha.

HOOFDSTUK VIII

WAT DE RELIGIE VAN ATON INHOUDT.

DOOR MODERNE SCHRIJVERS IS AAN DE RELIGIE VAN Aton dikwijls het verwijt gemaakt, dat zij volkomen gespeend is van enig gevoel voor gerechtigheid. Budge schrijft: ,,Geen enkele bekende Aton-tekst gewaagt van een zondebewustheid, en de hymnen aan Aton bevatten geen bede om geestelijke verlichting, hogere kennis of wijsheid" [1]) Elders zegt hij, na Aton te hebben vergeleken met Varoena, zoals deze in de Rig-Veda is beschreven: ,,Maar Varoena bezat een attribuut, dat, voorzover wij weten, Aton niet heeft: hij spoorde de zonde op en berechtte de zondaar" [2]). En Breasted, ofschoon hij, in tegenstelling tot Budge, Ichnatons leer over het algemeen bewondert, vertelt ons, dat ,,de behouden gebleven bronnen over het Aton-geloof geen erg spirituele conceptie van de godheid onthullen, noch haar ethische hoedanigheden toekennen, behalve dan zulke, die reeds sedert lange tijd aan Ra werden toegeschreven. Onze bronnen wijzen niet uit, dat de koning zich noemenswaard had verheven boven een onderkennen van de weldaden tot de voorstelling van de gerechtigheid in het karakter van God, noch van Gods eis der gerechtigheid in het karakter van de mensen" [3]). Bijna niemand, met uitzondering van Flinders Petrie en Weigall, schijnt de ,,grote verandering" te kunnen waarderen, die Ichnatons religie ,,ook in de zedeleer" [4]) kenmerkte, en de practische waarde te erkennen van de in de hymnen, in de grafinscripties van Tell-el-Amarna en in het lichtende voorbeeld van Ichnatons leven als heerser en mens naar voren gebrachte leer.

En zelfs Weigall, de religie van Aton vergelijkende met het Christendom, vindt aanleiding om te beweren, dat ,,deze vergelijking noodzakelijk ongunstig voor 's pharao's leer moet uitvallen, daar zij de tekortkomingen

[1]) EWB, i, blz. 115. [2]) EWB, i, blz. 114. [3]) JHB, f, deel II, blz. 120; critiek van dezelfde strekking ook in JDP, blz. 156–157 en 160. [4]) FPE, d, deel II, blz. 218 en AWE, b, blz. 152.

daarvan onthult" [1]). Deze mening, zo geheel verschillend van de onze, komt stellig voort uit het, door andere auteurs zo sterk beklemtoonde idee, dat in het Aton-geloof het zondebewustzijn ontbreekt.

Het is een feit, dat de op de leer betrekking hebbende bestaande documenten geen opsomming geven van geboden en verboden, geen nauwkeurige voorschriften — in het geheel geen voorschriften — voor het leven dat de discipelen moesten leiden, zoals dit in de gewijde boeken van de meeste andere godsdiensten het geval is. Niets is er gezegd van een wakende gerechtigheid; en het is mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat Ichnaton in het geheel niet geloofde ,,in het dogma van de beloning der rechtvaardigen en de bestraffing der boosdoeners" [2]). Inderdaad is er nergens ook maar de geringste toespeling op het bestaan van een positieve boosheidsmacht, tegengesteld aan een welwillend god, als de Satan van de Bijbel; nergens enig blijk van de bewustheid van wat latere ethische godsdiensten de ,,zonde" hebben genoemd, d.w.z. het overtreden van Gods geboden. Ichnatons god gaf geen geboden. Hij is een ,,amoreel" god. Wij moeten niet vergeten, dat die god geen mens is en ook geen wezen hoger dan de mens, die de mens naar zijn beeld heeft gemaakt. Hij is de inwonende Kracht in alle dingen, de Bron van het leven, geen persoon; hij is het Ene onbepaalbare Beginsel, brandende in de warmte, schijnende in het licht, bulderende of zingende in het geluid, bewegende door de stof als electriciteit; het Beginsel, dat *bestaat* aan de wortel van de uiteindelijke eenheid van al het bestaande. Kan zulk een god met onze pieterige maatstaf worden gemeten? Kan hij ,,goed" of ,,kwaad", ,,moreel" of ,,immoreel" zijn volgens onze waardebepaling? Aan geen god, die tot het stoffelijke heelal in zo nauwe betrekking staat als Ichnatons ,,Sjoe in Aton", kan een morele persoonlijkheid worden toegedicht. Zijn bewustzijn, indien aanwezig, kan geen persoonlijk bewustzijn wezen. Zijn liefde voor zijn schepselen kent evenmin enig verschil als de warmte van de zonnestralen, die overgoeden en slechten schijnen. Het denkbeeld van een wakende gerechtigheid is menselijk, — God heeft er niets mee te maken. Moraliteit is in ons, niet in Hem.

Kan dan een volgeling van Ichnaton de gemakkelijke weg volgen en doen wat hem lust?

De stichter van de religie van Aton wilde een ,,leven in waarheid". ,,In zijn leer, zoals deze fragmentarisch in de hymnen en in de grafinscripties der edelen is bewaard gebleven, wordt bestendig de nadruk gelegd op

[1]) AWE, b, blz. 127. [2]) EWB, i, blz. 95.

,waarheid', hetgeen voordien en later nimmer het geval was", zegt Breasted[1]). Ichnaton noemde zich ,,Anch-em-Maat", d.i. ,,hij die in waarheid leeft". Maar wat is waarheid? ,,Maat", schrijft de door ons dikwijls aangehaalde geleerde hieroglyphenkenner Budge, ,,betekent hetgeen recht, waar, werkelijk, overeenkomstig de wet is, zowel lichamelijk als zedelijk, de waarheid, de werkelijkheid enz." [2]). ,,Met *levende in waarheid* kan de koning", voegt Budge hieraan toe, ,,nauwelijks hebben bedoeld 'levend in of volgens de wet', want hijzelf was immers de wet. Hij zou bedoeld kunnen hebben, dat hij in het Atonisme de waarheid of het werkelijke had gevonden en dat, godsdienstig, al het andere waan en bedrog was. Aton leefde in *maat*, d.i. in waarheid en werkelijkheid; en de koning, in wie de essentie van Aton was, deed dus insgelijks" [3]).

Indien deze interpretatie van *maat* juist is, dan moet Ichnaton gewenst hebben, dat 's mensen levenshouding zou worden bepaald door de kennis van de weinige feiten en het aanvaarden van de weinige hoogste waarden, die, naar wij hebben gezien, de stevige achtergrond van het Aton-geloof vormden. Deze feiten waren de identiteit van de uiteindelijke essentie en de eenheid van al het levende, haar veelvormige en eeuwig-veranderende uitdrukking; het ouderschap van de zon en, door de zon, van de kracht in deze, de kosmische energie, alsmede de daaruit voortvloeiende broederschap van alle levende wezens, niet alleen van de mensen; de eenheid van de zichtbare en de onzichtbare, de stoffelijke en de subtieler wereld, blijkens de verkondigde identiteit van de vurige schijf en de warmte en het licht binnen deze. Met andere woorden: het waren de weinige algemene waarheden, die door het moderne onderzoek geleidelijk worden bevestigd en die stellig ook nog in een verre toekomst denkende mensen zullen voldoen. Deze Religie was de enige ware religie, en alles behalve ,,waan en bedrog"; geen speciaal geloof met weliswaar religieuze aantrekkingskracht, doch eveneens met de nodige, in de loop der eeuwen steeds duidelijker wordende beperkingen; niet *een* religie onder vele, doch *het* geraamte, waarvan geen leer aanmerkelijk zou mogen afwijken, wilde zij waarlijk universeel zijn en de toets des tijds kunnen doorstaan. Zij gaf geen geboden; zij kende geen lijsten van ,,gij zult" en ,,gij zult niet". Toch kon zij, en zij *was* het ook, een leidraad wezen voor het gedrag, en wel daardoor, dat ons gedrag de uitkomst is van hetgeen wij zijn, d.w.z. van hetgeen wij weten en liefhebben. De religie van Aton was gegrond op de intuïtieve kennis van het harmonieuze heelal, beheerst (althans volgens onze maatstaf) door de zon, onze vader-en-moeder, alsmede op de liefde voor de

[1]) JHB, f, deel II, blz. 120. [2]) EWB, i, blz. 86. [3]) EWB, i, blz. 86–87.

schoonheid daarvan. Wie een en ander bezat, die had geen geboden nodig om volgens 's meesters standaard te leven, — in harmonie met deze schone wereld, in harmonie met het leven, met zijn eigen diepere natuur, ,,in waarheid".

Het zichtbare heelal gehoorzaamt aan wetten, aan die grote kosmische wetten, van welke aard deze ook mogen zijn, die er die majestueuze orde in brengen welke de loop van de sterren en het spel van de stof regeert. Ook de zichtbare wereld heeft haar wetten van actie en reactie, die eveneens waar zijn. Hij die wenst ,,te leven in waarheid", dient niet alleen deze ongeschreven wetten te beschouwen als physicalisch zowel als moreel, en in grote en kleine dingen rationeel te handelen, — hij moet er insgelijks naar streven, de schoonheid van de zonneverlichte aarde en de onpartijdige vriendelijkheid van de Kracht in de zon te weerkaatsen binnen zijn eigen kring. Hij moet alle schepselen liefhebben als zichzelf, zoals Hij, wiens stralen hen doet leven, allen liefheeft. Hij mag hun onder geen voorwendsel leed toevoegen: de mishandeling van het nederigste dier door een verstandelijk wezen dat weet wat het doet, is een belediging van de Heer des Levens en een heiligschennis. Maar dit is nog niet voldoende: hij moet hun helpen te leven en gelukkig te zijn, vreugde te scheppen in het licht en de warmte van de gemeenschappelijke vader en deze te loven, elk op de wijze van zijn soort. Dàn alleen kan hij geheel rationeel wezen — d.i. in overeenstemming met het hoger doel van zijn natuur — wanneer hij welwillend en liefhebbend is voor al het levende, zoals Ichnaton zelf het was, volgens zijn schone hymnen.

Deze getrouwheid aan een goddelijke norm, dit gevoel voor de schoonheid en belangrijkheid van het leven, deze actieve, onpartijdige welwillendheid, waren door de jonge koning niet *geboden* als betamend een waar volgeling van zijn leer. Zij vormden een belangrijk onderdeel van de persoonlijkheid van een waar discipel. En de leer kon geen vat hebben op hen, die, niet gevoelig genoeg of niet voldoende intelligent, deze neiging, althans in hun betere momenten, niet reeds bezaten. Dit is wellicht een van de redenen, waarom Ichnaton zijn leer alleen maar aan zeer weinigen heeft gepreekt. Door de aard van haar eredienst was de religie van Aton, zoals gezegd, geschikt voor alle schepselen, van de ,,Uebermensch" naar beneden tot de zonnebloem. Maar in hetgeen zij practisch veronderstelde, eiste zij zulk een hoge graad van ingeboren fijngevoeligheid, dat zij, verre van toepasselijk op alle mensen, een leer voor de élite bleef en altijd wel zal blijven. Haar essentieel aesthetische en daarom aristocratische zedeleer was te vrij en te edel, dan dat de velen haar zouden hebben kunnen begrijpen, — een reden, waarom het Aton-geloof in onze tijd zo dikwijls ,,amoreel" is genoemd.

Er hangt een dubbelzinnigheid om het woord „moraliteit". Hetgeen gewoonlijk daarvoor doorgaat, zou beter beschreven kunnen worden als gehoorzaamheid aan de bepalingen van een gegeven samenleving in een gegeven staat van ontwikkeling, als politieverordeningen in ruimere zin. Volgens deze populaire zienswijze is het belangrijkste dat wat men doet, niet wat men *is*. Wat iemand is, bepaalt alleen maar zijn gedachten en gevoelens; zijn handelingen bepaalt het hoogstens, wanneer hij aan zichzelf is overgelaten. Hetgeen men doen mag of moet en hetgeen men heeft na te laten, wordt vastgesteld door de eisen van de gemeenschap waartoe men behoort. Bij alle succesvolle godsdiensten is de reeks van „zedenkundige" geboden en verboden nauw verbonden met het idee van de gemeenschap, de maatschappij; en hun practische hechtheid hangt af van hun vatbaarheid voor verschillende uitleggingen, naar gelang de maatschappelijke begrippen met de tijd en de ruimte veranderen. Hun doel is in de eerste plaats, om elkeen van de gelovigen tot een waardig lid te maken van een gegeven groep mensen: familie, stam of kaste, natie, ras, mensheid.

Aan de religie van Aton was deze kuddegeest vreemd. Het was geen religie, die te eniger tijd voor leden van enige speciale groep geschikt was; het was een leer voor de tot vol bewustzijn gekomen individu, die de schoonheid van de zon beminde en door de zon zijn persoonlijke verwantschap met heel de levende schepping besefte. Zulk een persoonlijkheid — de stichter van de religie zelf was het prototype — heeft de boeien van alle willekeurige gemeenschappen geslaakt. Van geen enkele groep is hij lid, behalve van de totaliteit van alle gevoelige individu's van alle rassen en soorten. Alleen van de Vader van al het levende gevoelt hij zich de onderdaan. Hij kwijt zich van de „plichten", die andere mensen jegens hun kleine groep erkennen, doch niet om dezelfde redenen en niet in dezelfde geest als zij. Wanneer deze plichten niet in strijd zijn met de breder en fundamenteler verplichtingen van liefde voor al het levende, dan vervult hij ze in naam van die diepere verplichtingen. In andere gevallen erkent hij ze niet als plichten. Zijn gedrag wordt bepaald door de natuurlijke wet van zijn eigen wezen, en door geen andere wet. En zijn gedrag voldoet aan een norm van innerlijke schoonheid, die nimmer wordt benaderd door welke groep-voorschriften ook, juist omdat zijn wezen de voornaamheid van de natuurlijke eerlijkheid, de natuurlijke moed en de natuurlijke vriendelijkheid heeft bereikt. Hij kan doen wat hij wil en de exponent blijven van rede en liefde, — neen, andersom: hij blijft dit, omdat hij overeenkomstig zijn eigen wet handelt; want liefde en rede zijn aan de wortel van zijn wezen, en hij weet dit.

Breasted zegt in zijn commentaar op de betekenis van „leven in waar-

heid", dat voor Ichnaton „juist was wat *was*, en dat de juistheid bewezen werd door het zijn" [1]). Stellig bedoelt de geleerde historicus niet te zeggen, dat de jonge pharao — die in zijn particulier en officieel leven zo geheel anders handelde dan anderen — juist achtte wat het gebruikelijke was, alleen omdat de mensen het deden; evenmin zal hij hebben willen beweren, dat alles wat een mens deed in Ichnatons ogen goed was, enkel en alleen omdat het mogelijk was het te doen. Dit zou absurd wezen. 's Konings levenslange strijd tegen het georganiseerde bijgeloof en zijn zonderlinge houding tegenover de politieke „werkelijkheden" van zijn tijd, bewijzen voldoende, dat vaststaande tradities door hem niet als criterium voor goed en kwaad werden beschouwd. En zijn verontwaardigde brief aan Aziroe, naar aanleiding van de moord op een van zijn trouwste vazallen — voor het nageslacht bewaard gebleven onder zijn diplomatieke correspondentie — laat wel zien, dat geen handeling in zijn ogen gewettigd was, alleen omdat iemand haar nu eenmaal had bedreven. Wat in de gewone betekenis *was*, wat gebeurd was en wat over het algemeen placht te gebeuren, dat was voor hem volstrekt niet noodzakelijk het juiste. Juist was, wat in religieuze zin absoluut was; d.w.z. wat altijd en overal was, wat naar het oordeel van het hoger bewustzijn subtieler, scherper, scherpzinniger was dan het gewone, — de bewustheid van de kosmische waarheid, physicalisch en moreel, *dat* was hem het juiste, en dat alleen.

De conclusie is dus gewettigd, dat het Aton-geloof, hoewel het geen geboden en verboden kende zooals andere godsdiensten, volstrekt niet zonder een bepaalde morele inhoud was. Het ethische karakter van de religie wordt nog onderstreept door het feit, dat haar morele implicaties méér doelden op wat men diende te zijn, dan op hetgeen men diende te doen. Want indien er een verschil bestaat tussen zuivere moraliteit en verheerlijkte politieverordeningen, dan ligt dit toch wel in de buigzaamheid en de vrijheid van morele handelingen vergeleken met handelingen voorgeschreven door wetten en gebruiken. Een werkelijk morele handeling — of onthouding — is een kunstwerk, waarbij de gehele persoonlijkheid van de handelende of niet-handelende is betrokken, een schepping die het stempel der individualiteit draagt. Een handeling als gevolg alleen maar van gehoorzaamheid aan een bevel is dit niet. Iedereen kan blindelings bewegingen maken op geschikt geformuleerde bevelen. Niet iedereen kan de serene schoonheid van de Vader des Levens weerkaatsen, liefde uitstralen, leven in waarheid. De werkelijke heiligen van alle godsdiensten

[1]) JHB, f, deel II, blz. 120.

hebben er bewust of onbewust naar gestreefd, terwijl de gemiddelde mensen altijd méér onder de indruk zijn van de letter van zedekundige geboden, dan van de geest daarvan.

Het werkelijke verschil tussen de religie van Aton en de meeste andere godsdiensten ligt in het feit, dat deze laatste strenge leefregels voor hun aanhangers hebben uitgevaardigd, en dat Ichnatons leer dit niet deed. Deze schiep slechts een artistieke atmospheer, waarin een gevoelige ziel zich gemakkelijk kon verheffen tot het eeuwig schone dat waar en goed is. Zij putte bezieling uit het leven en zij aanbad de zon, bron van het leven; en de deugdzaamste der mensen was automatisch hij, die het leven en de zon met al zijn zinnen, met heel zijn hart en zijn gehele verstand liefhad. Maar zij daalde niet af in onderdelen en vertelde de discipel niet, hoe hij zich in de verschillende levensomstandigheden had te gedragen. Dit was overgelaten aan hemzelf en aan zijn bekwaamheid om de morele waarheid te bevatten, d.w.z. aan een soort aesthetische intuïtie. Het Aton-geloof was, zoals gezegd, aristocratisch. Het stelde geen belang in de gemiddelde mens met zijn botte zinnen, zijn gerichtheid op onmiddellijke winsten en verliezen, zijn natuurlijke bekrompen kijk op de dingen. Het had geen belangstelling voor de sekure, onbenullige, dwingende noodzakelijkheden van de georganiseerde maatschappij. Alleen zij konden Ichnatons discipelen zijn, die geen uitdrukkelijke „Gij zult " en „Gij zult niet" nodig hadden om vertrouwbaar, moedig en vriendelijk te zijn; zij, die beschreven kunnen worden als „heiligen" in tegenstelling tot de grote hoop der „zondaars"; de élite in tegenstelling tot de algemene kudde der middelmatige leugenaars en lafaards, die zelfs te slap zijn om consequent slecht te wezen.

Van de ethische kant van de religie van Aton kan hetzelfde worden gezegd als van haar philosophie. Zij was, zoals in het beroemde koninklijke motto „Levende in waarheid" is uitgedrukt, de essentie van het morele leven, onafhankelijk van zedekundige wetboeken van menselijk maaksel, en even vrij van de vrees voor het hellevuur als van die voor menselijke strafverordeningen. Ichnaton gaf geen geboden, evenals hij geen dogma's afkondigde. De weinigen, die vatbaar waren voor de geest van zijn leer, hadden daaraan geen behoefte. En zij, die het aesthetische zintuig misten, hetwelk alleen in staat stelt om de vitale kosmische waarden te begrijpen, zij zouden, zelfs al hadden zij op grond van een morele code alles gedaan wat een discipel van de koning diende te doen, toch niet méér „in waarheid geleefd" hebben, dan een mens zonder smaak een kunstenaar zou wezen, alleen omdat hij de technische regelen van een kunst opvolgt.

Indien er iets is, dat in een mens het gloeiende verlangen kan wekken

naar harmonie met de eeuwige waarden die hem beheersen, dan is dit stellig niet het opvolgen van hem door wetten of gebruiken opgelegde plichten. Wèl zou dit het stralende voorbeeld van een superieur individu kunnen zijn. Al de grote leraren van de wereld — de stichters van duurzaam succesvolle godsdiensten — schijnen veel groter te zijn geweest door het persoonlijke voorbeeld dat zij gaven, dan door hun geboden, hoe subliem deze ook mochten zijn.

Het ontbreken van uitdrukkelijke, voor elke levensomstandigheid toepasselijke, voorschriften was misschien (precies als de negatieve bijzonderheden, die wij hiervóór bespraken) een van de diepe rationele feiten, die het Aton-geloof beletten, een georganiseerde godsdienst te worden. Terwijl het voorbeeld van de stichter steeds bezielend zal blijven voor allen, die ervan overtuigd zijn, dat niets anders dan het ceremonieel georganiseerd dient te worden, aangezien ware religiositeit in wezen persoonlijk en onorganiseerbaar is. De zedeleer van de religie van Aton was gegrond op kosmische waarden, niet alleen op sociale waarden. Wij moeten hierbij opmerken: op kosmische waarden, gerealiseerd door een buitengewoon mens. Wellicht nog méér dan de andere aspecten worden deze waarden door de historische figuur van Ichnaton overheerst. De enige plicht, door de discipelen geredelijk op zich genomen, was de navolging van hem, die door hen werd genoemd „het stralende beeld van de zon" en „de zoon van de levende Aton, Hem gelijk voor eeuwig". En dit zou, naar het ons voorkomt, ook de enige plicht zijn, op zich te nemen door een mens, die in de toekomst de drie en dertig eeuwen oude religie der liefde en rede mocht willen doen herleven en de jonge profeet van de zon opnieuw tot een levende kracht in *onze* wereld zou willen maken. Met navolging bedoelen wij geen gedienstig nabootsen van zijn handelingen, doch het opslorpen van de geest waarin hij leefde, het aankweken en ontwikkelen van de kenschetsende trekken van zijn persoonlijkheid, namelijk: onwrikbare waarheidsliefde, volstrekte oprechtheid, verbonden met de zeldzame moed om niet af te wijken van hetgeen men als juist heeft erkend, zelfs ten koste van de hoogste wereldlijke belangen; en tegelijkertijd toegewijde liefde voor alle schepselen.

In het graf van Ai, een van zijn edelen, leest men in een inscriptie de woorden: „Hij [Ichnaton] goot mij waarheid in, en ik verafschuw de leugen". In het licht van Ais latere loopbaan is het lastig te zeggen, of dit wel geheel oprecht was bedoeld. Het toont echter de ideale houding van een discipel van de koning. In Ichnatons ogen geheel verkeerd was alleen maar een leugen onder welke vorm ook, het ontkennen van de positieve wet van het eeuwige leven, dat liefde is; het ontkennen van 's mensen dieper

zelf, dat in harmonie is met de kosmos, niet in strijd daarmede. De volgeling van de religie van Aton behoefde werkelijk slechts de waarheid in zijn eigen dieper zelf te zoeken en volgens haar in volle oprechtheid te leven. Het voorbeeld van Ichnaton toonde hem, hoe schoon het leven kon zijn van een mens die dit deed.

De belangrijkheid van Ichnaton zelf als levend voorbeeld van zijn leer kan niet overschat worden. Hij was, naar het schijnt, zich hiervan volkomen bewust, toen hij in zijn hymnen zeide: ,,Ik ben Uw zoon, die aan Uw geboden voldoet en Uw naam verheerlijkt. Uw kracht en Uw macht zijn in mijn hart; Gij zijt de levende Aton, eeuwigheid is Uw attribuut . . . Hij [Aton, de Ene God] heeft Zijn geëerde zoon voortgebracht, Oea-en-Ra [de Enige van de Zon], als Zijn eigen vorm . . . De zoon van Ra verkondigt Uw schoonheid" [1]); of toen hij de reeds eerder aangehaalde betekenisvolle zinsnede schreef: ,,Gij zijt in mijn hart. Niemand kent U, behalve Uw zoon Nefer-Cheperoe-Ra en Oea-en-Ra [de Schone Essentie van de zon, de Enige van de zon]. Gij hebt hem wijsheid geschonken om Uw plannen en Uw macht te begrijpen" [2]).

De juiste betekenis van deze stoutmoedige verklaringen van zijn verwantschap met God kan alleen worden begrepen, wanneer men ze in hun verband plaatst, d.w.z. in het gehele stelsel van ideeën, dat de basis vormt van de religie van Aton, en ze vooral ook toetst aan die niet minder stoutmoedige bewering, dat ,,de warmte en het licht in de schijf" (Sjoe in Aton) en de schijf zelf — kracht en stof — één zijn. Dit, dat door de moderne wetenschap als juist is erkend (althans in een hypothese, waardoor bekende feiten worden verklaard), kan geen ,,dogma" worden genoemd. Toch stelt het, zoals door ons hiervoor reeds is uiteengezet, de substantiële eenheid van God (een onpersoonlijk god natuurlijk) en Natuur, zichtbaar en onzichtbaar; het bestaan van hetzelfde onveranderlijke ding — de goddelijke Energie — op de grond van al het zichtbare en onzichtbare, stoffelijke en onstoffelijke, hetwelk aan eeuwige verandering onderhevig is. Met andere woorden: voorzover wij uit zijn hymnen — het enige werk van Ichnaton dat ons rest — kunnen opmaken, schijnt zijn leer gebaseerd te zijn, implicite, zo niet explicite, op een onatheïstisch monisme.

Hiervóór hebben wij reeds gepoogd duidelijk te maken, dat de koning met zijn aanspraak op het zoonschap van God (zonder, als andere pharao's te willen beweren, op wonderbare wijze door een speciale godheid te zijn voortgebracht) alleen maar wilde te kennen geven, dat hij zich bewust

[1]) EWB, i, blz. 120 (korte hymne). [2]) EWB, i, blz. 134 (lange hymne).

was van de aanwezigheid der essentie van alle dingen in hemzelf, — het besef van alle ten volle ontwaakte zielen: ,,*Dat* te zijn", bekend voornamelijk uit de latere Indische Oepanisjads.

Hoewel hij in zijn omgeving niemand vond, die, gelijk hijzelf, kennis bezat van het Onveranderlijke in het veranderende, d.i. van het Goddelijke binnen de natuur en binnen de mens, gevoelde hij toch duidelijk, dat deze als het ware zinnelijke ervaring van het éénzijn het doel van het geschapen leven was. Hij gevoelde ook, dat hij, die dit had bereikt, van de gemiddelde mens verwijderd stond, zóver verwijderd als deze gemiddelde mens zelf van nog minder ontwaakte gevoelige wezens, zo niet verder; verwijderd en toch met hem verbonden, gelijk elke hogere soort met de minder bewuste voorafgaande, die haar voorwaarde is. Hij was een mens, geboren als alle andere mensen, en toch méér dan dat. Niet alleen in naam, doch ook in feite was hij ,,de Schone Essentie van de Zon", aangezien hij deze essentie, deze onbepaalbare kracht, door zijn zenuwen voelde stromen; ,,de Ene van de Zon", aangezien hij de werkelijke aard van de vurige schijf kende, terwijl andere schepselen, hoewel aanbiddend, deze aard slechts vaag of in het geheel niet aanvoelden; Ichnaton, ,,Vreugde van de Zon", aangezien elke nieuwe stap op het pad naar volkomen bewustheid nieuwe vreugde bracht, en aangezien de ziel van de zon, die de ziel van het heelal is — de Ene zonder tweede, ,,ekam aditiyam" in de Sanskrit-boeken — binnen hem tot vol bewustzijn van zichzelf was gekomen; ,,de Zoon Gods", door wie de Vader alleen zou worden gekend. Evenals de zichtbare zonneschijf en het onzichtbare, ontastbare Sjoe (de warmte en het licht), de kracht binnen de schijf, één waren, zo was hij een met de stralende energie die hij binnen zichzelf gevoelde. En dat wist hij. Zijn zenuwen wisten het. Zijn lichaam — een stofdeeltje afkomstig uit de zon, als heel de stof op aarde — gevoelde de kracht in zijn diepte; gevoelde zijn ziel, die niets anders was dan de zonnekracht, die God is. God en de geschapen natuur waren een in hem, Ichnaton, juist doordat hij niet door een miraculeuze geboorte van de natuur was afgescheiden, doch een natuurlijk geboren en opgegroeid mens was. God en de natuur waren te meer één in hem, doordat hij, een mens die met zijn buitengemene intellectuele gaven en zijn helder, buiten het bereik van het reine verstand staande inzicht in de eeuwige waarheid, ten volle deel had in het gelukkige, natuurlijke leven van alle schepselen. Anderszins kon hij het natuurlijke leven van het lichaam en van de geest in volmaakte schoonheid en ,,in waarheid" leven, enkel en alleen doordat hij volledige kennis droeg van de hogere betekenis daarvan; doordat hij een ,,ontwaakte ziel" *was*, een volmaakte persoonlijkheid, een Zoon Gods.

Thans kunnen wij het misschien wagen, een verklaring te geven van de vreemdste van Ichnatons verklaringen van zijn eigen goddelijkheid, die door de geleerden bij hun besprekingen van de Aton-religie nauwelijks wordt aangeroerd, en die door Budge alleen in een geest van vooringenomenheid wordt gecritiseerd, waardoor hij het doel voorbijschiet. Wij bedoelen het slot van de lange hymne: ,,Elkeen die op zijn voeten staat sedert Gij de grond legdet van de aarde, is door U voortgebracht ten *behoeve van Uw zoon*, die uit Uw lichaam is ontstaan, de koning van Zuid en Noord, levende in waarheid . . . en *ten behoeve van de koninklijke gemalin*, groot in majesteit, Vrouwe van Beide Landen, Nefer-Neferoe-Aton Nefertiti . . ." [1]).

De letterlijke betekenis hiervan schijnt te zijn, dat Ichnaton alle mensen ten behoeve van zichzelf en zijn vrouw geboren achtte, van het begin van de mensheid af, hetgeen hij natuurlijk niet kon hebben bedoeld. Maar indien de pharao, zoals wij hiervoor hebben gepoogd duidelijk te maken, tegelijkertijd zijn goddelijkheid als een tot vol bewustzijn gekomen centrum van kosmische energie *en* zijn menszijn als zoon van menselijke ouders besefte; en indien het bereiken van volledige bewustheid van het goddelijke in onszelf de hoogste mogelijkheden van onze soort uitput, dan verschijnt die verbazingwekkende passage in een nieuw licht. Zij *heeft* een betekenis, en een verheven betekenis bovendien. Zij wil zeggen, dat sedert de verre tijd toen God ,,de grond legde van de aarde", heel het levensplan gestadig overhelde naar het ontstaan van het hoogste levenstype, namelijk het godbewuste en daardoor godgelijke wezen, Gods Zoon. Dit betekent, dat ieder individueel mens wordt geboren met de latente mogelijkheden der godheid, mogelijkheden die hij in het geheel niet of slechts meer of minder vaag gevoelt; die hij wellicht in de kunst of in het leven tot uiting poogt te brengen, doch die geen ander dan de tot vol bewustzijn gekomen supermens — het kosmische ideaal: god en mens in één — bestemd is om volledig te realiseren. En deze persoonlijkheid, kennende haar werkelijke aard en ,,levende in waarheid"; deze eeuwige mens, in wiens hart de kracht en de macht van de levende Aton was, deze was hijzelf, ,,de koning van Zuid en Noord", Ichnaton van Egypte, zoon van Amenhotep de Derde, een zeer bepaalde figuur in tijd en ruimte. Hem was niemand bekend, in zijn eigen dagen of daarvóór, die een soortgelijke bewustheid van zijn identiteit met de ziel van de zon had. En wij, die de namen vernamen van enkele zeer wijze mannen, die de godheid van zichzelf zouden hebben gerealiseerd, wij weten niet of zij vóór dan wel na hem leefden, want hun levens

[1]) EWB, i, blz. 135 (lange hymne).

zijn niet gedateerd. Het moge zijn, dat de een of de ander hem in de tijd vooruit was. Het moge zijn, dat vele anderen, van wie niemand iets heeft vernomen, hem vóór waren gegaan. Het zou echter óók kunnen zijn, dat Ichnaton werkelijk de eerste mens is geweest, die ,,in zijn hart" ten volle de aanwezigheid gevoelde van dezelfde verborgen kracht, die in de zonneschijf straalt, — dat hij in zekere zin een voorloper was van een nieuwe soort, hoger dan de mens. Hij *is* althans de eerste van deze wijze mannen, wiens leven stap voor stap met historische zekerheid kan worden gevolgd en ook gedateerd, met slechts enkele jaren onzekerheid.

Het idee, het toppunt te zijn van een evolutie, die bij ,,de grondlegging van de aarde" was begonnen, was misschien de basis van de eer, welke de jonge koning in het openbaar aan zijn voorvaderen betoonde. Wij weten, dat hij in zijn nieuwe hoofdstad Ichetaton ook tempels oprichtte ter nagedachtenis van de grote krijgshaftige pharao's van zijn dynastie, Thotmes de Derde en Amenhotep de Tweede, de bouwers van het Egyptische ,,Empire", standvastige vereerders van de nationale goden, van Amon vooral, aan wie zij hun veroverde buit wijdden. Vreemder dan zij kon niemand zijn voor de zachtmoedige koning, die de leer preekte van één natie, de aarde, vereend in de liefde voor één god, de zon. En toch hadden zij hun tempels, ,,dewelke ieder zijn bewaarder en zijn officianten had" [1]), in de stad van de Ene God. Weigall vertelt ons dat het Ichnatons wens was, om op deze wijze ,,de continuiteit aan te tonen van zijn afstamming van de pharao's der vroegere dagen, alsmede zijn recht op de titel 'Zoon van de Zon', die sedert de vijfde dynastie door de heersers van Egypte werd gevoerd en die in de nieuwe religie zo belangrijk was" [2]).

Maar in het licht van hetgeen wij over de ware betekenis van die titel (die de stichter van het Aton-geloof in ieder geval zou hebben opgeëist als hem rechtens toekomende, zelfs apart van zijn afstamming) hebben geschreven, lijkt het duidelijk, dat die tempels ter nagedachtenis van de dode pharao's in een geheel andere geest werden opgericht. Een onafgebroken reeks van koninklijke voorvaderen ener ,,zonnelinie" van een of tweemaal duizend jaren kon niet zo bijster veel gewicht in de schaal leggen bij iemand, die op goddelijkheid aanspraak maakte uit hoofde van zijn *ervaring*, dat de ziel van de zon door zijn zenuwen stroomde. Terwijl anderszins, indien ,,alle mensen" hun mogelijkheden geleidelijk hadden ontwikkeld alleen met het doel, dat *hij* ten slotte in de volle bloei van zijn persoonlijke goddelijkheid zou kunnen verschijnen, indien de mensen, zoals hij zeide, werden ,,voortgebracht ten behoeve van hem", — dan waren

[1]) AWE, b, blz. 171. [2]) AWE, b, blz. 171–172.

toch stellig ook zijn onmiddellijke voorouders op nog veel directer en effectiever wijze aansprakelijk voor zijn komst. Welk verschil er ook tussen hen mocht hebben bestaan, tussen hun wereld en de zijne, tussen hun goden en de zijne, een feit bleef het, dat zij en anders niemand hem dat lichaam hadden verschaft, in welks diepte zijn ware zonnebewustheid wortelde (niet die van historische of legendaire relaties met een of andere speciale godheid, doch met de stralende energie van de zon, de Ene God). Die vorige koningen verdienden hun tempels, niet omdat zij zijn dynastieke aanspraken wettigden, doch eenvoudig, omdat zij de menselijke voorvaderen waren, die hem het aanzijn hadden gegeven, hem, het Goddelijke Individu, de Zon in vlees en bloed.

Verklaring eist ook nog het feit, dat Ichnaton in het hiervoor aangehaalde slot van de lange hymne, aan Nefertiti, ,,zijn koninklijke gemalin, Vrouwe van Beide Landen", dezelfde voorname plaats toekende in de hierarchie der schepselen, als aan zichzelf. Welke betekenis had zijn vrouw in zijn leer, en wat hadden zijn discipelen in haar te zien?

Uit alle beschikbare afbeeldingen en teksten blijkt, maar wij hebben gezien, dat Ichnaton en Nefertiti elkaar teder beminden. Wanneer de jonge koning geen bijvrouwen nam naar de gewoonte van zijn vaderen, dan was de reden hiervan eenvoudig deze, dat ,,zijn hart gelukkig was" in deze ene koningin en in de kinderen die haar liefde hem had geschonken. Hetgeen wij van zijn ernstige en gevoelige natuur weten, wekt de indruk, dat hij beter dan enige andere man de hoge waarde van de tederheid en het genoegen kende. De pharao wist, hoe diep de vrouw die hem beminde en die door hem werd bemind, met hem één was. Het was hem onmogelijk, zichzelf als van haar afgescheiden voor te stellen. Men zou veronderstellen, dat hij ook zonder haar de volmaakte persoonlijkheid zou zijn geweest, die hij was. Hijzelf geloofde waarschijnlijk, dat zonder haar iets vitaals in zijn leven zou hebben ontbroken. Hij had de warmte van haar liefde nodig en al de kennis die hij en zij in hun liefde met elkaar hadden vergaard, om volkomenheid te bereiken. Daarom zag hij zich ook in zijn hoogste aanspraken nimmer alleen: steeds was hij ,,hij-en-zij". In hem was de volmaakte Individu de weerkaatsing en de uitdrukking van het goddelijke Paar, in goddelijke vereniging op alle gebieden voor eeuwig één.

Dit zou één verklaring van de bedoelde passage zijn. Er is nog een andere. De ,,Vrouwe van Beide Landen" zou hier misschien niet alleen als de van Ichnaton onafscheidelijke gemalin beschouwd mogen worden, doch ook als zijn beste discipel, model en prototype van allen, die hem wilden na volgen. En ,,elkeen" – zo zou de bedoeling geweest kunnen zijn – ,,werd

voortgebracht, ten behoeve van haar", in die zin dat haar benaderen van de eeuwige waarheid, door de eenvoud van een liefhebbend hart, overeenkwam met een allerbelangrijkst stadium dat zij allen eerst dienden te bereiken, eer zij in staat zouden zijn, de immanente ziel van de zon in hun binnenste gewaar te worden.

Hoeveel Nefertiti inderdaad van de religie van haar gemaal begreep, is onmogelijk te zeggen. Mogelijk en zelfs waarschijnlijk is evenwel, dat zij van de geest der Aton-religie méér was doordrongen dan al die hovelingen en zelfs Merira de hogepriester van Aton, die allen in hun grafinscripties zo hoog opgaven van hun volgelingschap. Want uit het weinige, wat de geschiedenis bericht, valt toch wel op te maken, dat geen van allen zulk een vurig discipel was als zij tijdens hun leven deden voorkomen. Het feit, dat zij de koninklijke gemalin, zijn geliefde, was, was wellicht een van de redenen, kon echter stellig een afdoende reden zijn, waarom de koning haar aan zijn zijde mede *liet officiëren* bij de meeste, zo niet alle, ceremoniën ter ere van zijn god, indien zij geen ernstige neiging voor het nieuwe geloof had gehad en het voornaamste daarvan niet zou hebben begrepen, zij het dan ook misschien alleen door toewijding, zo niet tevens door kennis. En het feit, dat hij de tempel van de Ondergaande Zon onder haar gezag plaatste, hoewel zij een vrouw was, bewijst niet alleen zijn minachting voor het gebruikelijke, doch tevens de toewijding van de koningin voor zijn leer.

Met het gezegde, dat van het begin van de wereld af ,,elkeen" was ,,voortgebracht ten behoeve" van hem *en van haar*, wilde Ichnaton misschien eenvoudig wijzen op de vooruitgang in de menselijke evolutie van de ware discipel, de toegewijde, die een glimp van de hoogste waarheid opvangt door zijn, of haar, absolute liefde voor een godbewust Zijn en voor de Zon, Gods zichtbaar gelaat, zo niet voor de goddelijke, onpersoonlijke Kracht, werkzaam ofschoon op verschillende wijze, hierin zowel als daarin. Van hen, die tot volledige bewustheid van hun éénzijn met de essentie van de zon waren gekomen, kende Ichnaton uitsluitend zichzelf. Dit is door hem uitgesproken: ,,Gij zijt in mijn hart, en niemand kent U, behalve Uw zoon". Hij kende echter op zijn minst één, wier oprechtheid en toewijding scherp contrasteerde met de, hem stellig geleidelijk duidelijk wordende, schijnvroomheid van de meerderheid zijner volgelingen, met de oppervlakkigheid en onverschilligheid van velen; één, die door haar geloofsijver boven zichzelf was uitgerezen en die zelfs zonder zijn rechtstreekse kennis van de hoogste ,,Sjoe in Aton", hem en Die nader stond dan enig ander. En deze ene was zijn gemalin, dezelfde wier liefde wellicht een rol had gespeeld bij het ontwaken van zijn eigen dieper bewustzijn.

Het is mogelijk, dat het gezegde van ,,elkeen" die ,,voortgebracht was" voor haar evenals voor hemzelf, betrekking had op haar toewijding als kenschetsende de toewijding van een waar discipel, van iemand op weg naar het doel dat hijzelf had bereikt. Het is ook mogelijk, dat hij daarmede alleen maar wilde getuigen, dat zijn vrouw onafscheidelijk met hem verbonden was. Wij geloven, dat beide verklaringen juist zijn en elkaar aanvullen. Het eerste zou het gevolg van het tweede kunnen zijn, daar Nefertiti immers eerst Ichnatons gade was, eer zij zijn discipel werd. Het tweede, op zijn beurt, is niet onafhankelijk van het eerste, doordat de schone ,,Vrouwe der Twee Landen" misschien wel juist daarom zulk een volmaakte gade werd, omdat zij zulk een discipel en medewerker van haar gemaal was, één met hem op alle gebieden. En dit eenzijn op alle gebieden met een godbewust leraar is wellicht het hoogste stadium, dat kan worden bereikt door hen allen, aan wie de rechtstreekse ervaring van de godheid thans in dit leven niet is gegeven. Daarom is de wereld ,,voortgebracht ten behoeve" van de weinigen die deze ervaring ondergaan, evenals voor de nog minder talrijken die, gelijk Ichnaton, nog hoger rijzen.

Thans kunnen wij proberen, de wezenlijkste bijzonderheden op te sommen van hetgeen wij ,,de religie van Aton" hebben genoemd en wat door Ichnaton werd beschouwd en gepredikt als *de* universele godsdienst.

Gebaseerd op de intuïtie van de stichter – wij zouden zeggen: op zijn rechtstreekse gewaarwording – betreffende de gelijkwaardigheid van alle krachtvormen, de identiteit van de Kracht met hetgeen de zinnen als stof waarnemen, en zijn eigen substantieel éénzijn met dezelfde Kracht die aan de wortel van alle leven is, vertegenwoordigt deze religie wijsgerig een pantheïstisch monisme, dat nauwelijks, indien in het geheel, verschilt van hetgeen eeuwen later de Indische zieners in de Oepanisjads deponeerden. De religie van Aton staat apart van andere zuiver speculatieve stelsels, doordat zij een cultus zowel als een wijsbegeerte was. In haar was de immanente ziel van de zon (en van de kosmos), ,,Sjoe in Aton" (warmte en licht in de zonneschijf), d.w.z. de stralende energie, het voorwerp van een statige openlijke eredienst met muziek, dans en gezangen en het rituele offeren van voedsel, bloemen en wierook. De enige zichtbare vorm echter, die – apart van het schitterende gelaat van onze vader-en-moederster aan de hemel – door de aanbidders mocht worden aanschouwd, was de afbeelding van de zonneschijf met nederwaarts gerichte stralen uitlopende in handen, waardoor de naar de aarde stralende zonnekracht, die ons doet leven, werd gesymboliseerd.

Ichnaton zelf bekleedde een voorname plaats in de religie als de ,,Zoon

van de Zon" of ,,Gods Zoon", – hetgeen niet wilde zeggen, dat hij door een mirakel tot stand was gekomen (deze onredelijke aanspraak deed hij nooit gelden), doch alleen, dat de Mens, geboren precies als al de andere schepselen, de laatste mogelijkheden van de menselijke natuur had uitgeput door rechtstreekse bewustwording van de tegenwoordigheid van de ziel of essentie van de zon – de immanente kosmische energie – binnen zijn zenuwen.

Koningin Nefertiti, als gade die door de liefde een deel van hem was, en als trouw discipel die hem en zijn leer geheel had aanvaard, deed uitsluitend voor hèm onder. En het is waarschijnlijk, dat, was de religie van Aton blijven bestaan, deze beide figuren haar middelpunt zouden zijn, in het bijzonder de – te recht, naar wij hebben aangetoond, als goddelijk beschouwde – stichter.

De wijsgerige conclusies, die uit de hymnen kunnen worden getrokken, alsmede uit kleinere bronnen zoals b.v. de te Sadenga gevonden scarabee, waarop Aton is genoemd ,,de Grote van het gebulder" (de donderaar) [1] – t.w. de gelijkwaardigheid van warmte, licht, geluid, electriciteit en al de andere manifestaties van energie, en de substantiële identiteit van kracht en stof – zijn bevestigd door de algemene tendentie van de moderne wetenschap, om de stof te ontleden in atomen, de atomen in krachtcentra, en qualitatief verschillende soorten van kracht in uiterlijke expressies van quantitatieve verschillen (in golflengte etc.). Die conclusies kunnen dus heden positieve kennis worden genoemd, hoewel zij oorspronkelijk niets anders waren dan het resultaat van de schijnbaar onverklaarbare intuïtie van een mens; zij worden bedoeld door Flinders Petrie, waar deze van de religie van Aton zegt, dat zij ,,uitgevonden kon zijn om te voldoen aan de moderne wetenschappelijke concepties" [2].

De idee van Ichnatons eenheid met de hoogste immanente Werkelijkheid, de zonnekracht of kosmische energie, was het resultaat van zijn innerlijke ervaring, een ervaring, even dwingend en voor de persoon zelf volstrekt niet ,,irrationeler" dan enige zinnelijke waarneming van feiten, en die gedeeld wordt door allen, die wij ,,ontwaakte" of ,,godbewuste" zielen noemen.

Dat andere hoogstbelangrijke denkbeeld van de eenheid van het leven en de broederschap van alle levende wezens is gelijktijdig gebaseerd op het algemene substantiële pantheïsme der Aton-religie, op het vaderschap van onze alles voedende ouderster en op het reageren van het geringste levende wezen op haar weldoende licht en warmte.

---

[1]) EWB, i, blz. 104–105. [2]) FPE, d, deel II, blz. 214.

Ichnatons leer kan dus niet worden vergeleken met godsdiensten, gebaseerd op bovennatuurlijke openbaringen van een persoonlijke god door miraculeuze gebeurtenissen. Zij kent geen mirakelen, behalve dan het dagelijkse wonder van geboorte en wasdom, en dat mirakel van de volmaakte schoonheid: het leven van haar stichter. Zij is *rationeel* in die geest, dat haar grondslagen een menselijke ervaring uitdrukken: die van de universele eenheid, alsmede de feiten van deze aarde, zoals de gelukkige reactie van alle creaturen op de warmte van de zonneschijn. Maar zij ontleent haar bezieling méér aan de schoonheid van de zon en van de natuur, en aan de levensvreugde, dan aan enige theorie betreffende het heelal, hoe objectief en wetenschappelijk deze ook weze.

Voorzover wij weten, heeft de religie van Aton ook geen vaste denkbeelden over de dood en het lot van de doden. Hoewel een gebed op de doodkist van Ichnaton de indruk geeft, dat hijzelf geloofde in een voortbestaan van het bewustzijn in een fijnere toestand van lichamelijkheid, schijnt het, dat in zijn leer de vraagstukken van de dood en van het lijden opzettelijk niet zijn aangeroerd, omdat zij, van algemeen menselijk standpunt bekeken, onoplosbaar zijn, terwijl zij zich voor hen, die hier en thans „in waarheid" leven, vanzelf oplossen.

In ethisch opzicht stond de religie van Aton buitengewoon hoog, daar zij volstrekte eerlijkheid in gedachten, woorden en daden veronderstelde, — eerlijkheid jegens anderen en eerlijkheid jegens onszelf, bovenal jegens onze eigen diepere natuur; en liefde, niet alleen voor mensen, doch voor alle levende wezens, onze broeders. Dit feit, dat zij niet „mens-centrisch", doch „leven-centrisch" is, plaatst haar in onze ogen torenhoog boven de latere monotheïsmen. De vermaarde archaeoloog Arthur Weigall beklemtoont de gelijkenis van de Aton-religie met de Christelijke leer [1]); en de beroemde psycho-analyst Sigmund Freud leidt de Mozaïsche leer van haar af [2]). De god, die een „uitverkoren volk" heeft, en de god, die wel de vader van alle mensen is, blijkbaar echter niet van de rest der levende wezens, die hij ter exploitatie aan de mens overlevert, zijn gelijkelijk vreemd aan de alles doordringende „Sjoe in Aton", de immanente energie gemanifesteerd door de zon. En vergeleken met deze ware universele vader-en-moeder van al het levende, zijn zij niets anders dan kinderachtige en barbaarse stamgodheden.

Wáár te zijn tot het bittere einde, met moed — met heroïsme desnoods — en lief te hebben alle schepselen en goed te zijn voor hen (niet alleen

[1]) A WE, b, blz. 101 en 127. [2]) In zijn *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, Allert de Lange, Amsterdam, 1939. (Schrijfster citeert uit de Engelse vertaling hiervan).

maar hun geen kwaad toe te voegen, doch hun onpartijdig positief goed te doen, zoals de Vader, de Zon, doet), is daarom de plicht van een ieder, die in Ichnaton zijn meester ziet.

Een bepaalde gedragslijn voor het dagelijkse leven, alsmede een niet minder bepaalde houding ten opzichte van alle vormen van huichelarij, lafheid en wreedheid; de veroordeling van de weerzinwekkende uitbuiting van dieren en mensen, speciaal van de hulpeloze dieren, waardoor de mensheid reeds vóór de dageraad der geschiedenis werd onteerd, — dit alles ligt implicite in het erkennen, dat wij allen broeders-in-de-zon zijn, gemeenschappelijke aanbidders, van verschillende bewustzijnsgraden, van het Ene zelfde Beginsel van alle leven. Even logisch geïmpliceerd is ook de eerbied voor bomen en planten, die immers, volgens hun aard, van het zonlicht genieten als al de andere schepselen. Dit is een gehele wijsbegeerte, waarvan de godbewuste Individu, in harmonie met het leven als geheel (en niet de mens als uitverkoren soort en uitbuiter van de rest van al het levende) het middelpunt is, het doel, het hoogtepunt der schepping op deze aarde. En dit blijft waar, onverschillig, of zij die zich Ichnatons discipelen noemden, al dan niet volgens hun geloof en diens stilzwijgende eisen leefden.

Een feit is het evenwel, dat de religie van Aton blijkbaar geen uitdrukkelijke geboden en verboden kende. Stilzwijgend veronderstelde zij bepaalde handelingen en sloot andere uit. Zij gebood niets, zij verbood niets. Zij was geen uitvinding, om de gemiddelde mens het onheilstichten te beletten, doch een levensleer gericht tot de weinigen, die door hun rationeel verstand, de eerlijkheid van hun natuur en vooral door hun gevoeligheid voor de schoonheid van de levende zonnige wereld voorbestemd waren om haar te ontvangen en, na haar geest in zich te hebben opgenomen, overeenkomstig haar practische stilzwijgende vorderingen te leven. Zij was — en zij *is* — eensdeels de godsdienst van alle levende wezens, en anderdeels een religie uitsluitend voor de élite van de mensheid.

Budge vertelt ons, dat „de Atonieten de warmte en het licht aanbaden, die door hun god op hen werden neergezonden . . . zij zongen en dansten en loofden zijn weldadigheid en leefden geheel en al in het heden. En zij vereerden de drieheid leven, schoonheid en kleur . . ." [1]). In zekere zin is dit niet onjuist, maar er is méér te zeggen. De levensvreugde, waarvan hier sprake is en die inderdaad aan de wortel van de Aton-dienst ligt, was niet, zoals Budge schijnt te menen, een oppervlakkige en onvruchtbare vrolijkheid. Zij was een diepe en verheffende ervaring, een bezieling, waardoor

[1]) EWB, i, blz. 96.

de aanbidder, zover zijn individuele aard dit gedoogde, de godbewuste koning benaderde, de ware Zoon van de Zon, d.w.z. het volmaakte sluitstuk van de menselijke wasdom.

Tot hiertoe hebben wij gesproken over hetgeen de leer stilzwijgend verondersteld. Wat wij thans van de ongewone levensloop van koning Ichnaton verder zullen zien, is een voorbeeld van de toepassing van zijn beginselen door hemzelf op een vraagstuk, dat van alle tijden is, namelijk het vraagstuk van de oorlog, en in zonderheid van de koloniale oorlog.

DEEL DRIE

WAARHEID CONTRA SUCCES

HOOFDSTUK IX

ONRUST IN VEROVERD LAND

OM DE GEWELDIGE BETEKENIS TE BESEFFEN VAN hetgeen Ichnaton deed, en naliet te doen, toen hij zich voor de „noodzakelijkheid" van de oorlog geplaatst zag, moeten wij ons vooral goed voorstellen, welke ontzagwekkende positie hij in de wereld van zijn dagen innam.

In het begin van dit boek hebben wij reeds uiteengezet, dat Egypte, toen Ichnaton het krachtens zijn erfrechten overnam, het grootste bestaande rijk was. Wat betreft afmetingen en organisatie, kon het weliswaar niet worden vergeleken met wat eens het Romeinse Rijk zou worden of wat het Britse Empire thans is. Verre daarvan. Maar toch was zijn prestige in die veertiende eeuw vóór Christus niet ongelijk aan het Britse. Het Egyptische „empire" strekte zich uit van het Noorden van Mesopotamië en het Zuidoosten van Klein-Azië tot voorbij de vierde cataract van de Nijl; en van de Zwarte Zee tot Abessinië, en van Griekenland tot Arabië en de Perzische Golf zat de schrik van de dertien overwinnende veldtochten van Thotmes de Derde en van de wrede strafexpedities van diens opvolgers nog in de mensen. Hierbij kwamen de zegeningen, die het Empire aan de vele kleine vazallenstaten, waaruit het in hoofdzaak bestond, verschafte: plaatselijke vrijheden, een stevige administratie en veiligheid voor de handel.

Het oudste „empire" was het niet, want zoals wij reeds in de aanhef van het eerste hoofdstuk schreven, had het vele eeuwen geleden een voorganger in Mesopotamië gehad. Maar met Breasted kan men zeggen, dat „de administratie en organisatie" van dit Egyptische rijk „de eerste poging van een regering tot het scheppen van een imperialistisch stelsel vertegenwoordigde" [1]), zonder wellicht even „efficient" te zijn geweest als een moderne imperialistische staat van dezelfde afmetingen. Het stelsel

[1]) JHB, f, deel II, blz. 87.

zou echter stevig genoeg geweest zijn, om de heerschappij van Egypte voor vele eeuwen practisch onwankelbaar te maken, onder voorwaarde, dat latere pharao's de actieve belangstelling voor de vreemde bezittingen niet zouden verliezen en de goede oude krijgshaftige tradities niet zouden verloochenen en niet zouden aarzelen om bij het geringste teken van afvalligheid handelend op te treden.

Thans was Ichnaton de opperheer van die wijde, verschillende landen over een uitgestrektheid van meer dan twintig breedtegraden, de verre goddelijke pharao, tot wie de wilde hoofden in het afgelegen Zuiden, Nubiërs en zelfs negers, evenals de vorsten aan de Orontes en de Boven-Euphraat, als tot „de Koning, de Zon der landen" opkeken. Hij was de machtigste man op aarde. En de rijkste. De onuitputtelijke hulpbronnen van de Soedan en de verre tropische wouden — goud, ivoor, slaven, kostbaar hout — waren de zijne. Syrië, een land „overvloeiende van wijn, honig en olie, van rijke kudden en oogsten, van ivoor, cederhout, edele stenen, koper, lood en zilver" [1]), was het zijne; om niet te spreken van Egypte zelf, in alle tijden de graanschuur van het Oosten. Belastingen werden met zeer goed gevolg geïnd, en de schattingen van de onderworpen vorsten, die buitengewoon hoog geweest moeten zijn, kwamen geregeld binnen, in ieder geval tot het twaalfde jaar van 's pharao's regering. En wanneer wij hierbij voegen de rijkdommen, die reeds vóór zijn troonbestijging door generaties van veroverende pharao's als oorlogsbuit in het land lagen opgehoopt, „de prachtige luxeproducten" [1]) der Syrische nijverheid, geroofd uit de paleizen der overwonnen koningen en uit de tempels der overwonnen goden; wanneer wij daar verder bijvoegen de sprookjesachtige schatten, die de Amon-priesters hadden bijeengebracht, alsmede de geweldige opbrengsten van hun bezittingen, alles door Ichnaton in beslag genomen, — dan kunnen wij ons wellicht voorstellen, over welke hoeveelheden goud en zilver en strijdbare huurlingen de jonge pharao de gemakkelijke beschikking had . . . indien hij wilde. Het is inderdaad geen wonder, dat de afgunstige vreemde koningen, die in hun brieven bestendig om geschenken bedelden, bij iedere gelegenheid zo hartgrondig beweerden, dat „waarlijk in het land Egypte het goud zo gewoon was als stof".

Wij hebben reeds gezien, welke rijkdommen Ichnaton over zijn nieuwe hoofdstad uitstortte, in het bijzonder over de grote tempel van Aton en andere belangrijke gebouwen. Wij hebben ook een idee gekregen van de pracht en praal van zijn eigen paleis. En wanneer de koningen van Babylon, van Mitanni, van Assyrië en Het hietenland in hun brieven lieten merken, dat zij weinig voldaan waren over de geschenken die hij hun zond, dan mogen wij niet, met Budge, de voorbarige conclusie trekken [1]), dat het de koning ontbrak aan de royale goedgeefsheid van zijn vader. Wetende, dat tal van mensen, met wie hij in briefwisseling stond, om „meer goud" vroegen ten behoeve van de bouw van een of andere „nieuwe tempel", mogen wij in 's pharao's beweerde „schrielheid" eerder zien de weigering, om met zijn middelen de tempels van vreemde plaatselijke godheden te verfraaien, van valse goden van de aard der door hem in zijn eigen land afgeschafte, die de attentie der mensen maar van de Ene universele Zon afleidden. Het was geen schrielheid. Het was een kwestie van principe. Wanneer hij het nodig achtte om geld uit te geven, of ook slechts vond dat dit geen kwaad kon, dan deed hij het zonder te aarzelen en even royaal als zijn voorgangers. En zelfs nog na de bouw van Ichetaton, zelfs na al de kostbare werken die hij in heel zijn rijk ter verheerlijking van de Ene God liet uitvoeren — de bouw van steden en de oprichting van tempels voor de cultus van zijn god — stonden hem reusachtige bedragen ter beschikking, méér dan genoeg, om zijn Aziatische bezittingen te verdedigen . . . indien hij dit had willen doen.

Zoals gezegd, was het Egyptische rijk, en in het bijzonder de noordelijke helft ervan, een bijeenraapsel van talloze kleine vazallenstaten. Elke Syrische en Kanaanietische stad van geringe betekenis had haar „koning", die zich de „dienaar" van de verre pharao noemde en hem schatting betaalde. Het gehele land stond onder rechtstreeks toezicht van een „gouverneur der Noordelijke landen" of „onderkoning van het Noorden". Een man genaamd Yanchamoe was toenmaals de drager van die titel.

De kustplaatsen Amki, Arvadi, Simyra, Oellaza, Byblos, Beiroet, Sidon, Tyrus, Akko, en verder zuidelijk Asdod en Askalon (om slechts enkele te noemen), onderhielden bloeiende handelsbetrekkingen met Egypte. Sommige, als Byblos, waren steeds loyaler jegens Egypte geweest dan anderen. In het binnenland waren Niy, niet ver van de grote bocht van de Euphraat en de grens van Mitanni, Aleppo, Tunip, Hamath, Kadesj, Damascus, Megiddo, Taanach, Jeruzalem de voornaamste „steden van de koning", sommige beslist loyaal, als Tunip, Megiddo en Jeruzalem; andere minder. Kadesj schijnt een van de permanente centra van onrust te zijn geweest.

In het Noorden grensde het Egyptische rijk aan het koninkrijk Mitanni, waar een waarschijnlijk Indo-arische aristocratie de bovenhand had. Sedert de dagen van Ichnatons grootvader huwden pharao's met dochters van

[1]) SCO, deel II, blz. 328 en 329.

[1]) EWB, i, blz. 98.

Mitannische koningen, die op hun beurt weder Egyptische koningsdochters tot vrouwen kregen. Wij schreven hiervóór reeds, dat koningin Nefertiti waarschijnlijk een Mitannische prinses is geweest, met een Egyptische moeder en grootmoeder. „Achter Mitanni en verder noordwaarts vormden de vriendschappelijk gezinde koninkrijken, die later als Assyrië bekendheid zouden verwerven, de grenzen van de bekende wereld" [1]).

In het Oosten werden de Egyptische bezittingen begrensd door de woestijn, die tussen deze en het gebied van de Kassietische koningen van Babylon lag; terwijl ten Noordwesten daarvan zich de „Grote Cheta" of Hethietische confederatie uitstrekte, waarvan de hoofdstad Hattoesjasj (het tegenwoordige Boghazkeui in Turks Kleinazië), ongeveer in de buurt van het huidige Ankara, lag. De Hethieten waren een krijgshaftig stel volken, en hun koning Sjoebbiloelioema was een schrander en eerzuchtig heerser. Hij was het, die achter de onlusten in Syrië, tijdens Ichnatons bewind, schijnt te hebben gezeten.

Het is lastig te zeggen, in hoeverre de Syrische vazallen van de pharao reeds onder Amenhotep de Derde „aan de Egyptische souvereiniteit gewend waren geraakt" [2]). Hoe zeer dit ook het geval geweest mocht zijn, zó loyaal waren zij niet, dat zij niet zouden hebben geluisterd naar de influisteringen van Sjoebbiloelioema's agenten, die de voordelen der onafhankelijkheid in welsprekende bewoordingen wisten te schilderen en Hethietische steun beloofden voor het geval van een poging om de vrijheid te winnen. Vreemde overheersing was ten slotte nooit een prettig ding; en de hoofden van Syrië en Palestina, ondanks de Thebaanse opvoeding, die de meesten hunner bezaten, zullen er stellig niet mede ingenomen geweest zijn. Wij zullen zien, dat zij, die dat wèl waren, een minderheid vormden, terwijl de meerderheid, hoewel schijnbaar loyaal, er geducht het land aan had, zoals trouwens de leiders van onderworpen volken algemeen.

In dit speciale geval nu was de vreemde overheersing die van Ichnaton, d.w.z. die van „de eerste profeet van het internationalisme" [3]), van de enige man in die dagen, die in de mensen van alle rassen kinderen van één vader zag en waarschijnlijk de enige was, die in staat ware geweest, de klachten van onderworpen volken te begrijpen, indien ze hem zouden zijn voorgelegd. Maar die volken kenden *hem* niet. Wel wisten zij van de verre onpersoonlijke koning-god, een pharao als ieder ander, die zij nooit hadden gezien, en verder kenden zij slechts een aantal Egyptische ambtenaren en pro-Egyptische dynasten, de laatstgenoemden hun persoonlijke tegenstanders. En deze zouden stellig hun eigen persoonlijke dwingelandij in de plaats van de Egyptische overheersing hebben willen stellen. De Hethietische koning, van zijn kant, probeerde hen te gebruiken, met het doel om, zo mogelijk, geheel Syrië onder Hethietische heerschappij te brengen.

[1]) AWE, b, blz. 198. [2]) JHB, f, deel II, blz. 96. [3]) JHB, f, deel II, blz. 127–128.

Alles wat bekend is over de onrust in Syrië en Palestina in Ichnatons tijd, is ontnomen aan een verzameling van ongeveer driehonderd en vijftig kleitafels – de beroemde brieven van Tell-el-Amarna – ontdekt in 1887 en 1891 ter plaatse van 's pharao's verwoeste hoofdstad. Deze kleitafels met daarop ingedrukt spijkerschrift, zijn het overgebleven gedeelte van de diplomatieke correspondentie van de jonge koning en diens vader. Heel nauwkeurig valt de situatie daaruit niet op te maken; ook kan de ontwikkeling van de toestand niet stap voor stap worden gevolgd, want van tal van die „brieven" is de datering onzeker. Buitendien is een groot aantal van die kleitafels door ruwe behandeling bij de ontdekking vernield geworden. „Wat behouden is, is dus slechts een brokstuk van wat het geweest zou kunnen zijn, indien het tijdig in handen van een persoon van inzicht ware gevallen" [1]).

Gezegd kan echter worden, dat „een grote, overeengekomen anti-Egyptische beweging" [2]), waarbij de Hethieten de belangrijke rol speelden, aan de gang was. De „Sa-Gaz", d.w.z. de vijanden van Egypte ter plaatse, die meermalen in de brieven worden genoemd, en de „Habiroe", plunderende woestijnstammen, die zich bij de opstandelingen hadden gevoegd, vielen de loyale vazallen van Egypte aan, van de oevers van de Euphraat (bij de grens van Mitanni) tot in het Zuiden van Palestina. Zij traden op onder een gedurig toenemend aantal van hoofden van verschillend ras, te oordelen naar hun namen. Van deze was de meest op de voorgrond tredende, in het Noorden, Itakama, „de man van Kadesj", verder de Amoriet Abdasjirta en, vooral na de dood van deze, diens eerzuchtige en gewetenloze zoon Aziroe; en in het Zuiden, Labaya met zijn zoons, en Tagi, spoedig in gemeenschap met zijn schoonzoon Milkili. De beweging schijnt twee hoofdcentra te hebben gehad: het land Amor in Noord-Syrië en de vlakte van Jezreel in Palestina.

Medestanders van Egypte en strijders voor de Egyptische belangen waren de hoofden Abimilki van Tyrus, Biridiya van Megiddo (eenmaal de ziel van de tegenstand tegen het noordwaarts opdringen van de pharao's, thans een pro-Egyptische stad) en vooral de onvermoeibare Ribaddi, koning van Gebal (d.w.z. Byblos, in de taal de bewoners), alsmede

[1]) FPE, d, deel II, blz. 259. [2]) SCO, deel II, blz. 303.

Abdichipa, de trouwe gouverneur van Jeruzalem. Er schijnen nog méér oprechte steunpilaren van het Egyptische bewind te zijn geweest op het tijdstip van het uitbreken der onlusten. Maar naar gelang de jaren verliepen, bracht bijna elke nieuwe brief van het toneel der onlusten het bericht van de afvalligheid van weder een „koning", of van „koningen", die tot dusver loyaal waren geweest. Zelfs Abimilki, lang trouw aan Egypte, koos ten slotte de partij van de „Sa-Gaz", nadat hij het wachten op hulp van de pharao moede was geworden. Doch al deze vazallen, de beruchtste afvalligen incluis, putten zich in hun brieven naar Egypte uit in loyaliteitsbetuigingen. Het schijnt, dat hun onderdanigheidsbetuigingen welsprekender werden, naar gelang het door hen gepleegde verraad ergerlijker vormen aannam. „Tot de Koning, de Zon, mijn Heer, spreekt Abdasjirta, het stof Uwer voeten", schreef de Amorietitische opruier aan Ichnaton, en: „Onder de voeten van de Koning, mijn heer, werp ik mij zevenmaal zevenmaal. Zie, ik ben de knecht van de koning en zijn waakhond, en over heel het land Amor waak ik voor de koning, mijn heer" [1]). En zijn zoon, verreweg de schranderste en vastbeslotenste van de vijanden van Egypte na Sjoebbiloelioema zelf, wiens werktuig hij was, schreef in dezelfde geest, terwijl hij tegelijkertijd aan de koning der Hethieten hulp vroeg voor het afschudden van het gezag van de pharao, en Zimrida, koning van Sidon, en andere plaatselijke vorsten tot het verbreken van de oude banden met Egypte poogde over te halen.

Het moet stellig uiterst lastig geweest zijn voor een waarnemer uit die tijd, om al de elkaar tegensprekende berichten van de hoofden en stedelijke gouverneurs te ontwarren en uit te maken, wie loyaal was en wie niet. De Egyptische ambtenaren ter plaatse dwaalden dikwijls, zoals b.v. Toerbicha, de gezant van Yanchamoe, die de gevoelens van 's pharao's trouwe vrienden te Irkata onnodig kwetste [2]); of Pachoera, wiens huurlingen de loyale troepen van Ribaddi aanvielen, waarmede zij hadden moeten samenwerken [3]). Indien Ichnaton zelf aan het hoofd van een leger naar Syrië was opgetrokken, dan zou dit hem misschien weinig hebben geholpen om de harten van zijn vazallen te leren kennen, maar het zou een einde gemaakt hebben aan de warboel in Syrië en „de situatie hebben gered", want ongetwijfeld zou alleen reeds bij het bericht van zijn komst elk uiterlijk teken van onrust verdwenen zijn. Alleen al de namen van Egypte en de grote veroverende koningen waren nog steeds gevreesd. Ook de kuipende oude koning van Hattoesjasj zou van staatkunde zijn

[1]) JAB, b, blz. 353. [2]) JAB, b, blz. 360. [3]) JAB, b, blz. 365 (brief van Ribaddi, K. 122).

veranderd, indien hij de overtuiging had gekregen, dat zijn tegenstander gereed was om te vechten. Ichnaton schijnt wel op de hoogte te zijn geweest van Sjoebbiloelioema's vijandige gezindheid, want hij verbrak de diplomatieke betrekkingen met hem, een feit, waarover de Hethiet, wiens dubbelhartig spel aldus tot een eind kwam, zich in een behouden gebleven brief beklaagde [1]). Maar Ichnaton wilde niet vechten. Hij wilde niet gevreesd worden. En hoewel hij er zich stellig rekenschap van gaf, en beter dan menig modern schrijver schijnt te geloven, dat niets anders dan een „krachtige agressieve staatkunde" [2]) het uiteenvallen van het Egyptische „Empire" zou hebben kunnen tegenhouden, wenste hij zulk een staatkunde niet te voeren.

De onlusten, die blijkbaar gestadig toenamen gedurende heel het korte bewind van de jonge pharao, waren reeds onder zijn vader begonnen, blijkens de brief, waarin Akizzi van Katna aan de koning mededeling deed van het verbond van de Hethieten met enkele hoofden aan de Boven-Orontes, met het doel om de vlakte van Damascus aan te vallen [3]), en ook Katna, dat op hun weg naar het Zuiden lag. Andere brieven uit hetzelfde tijdperk berichten over aanvallen op Amki aan de monding van de Orontes [4]); en wij ervaren ook, dat kort vóór Ichnatons troonsbestijging een kleine Egyptische strijdmacht onder een officier genaamd Amenemapet naar Syrië was gezonden, die Simyra, een belangrijke zeehaven, op Abdasjirta heroverde. Maar uit de gehele reeks van verzoeken om hulp, door loyale Syrische vazallen tot Ichnaton zelf gericht — in het bijzonder door Ribaddi, schrijver van meer dan vijftig van de Amarna-brieven — blijkt duidelijk, dat, al was de verwarring reeds begonnen toen de koning aan het bewind kwam, een klein beetje hulp, mits spoedig gezonden, aan de steunpilaren van het Egyptisch gezag voldoende ware geweest, om het „empire" te redden. Op dit tijdstip van de oorlog verzocht Ribaddi — in zijn vesting Gebal bedreigd door Abdasjirta en diens zoons — aan de koning, om hem „driehonderd man te zenden", teneinde hem „in staat te stellen, de stad te houden" [5]). In een andere brief schrijft hij: „Moge het mijn Heer, de Zon der landen, behagen, mij twintig paar paarden te zenden" [6]). Doch deze geringe hulp werd nimmer gezonden.

Abdasjirta werd in een gevecht gedood, en de anti-Egyptische beweging scheen tijdelijk te verminderen. Spoedig herleefde zij echter meer dan ooit

[1]) TAC, K. 41. [2]) JAB, b, blz. 354. [3]) FPE, d, deel II, blz. 281. [4]) FPE, d, deel II, blz. 280–281: brieven CVII, W. 132 en C.X,W. 125. [5]) JAB, b, blz. 352: brief K. 93. [6]) JAB, b, blz. 352: brief K. 103.

onder de bekwaamste der zonen van de gedode Amonieten-aanvoerder, Aziroe, die toen, om met een modern schrijver te spreken, ,,zijn verbazingwekkend spel van sluwheid vermengd met stoutmoedigheid tegen het grootste rijk der aarde begon" [1]). De oorlog verspreidde zich snel over het gehele land, en de boodschappen van de loyale vazallen werden gedurig talrijker en verontrustender. De Amorieten, onder bevel van Aziroe en diens broeders, beukten opnieuw op de poorten van Simyra. Thans waren zij geallieerd met Arvad, een andere zeehaven, ten Noorden van Simyra. En de trouwe Ribaddi schreef aan Ichnaton, zijn heer: ,,Als een vogel in het net van de vogelaar, zo is Simyra. Dag en nacht wordt het bestormd door de zonen van Abdasjirta van de landzijde, en door de mannen van Arvad vanuit de zee" [2]). Terwijl de Raad der Ouden van Irkata, een kleine kuststad ten Zuiden van Arvad, niet minder smekend schreef: ,,Dat de adem des konings zich niet van ons wende. De poorten der stad zijn versperd, tot 's konings adem tot ons komt. Machtig is de vijandschap tegen ons, machtig inderdaad" [3]).

Er kwam echter geen enkel bemoedigend woord van de verre opperheer, op wie zij hun hoop hadden gevestigd. Het was alsof hun wanhoopskreten hem niet bereikten in zijn hoofdstad, of niet in staat waren zijn hart te treffen.

De oorlog in Syrië woedde verder. Ribaddi zond een dringende boodschap, zeggende dat Zimrida van Sidon, Yapaddoe en andere dynasten zich bij de opstandelingen hadden aangesloten, en hij smeekte om hulptroepen [4]), want alleen nog maar Simyra en Irkata waren in zijn handen, en hij moest deze steden verdedigen; hij herhaalt het verzoek om hulptroepen; hij klaagt, dat Aziroe hem het zenden van schepen naar Zaloechi en Oegarit in het Noorden van Syrië belet; dat de Hethieten de leenmannen van Gebal plunderen; dat het voedselvraagstuk te Gebal acuut wordt; dat Oellaza, Ardata, Yichliya, Ambi en Sjigata door de zonen van Abdasjirta zijn bezet; en dan smeekt hij weer om troepen, om Simyra voor de belegerende Amorieten te beveiligen: als Simyra zich overgeeft, dan vreest hij het lot, dat hem persoonlijk wacht [5]).

Onder een massa aandoenlijke hulpkreten ontving Ichnaton van de ,,burgers van Tunip" in Noordoost-Syrië een noodkreet, die misschien wel het hartroerendste officiële document van alle tijden is. De brief laat

[1]) JAB, b, blz. 359. [2]) FPE, d, deel II, blz. 292: brief CLXV, W. 84. [3]) FPE, d, deel II, blz. 290: brief CLIX, W. 122 en JAB, b, blz. 360–361. [4]) FPE, d, deel II, blz. 289: brief CLVIII, W. 78. [5]) FPE, d, deel II, blz. 289, 290, 291: brieven CL II, W. 104, CLVI, W. 87, CLXI en CLXII, W. 86.

zien, welke herinneringen de grote krijgshaftige pharao's in Syrië hadden achtergelaten. Hij toont ook de aan wanhoop grenzende ontgoocheling, waartoe de schijnbare onverschilligheid van de regerende koning het loyale deel van het Syrische volk had gebracht, in het bijzonder in de meer afgelegen streken van het rijk, waar de gevaren hen van alle kanten bedreigden. ,,Wie zou Tunip vroeger hebben kunnen plunderen, zonder door Men-Cheperoe-Ra [d.i. Thotmes de Derde] te worden geplunderd?" aldus de brief: ,,De goden van Egypte wonen in Tunip. De koning vrage zijn oude mannen [of het niet zo is]. Thans behoren wij niet langer tot Egypte . . . Aziroe heeft mensen in het land Chatat gevangen. Aziroe zal met Tunip doen, wat hij met Niy heeft gedaan, en wanneer wij rouwen, dan zal de koning van Egypte insgelijks in de rouw komen. En wanneer Aziroe Simyra binnendringt, dan zal hij met allen doen wat hij verkiest, en de koning zal reden tot klagen hebben. Thans weent Tunip, Uw stad, en haar tranen stromen, en er is geen hulp voor ons. Twintig jaren smeken wij al onze Heer, de koning van Egypte, maar er is nog geen woord van onze Heer tot ons gekomen, geen enkel woord" [1]).

Troepen werden echter niet gezonden. Wel liet de koning aan Ribaddi terug schrijven, doch alleen maar om hem te zeggen, dat hij het zelf moest zien klaar te spelen. Uit het antwoord van de Syrische vorst blijkt dit duidelijk: ,,Waarom heeft de koning, mijn heer, geschreven: ‚Gij zult uzelf stellig het best kunnen verdedigen'? Tegen wie kan ik mij verdedigen? Indien de koning zijn dienaar wilde verdedigen, dan zou ik gered kunnen worden. Als de koning mij echter niet helpt, wie zal het dan doen? Als de koning mannen zendt uit Egypte en uit Meloegga, en paarden . . . zeer snel, dan zal ik verlost worden en mijn heer de koning kunnen dienen. Ik bezit niets meer om paarden te kopen. Alles is weggegeven aan Yarimoeta om in leven te blijven" [2]). Deze laatste zin heeft blijkbaar betrekking op het gebrek aan voedsel binnen Gebal; Ribaddi en de zijnen hadden alles wat zij bezaten geruild tegen graan uit de schuren van Yarimoeta ten Noorden van Gebal [3]). Uit de toon van de brief blijkt Ribaddi's verbijstering over Ichnatons houding, waarvan hij niets begreep.

De volgende gebeurtenis, door Flinders Petrie een mijlpaal in de geschiedenis van het verlies van het Egyptische ,,empire" genoemd, was de val van Simyra. De hulpeloze verdediger van die plaats schreef aan de koning: ,,Symira, Uw vesting, is thans in de macht van de Sa-Gaz" [4]). De

[1]) FPE, d, deel II, blz. 292–293: brief CLXX, W. 41 en AWE, b, blz. 205. [2]) JAB, b, blz. 363–364: brief K. 112. [3]) FPE, d, deel II, blz. 291. [4]) FPE, d, deel II, blz. 293: brief CLXXII, W. 56.

stad werd door Aziroe en zijn bondgenoten geheel verwoest. Tyrus viel kort na Simyra [1]). Abimilki, zijn koning, had zijn toestand in elke brief naar Egypte geschilderd. Het mocht hem niet gelukken, bij de pharao belangstelling te wekken voor de situatie in Syrië. Tenslotte liet hij de dingen maar hun loop nemen.

Hopeloos werd nu Ribaddi's strijd voor een koning, die doof scheen voor zijn noodkreten, en die hem toch zo gemakkelijk zou hebben kunnen helpen, indien hij dit maar had willen doen. Het schijnt, dat Ichnaton, na het verlies van Simyra, eindelijk eens medelijden kreeg met zijn trouwe dienaar. Een kleine strijdmacht bestaande uit Arabische huurlingen werd uit Egypte ten ontzet van Ribaddi gezonden. Maar deze op zichzelf staande hulpactie werd een ramp. Want Pachoera, de aanvoerder van deze hulptroepen, vergiste zich, zag vrienden voor vijanden aan — indien hij niet in het geheim voor Aziroe en de opstandelingen was gewonnen — en attaqueerde Ribaddi's verdedigingstroepen, waaronder hij een grote slachting aanrichtte [2]). De bevolking van Gebal wierp de verantwoordelijkheid voor deze wandaad onmiddellijk op Ribaddi zelf, wiens positie in de stad vrijwel onhoudbaar werd. ,,Sedert dit voorval", schreef hij aan de pharao, ,,is de stad zeer verbitterd tegen mij; en in de stad zeide men terecht: 'Zulk een misdaad als tegen ons is bedreven, werd nooit gezien zolang de wereld bestaat'" [3]). Reeds stond Ribaddi's eigen broeder aan het hoofd van de anti-Egyptische partij; en zijn vrouw en verdere huisgenoten, schreef hij aan de koning in een andere brief, oefenden pressie op hem uit, om de Egyptische zijde te verlaten en zich aan te sluiten ,,bij de zonen van Abdasjirta" [4]). Eens dwong men hem zelfs, de stad te verlaten en sloot de poorten achter hem [5]). Het gelukte hem echter weer naar binnen te komen, maar hij vreesde ernstig, opnieuw te zullen worden verdreven, wanneer zijn bodoschappers weer zonder hulp uit Egypte zouden terugkeren. In zijn laatste aandoenlijke brieven uit de verhongerende stad, die zich dagelijks meer aan zijn contrôle onttrok, vergelijkt Ribaddi zijn tegenwoordige situatie als trouw vazal van Egypte met wat deze zou zijn geweest in de dagen, toen de macht van de Pharao's nog gevreesd werd in het land: ,,Eens sloegen de koningen van Kanaan op de vlucht, zodra zij maar een Egyptenaar zagen. Thans hebben de zonen van Abdasjirta slechts verachting voor het volk van Egypte, en zij bedreigen

[1]) FPE, d, deel II, blz. 294. [2]) FPE, d, deel II, blz. 297: brief CC, W. 77 en JAB, b, blz. 365. [3]) JAB, b, blz. 365: brief K. 122. [4]) FPE, d, deel II, blz. 299–300: brieven CCVII, W. 71 en CCXVI, W. 96; ook AWE, b, blz. 213 en JAB, b, blz. 365. [5]) FPE, d, deel II, blz. 300: brief CCXVI, W. 96; en JAB, b, blz. 366.

ons met hun bloedige wapenen" [1]). In het begin van de Amorietische opstand was zijn positie nog veel sterker geweest: ,,Toen Abdasjirta voor het eerst tegen mij optrad, was ik machtig, maar thans is mijn volk uiteengeslagen, en ik ben klein" [1]). Brief op brief bevat hetzelfde smekende beroep op Ichnaton om tussenbeide te komen en zijn Aziatisch gebied te redden: ,,Dat mijn Heer de koning de zaken van deze honden niet veronachtzame!" En steeds dezelfde onwankelbare loyaliteit tot het bittere einde: ,,Zolang ik in de stad ben, zal ik haar voor mijn Heer houden. Mijn hart behoort aan mijn Heer de koning, en ik zal de stad niet overleveren aan de zonen van Abdasjirta. Mijn broeder heeft de stad opgeruid om zich aan de zonen van Abdasjirta over te geven. O, dat mijn Heer de koning de stad niet vergete! Want er zijn grote hoeveelheden goud en zilver in de stad, en de tempels hebben grote eigendommen van alle aard" [2]). En eindelijk de laatste woorden van een dapper krijgsman, die zijn heer tot het einde toe op de hoogte hield van de thans hopeloos geworden situatie: ,,De vijand blijft de poorten van Gebal bestormen" [3]). Intussen was Ribaddi's zoon naar Egypte gezonden om de koning om hulp te smeken, maar hij moest daar drie maanden op een audientie wachten.

Gebal werd stormenderhand ingenomen, als zoveel andere steden. Ribaddi viel in Aziroes handen; hij werd aan de Amorietische vorsten overgeleverd en door deze, waarschijnlijk na voorafgaande martelingen, ter dood gebracht. Met hem verdween de oprechtste kampioen voor de Egyptische zaak in Noord-Syrië.

Het nieuws van de val van Gebal moet een zware slag geweest zijn voor allen, die hart hadden voor Egyptes grootheid. Want niet alleen bezat de stad ,,grote hoeveelheden goud en zilver", doch zij had vele eeuwen achtereen onafgebroken de intiemste relaties onderhouden met Egypte. In het jaar 1921 gedane uitgravingen ter plaatse hebben overblijfselen aan het licht gebracht van een Egyptische tempel uit de tijd van koning Oenas der vijfde dynastie, d.w.z. van een vijftienhonderd jaren vóór de veroveringen van Thotmes de Derde; en de plaatselijke goden — ,,de Heer en de Vrouwe van Gebal" — bleken de Egyptische god en godin Ra en Hathor te zijn geweest.

Ichnaton schijnt echter veel méér onder de indruk te zijn geweest van de dood van zijn trouwe vazal, die voor hem had gestreden en geleden met

[1]) Cambridge Ancient History, deel II, blz. 305–306 (Ed. 1924). [2]) JAB, b, blz. 366: brief K. 137. – Toevoeging van vertaler: Hoe dit te rijmen met de vroegere mededeling van Ribaddi, dat hij geen middelen meer bezat om paarden te kopen, is niet duidelijk. Zó althans luiden de brieven, volgens de vertaling der geleerde Egyptologen. [3]) JAB, b, blz. 366.

het bittere gevoel van in de steek te zijn gelaten, dan van het verlies van al zijn bezittingen. Waarschijnlijk was hij al lang op de hoogte geweest van Aziroes dubbelhartigheid en had hij de handige verontschuldigingen van de opstandelingenleider, wanneer er rekenschap over zijn houding werd gevraagd, slechts ten dele aanvaard. Hij had hem gelast om Simyra weer op te bouwen [1]). Hij had hem gelast om naar Egypte te komen om opheldering te geven van de strijd waarin hij was betrokken, en mogelijk ook om te antwoorden op de door Abimilki, Ribaddi en anderen tegen hem uitgebrachte beschuldigingen. Hij had een speciale gezant, Chani, naar Aziroe gezonden, om zich persoonlijk van de gebeurtenissen op de hoogte te stellen en zo mogelijk Aziroe mede te brengen naar Egypte [2]). De Amoriet zocht steeds uitvluchten: dan eens vroeg hij uitstel [3]), dan weer vertrok hij uit het hoofdkwartier, om de Egyptenaar niet te ontmoeten [4]). En Ichnaton ondernam verder niets tegen hem; hij deed geen verdere poging om méér van de intriges te weten te komen. Hij zal Aziroe wel voor een eerzuchtig prinsje hebben gehouden, dat er op uit was om zijn grondgebied uit te breiden, gelijk de meeste dynasten, wanneer zij er de kans toe zien, — maar dat de man in staat zou zijn, een hulpeloze gevangene in koud bloed te vermoorden, dàt scheen hij niet aan te nemen. Het bericht van deze daad was een smartelijke openbaring voor hem. En de lange brief, die hij aan zijn verraderlijke vazal naar aanleiding daarvan schreef, getuigt van een pijnlijke verbazing tegenover de zwartste kant van de mensheid, waarmede de harde feiten hem hier confronteerden. „Hebt gij niet geschreven aan de koning uw heer: 'Ik ben Uw knecht, gelijk al de vroegere vorsten van Gebal'? En toch hebt gij deze misdaad bedreven" [5]). Dan volgt het verhaal van de uitlevering van Ribaddi aan de Amorietische bondgenoten, waarop Ichnaton doorgaat: „Kendet gij dan niet de haat dezer mensen jegens hem? Als gij inderdaad een dienaar van de koning zijt, waarom hebt gij Ribaddi dan niet aan de koning uw heer gezonden?" [5]).

Ribaddi naar Egypte te zenden, waar hij zijn aanklagende stem zou hebben kunnen verheffen, dit was wel het allerlaatste, wat van de verrader kon worden verwacht! Ichnaton was echter te goed, om zoveel verraad en wreedheid, als door zijn onwaardige vazal was bedreven, ook maar te kunnen vermoeden.

Reeds vóór de val van Byblos (Gebal) — wellicht reeds voor de val van

[1]) AWE, b, blz. 211 en JAB, b, blz. 369. [2]) JAB, b, blz. 370. [3]) JAB, b, blz. 369: brief K. 160 en K. 161; ook AWE, b, blz. 211. [4]) JHB, f, blz. 124; AWE, b, blz. 212; JAB, b, blz. 370. [5]) JAB, b, blz. 370–371: brief K. 162.

Simyra — waren onlusten uitgebroken in Palestina. Daar hadden Labaya en diens zoons, en Tagi, weten te bewerken, dat de woestijnstammen der Habiroe hen zouden helpen bij een opstand tegen het Egyptisch gezag.

Van het begin af was de pharao door loyale regenten in brieven — als die van Akizzi van Katna en Abimilki van Tyrus — voor het gevaar gewaarschuwd geworden. „Waarlijk", schreef b.v. Biridiya van Megiddo, „ik waak over de stad van de koning mijn heer dag en nacht. Groot is de vijandschap van de Sa-Gaz in het land: dat de koning mijn heer opmerkzaam blijve op zijn land" [1]). Jasjdata van Taanach, een ander loyaal hoofd, die zijn leven spoedig in veiligheid zou moeten brengen door de vlucht naar Megiddo, had in dezelfde toon geschreven. Maar precies als in het geval van Syrië schijnt geen hulp te zijn gezonden.

Labaya was door de aanhangers van Egypte gevangen genomen. Zoerata van Akko, een dynast die een dubbele rol speelde, liet hem echter ontsnappen; later werd hij ten slotte gedood te Gina, het En-Gannim van de Bijbel. Maar zijn zoons, gelijk de zonen van Abdasjirta in Noord-Syrië, leidden de anti-Egyptische beweging na zijn dood. Zij deden wat zij konden, om de andere plaatselijke hoofden tot afval te brengen, door dreigementen, waar overredingskunsten niets uitwerkten. „Aldus hebben de twee zonen van Labaya tot mij gesproken", schreef een hunner, genaamd Addoekarradoe, aan de koning van Egypte, „'Wees vijandig tegen het volk van Gina, want zij hebben onze vader gedood; en als gij het niet doet, dan zullen wij uw vijanden zijn'. Ik heb echter geantwoord: 'De god van de koning mijn heer verhoede, dat ik vijandschap zou betonen aan het volk van Gina, dienaars van de koning mijn heer'" [2]).

Niet allen waren echter zo vast in hun loyaliteit, en van de vlakte van Jezreel aan weerskanten van de Jordaan, waar de afvalligheid en de strijd waarschijnlijk waren begonnen, verspreidden deze zich spoedig in zuidelijke richting tot Gezer. Van alle kanten kwamen berichten over aanvallen op steden, die nog trouw waren aan Egypte, alsmede over stroperijen der Habiroe langs de handelswegen. In een van zijn brieven beklaagt Boerraboeriasj, de koning van Babylon, zich bij Ichnaton over het uitplunderen van een zijner karavanen op Egyptisch gebied, waarbij ook mensenlevens verloren gingen, en eist schadevergoeding [3]). De aanvaller was Sjoetatna, de zoon van die Zoerata van Akko, die, in samenwerking met ene Sjoemaddoe, ook een vazal van Egypte, de behulpzame hand had geboden bij de ontsnapping van Labaya. Dan weer schrijft Addoedani (van Gath?),

[1]) JAB, b, blz. 377: brief K. 243. [2]) JAB, b, blz. 379: brief K. 250. [3]) FPE, d, deel II, blz. 285: brief CXXIV, W. 11.

dat ,,Beia, de zoon van Goelati, de stad heeft geplunderd en een zwaar losgeld voor de meegevoerde bewoners heeft geeist" [1]); Dangatakala [1]), een ander plaatselijk dynast, een koningin genaamd Ninoer, die zichzelf de dienstmaagd van de pharao betitelt [2]), en ettelijke anderen, zenden dringende boodschappen aan Ichnaton en verzoeken om hulp tegen de Habiroe. De tijd verging, en er kwam geen hulp. Ten slotte werd Jeruzalem zelf bedreigd.

De gouverneur van deze stad, Abdichipa, schijnt in Palestina te zijn geweest wat Ribaddi in Syrië was: een trouw steunpilaar van het Egyptisch gezag, die de belangen van de pharao als zijn eigen behartigde. In het begin had hij zich verbonden met Sjoewardata van Keilah, Zoerata van Akko, Milkili en anderen, en samen hadden zij hulp gevraagd aan Yanchamoe ter onderdrukking van de groeiende opstandigheid. Maar spoedig bleken de mannen die hij had vertrouwd, vals te zijn. en de situatie veranderde volkomen. De gouverneur van Jeruzalem schreef aan Ichnaton, dat Milkili de zijde had gekozen van zijn schoonvader Tagi, een van de kopstukken der opstandelingen, en hem had aangevallen [3]). In een volgende boodschap kondigde hij aan, dat, door de intriges van Milkili en de zonen van Labaya, Gezer, Askalon en Latsjisj zich tegen Egypte hadden gekeerd; dat de koninklijke post in de velden van Aidzjalon, op slechts veertien mijlen van Jeruzalem, beroofd was geworden; en dat, tenzij er spoedig troepen werden gezonden, niets van 's konings landen zou overblijven [4]). Van een andere briefschrijver ervaren wij, dat Latsjisj zijn oostelijke buurstad Moechrasjti had ingepikt [5]); en weder van Abdichipa, dat Milkili en Sjoewardata ,,mannen van Gazri (Gezer), Ginti (Gath) en Kilti (Keilah) hadden gehuurd en het land van Roeboet (Rabbah) in bezit hadden genomen"; dat ,,mannen van Kilti" zich meester hadden gemaakt van ,,Bitninib, een stad van de koning" in het gebied van Jeruzalem; en dat het gehele land een buit van de Habiroe zou worden, indien er geen troepen werden gezonden [6]).

Intussen betuigde Sjoewardata zijn onschuld. ,,Laat de koning vragen", schreef hij, of ik ooit een man of een os of een ezel van hem heb genomen" [7]), en hij beschuldigde zelfs Abdichipa van ontrouw [7]). Tagi, de rebellenleider, die, gelijk Aziroe in Syrië, nooit een gelegenheid voorbij

[1]) FPE, d, deel II, blz. 308–309: brief CCLX, W. 239 en CCLXIII, W. 216; ook AWE, b, blz. 210. [2]) FPE, d, deel II, blz. 309: brieven CCLXV, W. 173 en CCXLVI, W. 174. [3]) FPE, d, deel II, blz. 315: brief CCXXXII, W. 315; ook Cambridge Ancient History, ed. 1924, deel II, blz. 315. [4]) FPE, d, deel II, blz. 307: brief CCLIV, W. 180. [5]) Cambridge Ancient History, ed. 1924, deel II, blz. 315. [6]) FPE, d, deel II, blz. 315. [7]) Cambridge Ancient History, ed. 1924, deel II, blz. 315–316.

liet gaan om zijn aanhankelijkheid aan Egypte te betuigen, wist zelfs gedaan te krijgen, dat de koning hem in audientie ontving. Als in Syrië, schijnen de Egyptische ambtenaren ter plaatse kortzichtig of van twijfelachtige loyaliteit te zijn geweest. Dikwijls begunstigden zij de afvallige dynasten, en waarschijnlijk was het aan hun rapporten te wijten, dat Abdichipa bij de koning niet een even open oor vond als de dubbelhartige Tagi. Abdichipa uitte hierover bittere klachten in zijn brieven: ,,Bij het leven van de koning mijn heer", schreef hij, ,,omdat ik tot de vertegenwoordiger van de koning mijn heer aldus sprak: 'Waarom houdt gij van de Habiroe en haat gij de regenten?', daarom word ik bij de koning mijn heer belasterd. Omdat ik sprak: 'De landen van de koning mijn heer gaan verloren', daarom word ik bij de koning mijn heer belasterd" [1]).

Naar gelang de tijd verliep, werden de omstandigheden voor Egypte steeds slechter. Het gebied ten Noorden van Jeruzalem was thans verloren, evenals het heuvelachtige terrein ten Westen van de stad, en de gehele zeekant. ,,Thans", schreef Abdichipa, ,,zijn de steden bezet door de Habiroe. Geen enkele prins is overgebleven, allen zijn te gronde gegaan" [2]). Niet langer in staat zich tegen de opstandige hoofden te verdedigen, laat staan de veiligheid der handelswegen te verzekeren, zonder hulp van de pharao, bleef hij toch op zijn post zolang hem dit mogelijk was. ,,De koning heeft zijn naam voor altijd verbonden met het land van Jeruzalem", schreef hij, ,,en daarom kan ik het land van Jeruzalem niet in de steek laten" [3]).

Al de trouw gebleven gouverneurs hameren tot het einde toe in hun brieven op de noodtoestand en de noodzakelijkheid van onmiddellijke actie. ,,Het gehele land van de koning mijn heer gaat te gronde. Laat Yanchamoe komen om voor 's konings land te zorgen"; of: ,,Indien er dit jaar geen troepen komen, dan zullen alle landen van de koning mijn heer verloren gaan". Zulke zinnen vormen het leitmotief van bijna alle brieven uit Jeruzalem. Buitendien maakte Abdichipa, die de spijkerschriftschrijver van de koning persoonlijk schijnt te hebben gekend, dikwijls een postscriptum aan het adres van deze schrijver. En dit postscriptum bevatte, als de brief zelf, de wanhopige waarschuwing: ,,Tot de schrijver van de koning mijn heer spreekt uw dienaar Abdichipa: breng aan de koning mijn heer deze woorden over: 'Al de landen van de koning mijn heer gaan verloren'" [4]).

Maar hulp werd niet gezonden.

[1]) Cambridge Ancient History, ed. 1924, II, 315-316, en ook JAB, b, blz. 379–380: brief K. 286. [2]) FPE, d, deel II, blz. 303–304: brief C XXXIV, W. 181. [3]) JAB, b, blz. 383. [4]) JAB, b, blz. 381: brief K. 286.

Ten slotte scheen Palestina onveilig te worden voor iedereen, die openlijk de trouw aan Egypte bewaarde. „Toerbatsoe werd vermoord bij de poort van Ziloe", schreef Abdichipa, „en ook Japtiaddi werd bij de poort van Ziloe vermoord. Stuur troepen naar Jeruzalem, of alles is verloren"; en hij voegt er aan toe: „Indien er van het jaar geen troepen komen, laat de koning mijn heer dan een ambtenaar sturen om mij en mijn broeders te halen, opdat wij bij de koning mijn heer in Egypte kunnen sterven" [1].

Uit niets blijkt, dat de koning van Egypte op het laatste ogenblik nogenige stap deed om althans een gedeelte van het verloren gebied te heroveren of ten minste Jeruzalem te redden, dat de laatste belangrijke veste in Azië schijnt te zijn geweest. Van de grenzen van Klein-Azië en Noord-Mesopotamië tot aan de Sinai-woestijn werd de Egyptische heerschappij thans een ding van het verleden en een onherroepelijk verloren zaak. Want al zijn dan ook spoedig weer krijgshaftige pharao's Kanaan binnengetrokken aan het hoofd van hun troepen op weg naar het Noorden, het is hun nooit weer gelukt, ook maar een klein gedeelte te heroveren en vast te houden van de gebieden, die Ichnaton had laten verloren gaan.

In het voorgaande hebben wij gepoogd, een objectieve schets te geven van de ontwikkeling der gebeurtenissen in Syrië en Palestina onder Ichnaton, zoals een en ander uit de Amarna-brieven valt op te maken. Wij hebben ons opzettelijk onthouden van commentaar, opdat de lezer een getrouw beeld van de onrust zou ontvangen, en niets méér. Maar de schildering is onvolledig, tenzij wij daarbij in aanmerking nemen de verschrikkelijke werkelijkheden, die dikwijls de ondergrond vormden van enkele korte zinnen op de drie en dertig eeuwen oude kleitafels. De détails, die enkele brieven bevatten, zijn voldoende, om onze phantasie aan het werk te zetten. Een voorbeeld: in zijn klacht over het uitplunderen van een van zijn karavanen, deelt koning Boerraboeriasj aan Ichnaton mede, dat de rovers enkele kooplieden hebben gedood en dat „Sjoemadda een van de Babyloniërs met zich mee sleepte, nadat hij hem de voeten had afgekapt, en een andere als slaaf heeft meegevoerd" [2].

Zulke mededelingen tonen, dat de mens in de veertiende eeuw vóór Christus niet beter was dan hij heden ten dage is. Voeg bij deze bijkomende gruwelen bedreven door in niets van gewone bandieten verschillende hoofden en de in hun dienst staande wilde stammen, de welbekende wreedheden, die met elke oorlog, en speciaal elke burgeroorlog, gepaard gaan,

[1] FPE, d, deel II, blz. 303-304; brief CXXXIV' W. 181. [2] FPE, d, deel II, blz. 285: brief CXXIV, W. 11.

en dan zullen wij een juist beeld beginnen te krijgen van het ware verhaal dat de Amarna-brieven ons vertellen. Dan zullen wij beseffen, dat achter een enkel woord, achter de naam van een plaats tot waartoe de oorlog zich had uitgebreid, in brand gestoken dorpen te midden van verwoeste akkers en wijnbergen schuilgingen. Dan zullen wij gevoelen, dat elke opsomming van „in handen van de Sa-Gaz gevallen" plaatsen, elke regel die voor de moderne lezer niets anders dan een lijst van schilderachtige plaatsnamen is, de gruwelen dekt van een reeks belegeringen: woeste aanvallen, afgeslagen met het scherp van het zwaard; brandende projectielen de stad in geslingerd, die hele groepen van armzalige huizen in de as legden; honger, de langzame dood van honderden mensen en dieren (een idee hiervan kregen wij reeds uit de vertwijfelde brieven van Abimilki van Tyrus en Ribaddi van Gebal); wilde mannen, half soldaten half rovers, razend van moordlust, door de bressen van de ineenstortende muren stormende; plundering, gruweldaden, moord; kinderen en jonge maagden, weggesleurd van hun vertwijfelende moeders; gehele bevolkingen weggedreven en verkocht op de slavenmarkten in Syrië, — de natuurlijke gevolgen van de oude oorlogvoering, die wij zo gemakkelijk over het hoofd zien.

En dit is nog niet alles. Wij moeten ons ook nog voorstellen de eindeloze troepen Egyptenaren, Syriërs en Kanaanieten, in ontzetting vluchtende voor de Sa-Gaz en de Habiroe, mannen, vrouwen, kinderen, die bij honderden en bij duizenden door de Sinai-woestijn Egypte binnen stroomden, haveloos, vuil, uitgeput, ziek, half verhongerd, sommigen half krankzinnig, de taferelen van verkrachting, moord en martelingen nog levend voor hun ogen; al die mensen, van wie een geleidend Egyptisch officier zeide: „Zij zijn vernietigd en hun steden zijn verwoest, en vuur is in hun graan geworpen. Hun landen verhongeren; zij leven gelijk de geiten op de bergen" [1].

Dit alles had gemakkelijk vermeden kunnen worden. Een aantal krijgswagens en enkele honderden huurlingen, op tijd gezonden, zouden voldoende geweest zijn. En Ichnaton had de mannen en de hulpmiddelen van het grootste toenmalige rijk te zijner beschikking. Ook schijnt hij het gevaar dat zijn gebieden bedreigde, te hebben gekend; misschien wist hij er niet zoveel van als onze moderne historici, met de gegevens betreffende de gevolgen van de opstand vóór zich, er nu van weten; maar hij wist er voldoende van, om de noodzakelijkheid van snelle maatregelen te beseffen, zo hij niet wenste, „het gehele land" te verliezen. Wij hebben verteld, dat hij argwaan had gekoesterd tegen Aziroe; dat hij hem naar Egypte

[1] JHB, f, deel II, blz. 125.

had geroepen en een speciale gezant had gestuurd om de zaken te onderzoeken, een boodschapper voor wie de intrigerende Amoriet zoveel mogelijk uit de weg ging. In zijn brief aan de trouweloze vazal had hij deze gelaakt wegens diens aanzitten bij een verbondsmaal met ,,de man van Kadesj", Itakama, die immers een vijand van Egypte was, en wegens zijn verbond met deze. Dit bewijst, dat hij alles afwist van Itakama's samenwerking met de Hethieten. Misschien wist Ichnaton daar meer van dan enkele moderne schrijvers schijnen te geloven. En hij wilde vrede: ,,Gij moet weten", schreef hij aan Aziroe, ,,dat de koning niet heel Kanaan in verwarring wenst te zien". Ook wist hij zeer goed, dat hij bij machte was om de vrede af te dwingen: ,,Ik ben er nog", schreef hij bij een andere gelegenheid, ,,ik, de Zon aan de hemel; en mijn krijgswagens en krijgsmannen zijn zeer talrijk; en van Opper-Egypte tot Beneden-Egypte en van waar de zon opgaat tot waar de zon ondergaat, is heel het land in goede staat en tevreden" [1]).

En toch zond hij geen hulp aan de trouwe vazallen, die alleen maar om de gunst smeekten, het rijk in zijn naam bijeen te houden.

Men kan zich gemakkelijk voorstellen, hoe verbijsterd de boodschappers van Syrië en Palestina geweest moeten zijn, toen het hun duidelijk werd, dat hun kreten om militaire hulp in de nieuwe hoofdstad van Egypte geen weerklank vonden; dat hun verontwaardigde verhalen over de aanvallen waaraan zij blootstonden, niets anders teweegbrachten dan hoogstens een, voor hen onbegrijpelijke, droefheid in de grote donkere ogen van de jonge koning, — en niet de verwachte gramschap en wraaklust; geen oorlogsmaatregelen als antwoord op hun vertwijfelde waarschuwingen.

Wij kunnen ons gemakkelijk indenken in de gevoelens van Ribaddi's zoon, die zich uit het belegerde Gebal naar Egypte had gespoed, altijd vervuld van de vrees daar te laat te zullen aankomen, — alleen om te ondervinden, dat de koning hem er drie maanden zou laten wachten, eer hij hem een audientie verleende; en ten slotte, staande tegenover de geheiligde persoon van de machtige monarch op wie hij al zijn hoop had gevestigd, en die hij op de hoogte bracht van de verschrikkingen van het beleg van Gebal, van hem niets anders te moeten vernemen dan de betuiging van sympathie met het lijden van zijn volk, alsmede de verklaring, dat hij niet willens was om met geweld een land vast te houden, waar blijkbaar zoveel vorsten tegen zijn gezag gekant waren! De jonge afgezant merkte waarschijnlijk, dat de koning volstrekt oprecht, en de door hem geuite sympathie eerlijk gemeend was. Hij zal, terwijl hij met hem sprak, een uitdrukking van onnoemelijke smart op 's konings gelaat hebben ontwaard. Wellicht zag hij zelfs een traan langs diens bleke wangen biggelen. Neen, dit was geen koudhartige koning, die het onverschillig liet, wat er gebeurde met hen die verweg voor hem streden. En wij kunnen ons voorstellen, hoe Ribaddi's zoon langzaam de trappen van het paleis afdaalde met de verwarrende vraag in zijn gemoed: ,,Waarom ons dan niet geholpen? Waarom? Waarom?"

[1]) AWE, b, blz. 196.

De brenger van de aandoenlijke brief van de Ouden van Tunip zal zijn brein eveneens vergeefs gemarteld hebben met dezelfde vraag. De brengers van al die tot Ichnaton gerichte boodschappen van de weinige trouw gebleven vazallen en stedelijke regenten — van al die boodschappen, die ,,zelfs thans nog de lezer ontroeren" [1]) — hadden in hetzelfde geval verkeerd. Iedereen kan zich hun gevoelens voorstellen.

Drie en dertig honderd jaren later zouden moderne schrijvers, uit sympathie met de loyale bevolkingen van Syrië en Palestina, Ichnatons ,,werkeloosheid en onverschilligheid" [2]) veroordelen. ,,Alle brieven vertellen hetzelfde verhaal van succesvolle opstand der onderdanen van Egypte, van het innemen en uitplunderen en in brand steken van steden en dorpen door de Habiroe, en de beroving van karavanen op alle handelswegen", schrijft Budge; ,,en terwijl dit alles aan de gang was, bleef de koning van Egypte onbewogen en hield zich uitsluitend met de dienst van zijn god bezig" [3]). Het is gemakkelijker, een mens te veroordelen — en in het bijzonder zulk een mens, die zijn tijd en de onze zo ver vooruit was — dan te pogen, zijn beweegredenen te begrijpen.

Evenals wij ons de smart van de Syrische afgezanten, op hun weg huiswaarts zonder beloften van hulp, kunnen voorstellen, kunnen wij ons verbeelden, wat de sluwe Aziroe kon hebben gevoeld, toen hij, na de vernietiging van al zijn tegenstanders, eindelijk tot de reis naar de koning in Egypte besloot, jaren nadat de koning hem had opgeroepen. Hij voer de Nijl op in grote staatsie, denkende, daarmede indruk te maken op de Egyptenaren. Hij werd echter zelf verblind bij het zien van de Stad van de Horizon van Aton, en nog méér bij de aanblik van Ichnatons schitterend paleis. En hoewel zijn geheime vrienden aan het Egyptische hof — een edelman Toetoe, met wie hij in geregelde briefwisseling stond, en nog anderen — hem hadden verzekerd, dat hij van zijn opperheer niets zou

[1]) AWE, b, blz. 209. [2]) JAB, b, blz. 375. [3]) EWB, i, blz. 102.

hebben te vrezen; hoewel zij hem hadden verteld van de zonderlinge nieuwe god, in wiens ogen de vrienden en de vijanden van Egypte gelijk waren, — toch kon hij nauwelijks aan 's pharao's toegevendheid geloven. Als hij, Aziroe, zoon van Abasjirta, over zulke rijkdommen beschikte, dan zou hij stellig krijgsknechten huren in alle landen en zich een „empire" veroveren, peinsde hij, toen hij verbaasd de prachtige tempels van Ichetaton zag of door de pronkvolle audientiehal met de meer dan vijfhonderd zuilen van goud en lapis lazuli schreed. En deze monarch deed niets, om de landen te behouden, die zijn voorvaderen hadden veroverd! Wat soort koning was dat eigenlijk? Een zwakkeling, bang om te vechten, of een dwaas, door 's Amorieten sluwe leugens beetgenomen? De vroegere pharao's zouden een man als hij, Aziroe, aan hun oorlogsgod Amon hebben geofferd, met hun eigen strijdbijl. Dat wist Aziroe zeer goed. Maar de tegenwoordige koning behandelde hem vriendelijk. Weliswaar verweet hij hem de moord op Ribaddi en verscheiden andere prinsen. Maar hij strafte hem er niet voor. En de Amoriet, de suzereiniteit van Egypte slechts beleefdheidshalve erkennende, vertrok weer naar Syrië als heerser over een practisch onafhankelijke staat, zeer tevreden met zichzelf. Zijn plannen waren gelukt, naar hij meende. Hij had die onmogelijke dromer op de troon der veroveraars van Syrië lelijk te pakken gehad. Dat dacht hij althans. Het was hem onmogelijk, te voelen, hoeveel smart er in Ichnatons woorden lag, toen hij tot hem sprak van Ribaddi's gevangenschap, het tegen deze gepleegde verraad en zijn vermoording. Nog minder besefte de man de achtergrond van 's koning houding tegenover hem, hoofd der Amorietische opstandelingen, „Syrisch nationalist", zoals wij heden zouden zeggen, — namelijk 's konings conceptie van internationale rechtvaardigheid, die zijn eeuw en nog vele toekomstige eeuwen ver vooruit was. Aziroe had Ichnaton gezien met hem gesproken, maar deze was hem even vreemd en onbegrijpelijk gebleven als ooit: een omhoog gekomen wilde tegenover „de eerste mens, in wiens hart geen spoor van barbarisme was" [1]).

Tot zekere hoogte kunnen wij ons ook verbeelden, wat de slachtoffers van de Syrische oorlog moet hebben bezield, die hongerige, haveloze, vermoeide mensen, die bij duizenden over de grens van Kanaan en de Sinai-woestijn Egypte binnenstroomden. De koning, dachten zij stellig, was de oorzaak van al hun ellende. Hij had hen in de steek gelaten. Nu deed hij weliswaar wat hij maar kon om hen te voeden, te huisvesten, te kleden, hun zieken te verzorgen en hun doden te begraven. Kon hij hun

[1]) AWE, b, blz. 251.

echter teruggeven wat de Sa-Gaz en de Habiroe hadden verwoest en verbrand? en hun dierbaren, die gedood werden? en alles wat een „tehuis" voor hen had betekend? Waarom had hij geen troepen gezonden om hen te beschermen, zolang het nog tijd was?

De agenten en priesters van Amon en de andere nationale goden — vijanden van de koning — zouden hun weleens vertellen „waarom". Zij waren zeer talrijk en zij hadden hun wroeten in Egypte nimmer gestaakt; en mogelijk hadden zij ook een zekere rol gespeeld bij de Syrische opstand en de vazallen tegen hun koning opgestookt. Thans maakten zij de rampzalige mensen wijs, dat de koning een afvallige was, een „ketter", een vijand van al de goden. Zo iemand moest natuurlijk ook een vijand van de mensen wezen. De gramschap van Amon en al de andere goden kwam thans op Egypte en het volk neer, om hèm. Amon had Egypte groot gemaakt. Hij had de legers van de Egyptische koningen ter overwinning geleid. Hij zou hen steeds hebben geholpen, om vrede en orde in een bloeiend rijk te handhaven. Maar de tegenwoordige pharao had zijn hand opgeheven tegen de „koning der goden". Hij had gepoogd die te vernietigen. En thans nam Amon wraak op hem en op het volk, dat zulk een koning duldde. En de ongelukkige mensen geloofden wat hun werd verteld, want zij vreesden de priesters en zij vreesden de goden van Egypte.

Wat betreft de priesters van Amon zelf, zij verfoeiden Ichnatons bewind dermate, dat hun alles welkom was wat er een einde aan zou kunnen maken. Uiterlijk vol vaderlandslievend verdriet over het nieuws van Egyptes rampen, verheugden zij zich in hun harten daarover en telden zij de dagen van hem, die zij reeds „die misdadiger" noemden. Elke nieuwe slag voor het prestige van de pharao bereidde de dag voor, waarop zij weder de macht zouden grijpen en zowel de koning als het land vaster dan ooit zouden beheersen.

Tenslotte kunnen wij ons ook de geleidelijke afvalligheid der hovelingen verbeelden, zelfs van velen onder hen, die in het begin zo geestdriftig „naar de leer van de koning" hadden geluisterd, — toen zij zagen, waarheen de beginselen van de religie van Aton het land brachten. Meer en meer moet het Ichnaton zijn opgevallen, dat velen de in zijn tegenwoordigheid aan zijn god bewezen eer eenvoudig als een stuk hofceremonieel opvatten. Naar gelang de tijd verliep en de zaken in Syrië misliepen, moet hij hebben gemerkt, dat hij hoe langer hoe meer alleen stond; zonder contact met zijn volk, zonder contact met zijn edelen, zonder contact met zijn eeuw, met de tradities van zijn land, met de tradities van de wereld, met het heden en het verleden, wellicht ook voor altijd zonder contact met de toekomst: een man zonder wortel in enige bodem, zonder houvast aan

enige andere mensen; een vereenzaamd individu, in harmonie weliswaar met de ziel van de zon, maar zonder enige plaats in de mensenwereld.

Waarschijnlijk kwam er een tijd, waar niemand hem liefhad dan zijn toegewijde gade en een handjevol trouwe vrienden. En zelfs deze stonden te ver beneden hem, om hem geheel te begrijpen. Hun liefde was kalmerend. Maar hij bleef alleen. Alleen was hij altijd geweest, iemand die op het gebied van de eeuwige waarheid leefde, te midden van bewonderaars en vijanden, die in betrekkelijke waarheid en in valsheid leefden, in de-tijd. Misschien drong het besef hiervan alleen maar wat méér tot hem door dan dit gewoonlijk het geval was, thans, nu *zijn* waarheid van alle tijden en alle landen — de broederschap der levende schepselen en dus der mensen — tot open botsing kwam met het geloof van zijn tijd: de noodzakelijkheid om een rijk te verdedigen, waarvan het bestaan de basis was van zijn eigen wereldbeheersing als koning van Egypte.

Laat ons eens, in het licht van hetgeen wij omtrent de religie van Aton weten, het conflict bekijken tussen de godbewuste, eeuwige, boven land en tijd staande Individu die Ichnaton was, en dat wat hij volgens de wensen van zijn tijdgenoten had moeten zijn, t.w. een gemiddeld mens als ideale belichaming van de vooroordelen van zijn omgeving. Dan zullen wij misschien begrijpen, welke beweegredenen machtiger dan eigenbelang, machtiger ook dan medelijden, aan de jonge pharao de vreemde kracht gaven, de hartverscheurende brieven van zijn trouwe vazallen (zelfs die van Ribaddi en Abdichipa en van de Ouden van Tunip) naast zich neer te leggen en zijn rijk in duigen te zien vallen, zonder iets te ondernemen.

Het schijnt lastiger, ons *zijn* reacties op de Syrische gebeurtenissen voor te stellen, dan die van zijn vazallen (loyale en deloyale), zijn hovelingen, zijn vijanden en zijn mindere onderdanen. De poging is echter hoogst belangrijk, want zó alleen kunnen wij hopen, Ichnatons voorbeeld en de eeuwige actualiteit van zijn vergeten leer te begrijpen.

Breasted, het uitstel besprekende dat Aziroe kreeg, hoewel de koning op zijn onmiddellijk verschijnen in Egypte zou hebben kunnen staan, vindt dit „een blijk van verbazingwekkende toegevendheid van Ichnaton, waaruit valt op te maken, dat hij een tegenstander was van de door zijn vaderen toegepaste krachtmaatregelen" [1]).

Stellig werd 's pharao's houding tegenover mannen, die zijn rijk poogden te vernietigen of zijn hervormingen in Egypte tegen te werken, bepaald door een spontane neiging tot vriendelijkheid. Ichnaton kon niet streng

[1]) JHB, f, deel II, blz. 124.

zijn, zelfs niet tegen zijn verklaarde vijanden. Hij besefte te goed wat lijden betekende, dan dat hij lijden had kunnen toevoegen of laten toebrengen, onder welk voorwendsel ook, aan mens of dier, zelfs als straf voor verraders; en gewelddadigheid, om van wreedheid in het geheel niet te spreken, lag geheel en al buiten zijn teergevoelige natuur.

Doch dit zou onvoldoende zijn, om zijn schijnbare onverschilligheid tijdens de onlusten in Syrië te verklaren. De roepstemmen van Irkata, Simyra en Tunip, van Byblos en Jeruzalem waren voldoende benauwend, voldoende aandoenlijk, om de ongevoeligste opperheer tot handelen aan te zetten. Het lijden van zijn trouwste aanhangers moet immers op zijn minst even smartelijk voor Ichnaton geweest zijn, als dat van de ontevreden steden, die het gezag van de Amorieten (en tenslotte dat van de Hethieten) boven het zijne begeerden. Zijn houding werd niet door het gevoel alleen bepaald. Ware dit zo geweest, dan zou hij stellig, ondanks zijn weerzin tegen bloedvergieten, heel zijn macht hebben ingezet ten gunste van hulpeloze vazallen, die voor hun redding om zijn sterke hand riepen. Dan zou hij op de noodkreet: „Tunip, uw stad, weent . . ." waarschijnlijk persoonlijk naar Syrië zijn getrokken. Maar het was niet alleen maar een kwestie van gevoel. Het was een kwestie van beginsel. „Het voor de bestudering van de geschiedenis van dat tijdperk beschikbare materiaal rangschikkende", schrijft Weigall, „kan men de gebeurtenissen in Syrië uitsluitend op één manier uitleggen: Ichnaton weigerde beslist om te vechten, in de overtuiging, dat een beroep op de wapenen een belediging van God was. Of geluk dan wel ongeluk, winst dan wel verlies zijn deel zou worden, hij hield vast aan zijn beginselen en nam niet zijn toevlucht tot de oude oorlogsgoden" [1]).

Hier doet zich een zeer belangrijke vraag voor, een vraag, die, voorzover ons bekend, alsnog door geen enkele schrijver, die Ichnatons „pacifisme" prijst of veroordeelt, naar voren is gebracht, en wel: zou de jonge stichter van de religie van Aton naar de wapens hebben gegrepen, teneinde Egypte zelf te verdedigen, indien het aan een vreemde aanval zou hebben blootgestaan? Een antwoord is onmogelijk te geven, want in zijn dagen werd Egypte niet aangevallen. Maar de vraag blijft open, en zij is interessant. Waren de vijanden met wie hij had te maken, niet de Amorieten, de Habiroe, de Sa-Gaz geweest, d.w.z. de bewoners van Syrië en Palestina, vechtende om de Egyptische overheersers en hun plaatselijke aanhangers uit het land te jagen, doch mannen uit een vreemd land, over de woestijn komende om zijn mooi Nijldal te vertrappen en te verwoesten, zijn schit-

[1]) AWE, b, blz. 202.

terende stad, door hemzelf gebouwd als middelpunt van een wereldreligie van de schoonheid, dan mag de vraag – al heeft de geschiedenis er geen antwoord op – toch wel gesteld worden: zou Ichnaton in *dat* geval achteruit zijn geweken en de ramp hebben aangezien, zonder een poging te doen om hem af te weren? Zou hij de afweer met andere middelen dan de wapens hebben geprobeerd? En indien die middelen ondeugdelijk waren gebleken, of indien zij ondenkbaar waren (daar barbaarse horden alleen maar met krachtmiddelen zijn tegen te houden), zou hij dan hebben gevochten met dezelfde ontembare moed, die hij inderdaad toonde teneinde werkeloos te blijven?

De lezer moge hierover zijn eigen opinie vormen, want, zoals gezegd, de geschiedenis heeft er geen antwoord op. Wij hebben deze vragen naar voren gebracht, om duidelijk te doen uitkomen, dat het hier niet gaat om het probleem van de oorlog ter verdediging van *eigen* grondgebied, doch dat door Ichnatons non-interventie in de Syrische onlusten de kwestie der koloniale oorlogen, d.w.z. der oorlogen ter handhaving van *veroverd vreemd* grondgebied, de stoutmoedigste practische oplossing had gekregen. En de door Ichnaton voor de eerste keer in de geschiedenis, en naar het lijkt voor de laatste keer, daaraan gegeven oplossing was geen andere dan: de strijd der „nationalisten" – zoals wij hen heden zouden noemen – met de vrienden van de veroveraar aan te zien, zonder tussenbeide te komen; de „deloyale" elementen heren en meesters in hun eigen land te laten worden, wanneer zij werkelijk over voldoende aanhangers beschikken; hoog en laag in een rusteloos „empire" hun eigen verschillen te laten uitvechten, hun problemen zelf te laten oplossen en hun eigen geschiedenis te laten maken. De oplossing bestond verder nog in niets minder dan het lijdelijk aanzien, dat een derde mogendheid invloed en macht kreeg in het afvallige vreemde land, wanneer dit het gevolg was van de staatkunde der succesvolle leiders van het verzet. In het onderhavige geval profiteerden Aziroe noch zijn volk, de Amorieten, noch enig van vreemde overheersing afkerig Syriër, van Aziroes machinaties tegen zijn Egyptische opperheer: de vruchten werden geplukt door Sjoebbiloelioema, koning der Hethieten. En de Hethietische heerschappij bleek oneindig veeleisender, oneindig wreder en ondraaglijker dan de Egyptische. Ichnaton bepaalde zich echter tot het afbreken van de diplomatieke betrekkingen met Sjoebbiloelioema; dit althans is op te maken uit diens geschreven vertogen. Maar Ichnaton deed niets, om het oprukken der Hethietische troepen en hun vereniging met de plaatselijke anti-Egyptische kopstukken te beletten. Hij deed ook niets, om zijn loyale vazallen te helpen, of de onafhankelijkheidsbeweging, waarvan hij misschien de sombere gevolgen voorzag, te steunen.

Hij handelde – of onthield zich van handelen – alsof hij met het door zijn voorvaderen veroverde land niet het geringste had te maken. Met andere woorden: zodra hij begreep, dat een aantal Syrische en Kanaanietische plaatselijke dynasten niet gesteld waren op zijn oppergezag, beschouwde hij zich niet meer als hun opperheer. Weliswaar noemde hij zich in zijn brieven zelfs aan deloyale prinsen als Aziroe nog zo. Doch dit geschiedde alleen, omdat Aziroe en al de anderen, ofschoon woest anti-Egyptisch, de schijn der loyaliteit in hun correspondentie met hem ophielden. De facto behandelde hij hen nooit zoals een opperheer, die zijn rechten wenste te handhaven, hen zou hebben behandeld, en hij deed ook nimmer de geringste poging in die richting.

Ichnatons positie als consequent „non-imperialist" aan het hoofd van een groot rijk was alles behalve gemakkelijk of aangenaam. Hij lèèd, om haar op te houden en aan de wereld een voorbeeld te geven zelfs met hetgeen een volledige mislukking scheen. De moderne commentators van zijn geschiedenis schijnen dit feit over het hoofd te zien, wanneer zij er zo vlug bij zijn om hem „onverschillig en werkeloos" te noemen. Hij leed: en niemand die een hart heeft kan onbewogen blijven bij de gedachte aan de bovenmenselijke moed waarmede hij tot het einde toe, te midden van steeds toenemende rampen en groeiende haat, vaststond in de door hem gevonden waarheid.

Het is waar, dat de graaizucht van een veroveraar hem vreemd was; dat hij de zonderlinge voldoening niet kende, die het bezit van grondgebied van andere volken aan zoveel grote heersers schenkt. Zelfs zijn eigen grondbezit beschouwde hij in de eerste plaats als het eigendom van „zijn Vader", als het domein van de Zon, waar mensen en dieren in liefde en geluk zouden gedijen, en niet als het bezit van enig aards monarch. „Heuvelen, woestijnen, rivieroevers, hoogland en laagland, eilanden, dorpen, mensen, dieren... alles wat Aton voortbrengt, waarop zijn stralen schijnen, dat behoort aan de Vader, de levende Aton . . .", had hij op een grenssteen laten zetten tijdens de stichting van zijn heilige stad, het model van een wereld geregeerd door zijn geest. En uit zijn houding tegenover zijn landen mogen wij opmaken, dat hij hen van het begin af niet als zijn eigendom, noch als aanhangsels van Egypte beschouwde, doch als landen van de zon, gelijk al de andere wereldstreken; als landen, die niet ten bate van enkele Egyptenaren bestonden, doch voor zichzelf om te bloeien en gelukkig te zijn, met al de schepselen die de Ene Zon van heel de wereld daarop voedde. Te geloven in de „rechten" van een natie op andere naties, zou voor hem – te oordelen naar alles wat wij van zijn religie weten – een terugval geweest

zijn tot de afgodendienst der plaatselijke goden. Het verlies op zichzelf van Syrië en Palestina kon hij niet betreuren.

Niet zo gemakkelijk viel hem echter het sussen van zijn gevoelens voor zijn onderdanen, die daar streden en leden te midden van de burgeroorlog, aanhangers van Egypte tegenover de aanhangers van Amorieten en Hethieten. Zijn levendige phantasie, waarvan zijn hymnen voorbeelden leveren, moet hem de gruwelen van de veldslagen en belegeringen in felle kleuren voor de geest hebben gebracht. En hij wist, dat hij aan die gruwelen een einde zou kunnen maken, en het normale leven in Syrië zou kunnen doen terugkeren, met een enkel bevel, indien hij dit maar wilde geven. Alleen zou dit bevel hebben ingehouden, dat zijn loyale vazallen, die voor *hem* vochten, een groter recht op de heerschappij in Syrië hadden, dan de deloyale vazallen, die voor *zichzelf* (of, onbewust, voor de koning der Hethieten) vochten; en dat Syrië van *hem* was, omdat zijn voorvaderen het hadden veroverd, en niet een vrij land van de zon als alle andere landen. Zulk een bevel kon hij niet geven. Het universele vaderschap van de zon betekende voor hem de universele broederschap der volken niet minder dan die der enkelingen. Voor hem bestonden er geen twee maatstaven voor het gedrag: een voor individuële mensen en een andere voor staten. Een natie kan een andere natie niet overheersen, tenzij die andere natie zich gelukkig gevoelt onder die overheersing. Een mens — zelfs hij, juist hij, de bewuste zoon van de zon — kon onmogelijk zijn suzereiniteit uitoefenen over anderen, tegen de zo duidelijk als door de Syrische en Kanaanietische opstandelingen tot uitdrukking gebrachte wil van die anderen. Zulke overheersing kweekt haat, evenals verovering op zichzelf reeds haat kweekt: zij zijn expressies van afgescheidenheid, ontkenning van de eenheid der wereld. Hij, Ichnaton, zoon van de zon en één met de Vader van het Leven, kon niet handelen tegen de wet der liefde, die de grote, hem innerlijk onthulde wet des levens was.

Hij kon echter ook niet afdanken, kon niet weglopen van de dringende problemen van het rijk. Hij kon niet zeggen: „Ik heb het Empire niet bij elkaar veroverd, het raakt mij niet". De feiten waren er; hij had ze te confronteren, indien zijn verheven religie enige betekenis had in deze worstelende wereld. Door in voortdurend en pijnlijk contact te blijven met de werkelijkheden van een wijdverspreide koloniale opstand — gevolg van verovering, d.w.z. van graaizucht, die de laatste oorzaak is van elke oorlog — en door desniettemin te weigeren, het rijk met geweld bijeen te houden; door tot het einde toe een non-imperialistische houding te bewaren, moest hij metterdaad tonen, dat de wet van liefde en vrijheid, waarin hij geloofde, de basis van de internationale betrekkingen diende te zijn

en *kon* zijn. Hij moest doof blijven voor de noodkreten van hen die hem liefhadden en zijn bewind begeerden, teneinde aan al de vorsten van Syrië toe te staan, hun stem te laten horen en hun rol te spelen in de zaken van het land hunner vaderen, en eens voor goed een einde te maken aan de situatie, die tot de anti-Egyptische onlusten had geleid, d.w.z. aan de onrechtvaardigheid en de haat, die het gevolg waren van de Egyptische veroveringen. Om trouw te zijn aan de Zon, zijn Vader, die alle landen heeft gemaakt en geen enkel land boven de andere begunstigt, *moest* hij de gekozen gedragslijn volgen.

Een aangename gedragslijn was dat niet, verre daarvan. Ichnaton hield zich afzijdig van de in zijn Aziatische bezittingen woedende oorlog; onbewogen door die oorlog bleef hij niet. Integendeel: men kan slechts aannemen, dat de wanhopige brieven, die hij van zijn trouwe dienaars ontving, „evenveel zwaardslagen voor hem waren", en „men zou zich kunnen verbeelden, dat hij hartstochtelijk bad om de kracht, deze brieven naast zich te kunnen neerleggen" [1]). Blijmoedig bracht hij de rijkdommen van Syrië ten offer aan de centrale gedachte van zijn religie en aan de integriteit van zijn leven. Hij aanvaardde het verlies van de steden, die, gelijk Byblos, „grote hoeveelheden goud en zilver en grote eigendommen van alle aard" bevatten. Minder gemakkelijk was het hem, om zelfs in naam van dezelfde verheven beginselen, de mannen in de steek te laten, die op de wallen van die steden voor de zaak van het imperiale Egypte, met liefde voor zijn naam in hun harten, stierven. Alleen zij, die de diepte van zijn liefde beseffen — en dat zijn er slechts weinigen — kunnen hopen, iets te begrijpen van die „ware stervenspijnen" [2]), die hij uitstond, toen hij de jammerklachten van de bewoners van Tunip en Ribaddi's laatste bericht uit zijn verhongerende stad las. En wat stellig zijn smarten nog vergrootte, dat was het feit, dat hij de onmogelijkheid inzag om iemand de beweegredenen voor zijn schijnbaar vreemde houding te doen begrijpen. Niemand, zelfs niet zij, die zich zijn volgelingen noemden, kon zich blijkbaar verklaren, waarom zijn toewijding aan Aton, de Ene Zon, de Ene God, in botsing moest komen met zijn koninklijke „plichten". Want zij konden niet begrijpen, wat die Ene Zon voor hem betekende. Zij dachten, dat hij, die in Syrië een stad had gebouwd, die, als Ichetaton, zelf, een stralend middelpunt van het nieuwe geloof moest worden, natuurlijk al het mogelijke zoudoen, om Syrië in zijn macht te houden, teneinde het geheel voor zijn god te winnen. Zij konden niet begrijpen, dat Ichnatons onpersoon-

[1]) AWE, b, blz. 209.
[2]) AWE, b, blz. 207.

lijke god, de Kracht in de Schijf, niet een god was tot wie de vereerders door krachtvertoon gebracht konden worden; dat kennis, zuiver religieuze ervaring, de levendige bewustheid van de universele eenheid en de universele orde, de basis van zijn cultus waren; en dat de haat, geboren uit verovering en in de overwonnen mensen levend gehouden door geweld, geheel en al ongeschikt was, om die voorwaarden te scheppen. De verziende logica van zijn houding was hun vreemd. Zelfs zijn beminde gade, Nefertiti, kon hem waarschijnlijk niet volgen. Zij aanvaardde eenvoudig wat hij deed, uit persoonlijke toewijding voor hem, zonder hem te beoordelen, en zij bewaarde haar vertrouwen in hem tot het einde, omdat zij hem beminde.

En waar zijn naaste vrienden en discipelen niet mèt hem konden uitrijzen boven het diepgewortelde imperialisme van hun tijd (en van nog zeer veel komende tijden), hoe moest hij dan zijn houding rechtvaardigen in de ogen van mensen, die voor hem vochten in het verre Syrië, van wie de meesten, blijkens hun brieven, nog vasthielden aan de door hem afgeschafte nationale goden? Hoe moest hij aan de afgezant, die de vertwijfelde brief uit Tunip bracht, duidelijk maken, *waarom* hij hem ongetroost weer moest laten vertrekken? Hoe moest hij aan Ribaddi's zoon uiteenzetten, *waarom* hij aan diens vaders of aan wie ook geen troepen kon zenden? Misschien is dit wel de reden, waarom hij de jonge man drie maanden liet wachten, eer hij besloot met hem te spreken.

Hoe dan ook, stellig zag hij beide kanten van het conflict. Hij gevoelde sympathie voor zijn trouwe vazallen; ondanks alles kon hij niet anders dan insgelijks sympathie te gevoelen voor zijn „ontrouwe" vazallen, die zijn gezag wilden omverwerpen, gelijk zijn eigen voorvaderen eens het vreemde juk van de Hyksos-koningen in Egypte hadden afgeworpen. Hij wist maar al te goed, dat aan de wortel van alle onlusten de haat zat, die altijd door verovering in een overwonnen volk wordt uitgebroed.

De Ene Vader, de Zon, had de volken „verschillend van spraak en van huidkleur" gemaakt, en hij stortte zijn levengevende stralen over allen gelijkelijk uit. Allen zouden zij leven in geluk, schoonheid en vrede. Verovering, de vrucht der graaizucht, was, als alle vormen der misdaad, uitsluitend begrijpelijk voor hen, die voor de Ene Zon niet voldoende liefde gevoelden, om alle schepselen van de zon onpartijdig lief te hebben. En hij, de Zoon van de universele Vader, hij, die Zijn goddelijke kracht door zijn zenuwen voelde stromen, hij kon er zich niet toe lenen, om een in onrust verkerend veroverd land er onder te houden. Hij kon een toestand, door onwetendheid, zelfverheffing en graaizucht geschapen, niet doen voortduren. Hij kende geen „koninklijke plichten", die in tegenspraak

waren met het beginsel van onpartijdige liefde. Hij, die leefde in Waarheid, kon geen kampioen zijn van een orde gebaseerd op valsheid.

Ichnaton stierf jong. Het is mogelijk, dat de smarten die hij gevoelde voor hen die hij schijnbaar aan hun lot overliet, zijn dood hebben verhaast. „In hem", schrijft Breasted, „ging een geest heen, zoals de wereld vóór hem nimmer had gezien" [1]); en wij kunnen er aan toevoegen: zoals de wereld sindsdien nimmer heeft gezien. Elfhonderd jaren na hem zou de grote Indische keizer Asoka in naam van 's Boeddha's boodschap van universele liefde de oorlog afzweren. Maar Asoka kwam niet te staan voor de keuze, zijn landen vast te houden of te verliezen. Hij kon zijn groot rijk welvarend en gaaf achterlaten. Ichnaton schijnt de enige koning in de geschiedenis te zijn, die om de wille van een philosophie welke logisch elke vorm van agressie uitsloot, inderdaad een groot rijk verloor. De tragische omstandigheden, die wij hebben geprobeerd te schilderen, alsmede de geweldige macht en rijkdom, die de jonge pharao zou hebben kunnen gebruiken om zijn koninklijke rechten te beschermen, maken zijn offer zoveel te opmerkelijker.

En zijn boodschap van liefde als basis voor internationale betrekkingen, in plaats van de door de tijd geheiligde wet van het geweld; zijn weigering, een verovering te beschouwen als een voldongen feit, waarvan de voordelen ten eeuwigen dage en onder alle omstandigheden aan de veroveraar ten goede moesten komen – een maar al te moderne houding van regeerders in *onze* tijd –: dit alles is te indrukwekkender, doordat het niet van het spreekgestoelte van een demagoog werd verkondigd, doch van de hoogte van een troon, door de erfelijke eigenaar van het grootste rijk zijner dagen, door een absoluut monarch in het bewustzijn van zijn ontzaglijke rijkdom en macht; door een keizer, wiens onderdanen volgens de traditie een god in hem zagen – zonder te beseffen, hoe waarlijk goddelijk de man inderdaad was.

[1]) JHB, f, deel II, blz. 127.

HOOFDSTUK X

WAT EEN BEETJE OORLOG ZOU HEBBEN OPGELEVERD

WAS ICHNATON BEREID GEWEEST GEWELD TE GEbruiken, dan zou hij, dit blijkt duidelijk uit de Amarna-brieven, het getij der gebeurtenissen hebben kunnen tegenhouden en het Egyptische „Empire" hebben kunnen behouden, en daarmede zou hij aan de gehele staatkundige ontwikkeling van het Nabije Oosten voor vele eeuwen een andere richting hebben gegeven.

Dat hij dit niet heeft gedaan, is door moderne schrijvers gecritiseerd, door sommigen zelfs met grote scherpte, alsof zij in zijn „pacifisme" een gevaarlijk voorbeeld voor hedendaagse koloniale mogendheden zagen. Niemand echter schijnt er zich nog rekenschap van te hebben gegeven, dat, afgezien van staatkundige overwegingen, heel de beschavingsgeschiedenis van het Nabije Oosten — en dus vervolgens van het Westen — waarschijnlijk geheel anders geweest zou zijn, indien de jonge pharao de onlusten in zijn Syrische onderhorigheden in die veertiende eeuw vóór Christus had willen de kop indrukken.

Het moge nutteloos schijnen, mogelijkheden te bepeinzen, die nimmer tot werkelijkheden zijn geworden. Wellicht zal men ons evenwel ten goede houden, wanneer wij het toch eens gaan doen, omdat het ons zal helpen, de ware betekenis van een buitengewoon mens te erkennen en zijn besluiten met een beter besef van hun verre gevolgen uit te leggen.

Laat ons dus een ogenblik veronderstellen, dat Ichnaton, zichzelf verloochende, voor de aandrang van zijn weinige loyale vazallen was gezwicht en hun op tijd hulp had gezonden tegen de Amorieten en hun medestanders. Laat ons zelfs veronderstellen, dat hij persoonlijk opgerukt was met boogschutters en strijdwagens en heel die vervaarlijke oorlogsmachinerie, zoals ieder van zijn voorvaderen zou hebben gedaan.

Het is zeer waarschijnlijk, vrijwel zeker zelfs, dat in dit geval de „zonen

van Abdasjirta" onmiddellijk de nederlaag zouden hebben geleden, en de opstand in de kiem gesmoord was geworden. Ondanks vele jaren van vrede, was Egypte nog steeds een militaire mogendheid van de eerste rang, en vooral in het begin was zijn prestige nog gemakkelijk met geringe middelen weder te vestigen geweest. Wij hebben immers gezien, dat Ribaddi, eer zijn positie binnen Byblos onhoudbaar was geworden, om niet meér dan driehonderd krijgsmannen en twintig paar paarden had verzocht.

Ichnaton zou als overwinnaar naar zijn hoofdstad zijn teruggekeerd, en de nieuwe Stad van de Horizon van Aton zou een indrukwekkende krijgshaftige praalvertoning hebben beleefd, zoals Thebe in vroeger dagen. En de bittere gevoelens en de wrok over het verwijderen van de naam van Amon van elke steen en over 's konings andere verordeningen en heel zijn strijd tegen de nationale goden, zou in de overwinningsroes vergeten zijn. Wellicht zou Egypte ook de rationele eredienst van Aton zonder verder tegenspartelen hebben aanvaard.

Niet dat het volk en zelfs de edelen die religie daarom beter zouden hebben begrepen of meer onder de indruk van haar schoonheid waren gekomen. Maar zij zouden haar hebben overgenomen om te voldoen aan de zoete wil van een populaire koning. Het feit, dat al zijn omwentelende verordeningen blijkbaar geen spoor van opstandigheid hebben teweeggebracht, is er wel een aanwijzing voor, dat Ichnaton bij het volk populair genoeg was, hoewel de priesters hem natuurlijk haatten. Het enige, waartoe de Egyptenaren zich niet lieten bewegen, was het verzaken van hun traditionele goden ten gunste van een hogere god. Het enige, wat hen ertoe zou hebben kunnen brengen, hierin de wil van hun nog steeds als een god vereerde koning te doen, zou geweest zijn het prestige der overwinning, gevoegd bij dat van het koningschap.

De bevelen van een monarch, die zijn rijk tot verval had laten komen, al was hij dan ook van goddelijke afkomst, hadden uiteraard veel minder gewicht, dan die van een zegepralend koning zouden hebben gehad. Oorlogsgeluk werkt altijd betoverend op de mensen, en de door het krijgsgeluk begunstigde wordt steeds geëerd, wat ook zijn persoonlijke inzichten en gevoelens mogen wezen. In de nieuwe tijd, ja in onze eigen dagen, hebben wij het beleefd, dat mannen, ver en ver beneden Ichnaton in geest en karakter, hun wil aan weerstrevende naties hebben kunnen opleggen, alleen omdat zij die naties eerst tot de overwinning op het slagveld hadden geleid. En wij geloven, dat niets anders de onwillige Egyptenaren zou hebben kunnen verzoenen met de door hun bezielde koning ingestelde nieuwe orde, dan het weten, dat hij hen en hun rijk uit een dreigend

gevaar had gered. Als het waar is, dat, zoals sommigen vermoeden [1]), duistere verraderlijke elementen aan het hof zelfs van Ichnaton loerden, dan zou niets de hoop van 's konings vijanden thuis grondiger hebben vernietigd, dan de aanblik van hun Syrische medeplichtige, de sluwe Aziroe, met nog een honderd andere gevangenen van rang, in ketenen door de straten van de hoofdstad geleid.

Hoe langer wij peinzen over de door Ichnatons ijver voor de waarheid in Egypte geschapen situatie, hoe méér wij ervan overtuigd raken, dat schitterende militaire successen aan de overkant van de Sinai-woestijn het enige middel zouden zijn geweest, waardoor hij zijn hervormingen thuis tot een blijvend succes had kunnen maken.

Een blijvend succes van Ichnatons religie zou méér dan een verandering van godsdienst geweest zijn. Het zou een nieuwe maatstaf voor de kunst en voor het gedrag zijn geworden: oprechtheid in denken, vrijheid van expressie, een critische, onpartijdige, waarheidslievende houding in alle onderdelen van het leven; met één woord: een nieuw leven.

Wat van de Amarna-beeldhouw- en schilderskunst over is, toont ons het begin van een verbazingwekkende terugkeer tot persoonlijke inspiratie-natuurlijkheid en vrijheid in de kunst. Met het falen van de religie van Aton werd de daarmede verbonden beweging in de kunst reeds in het begin verlamd. Het is moeilijk te zeggen, wat daaruit zou zijn gegroeid, was zij blijven leven. Uit haar vroegste gewrochten, die ons welbekend zijn, kunnen wij ons verbeelden, dat die Amarna-kunst op de schoonheids-idealen van wat wij nu „modern" noemen, zouden zijn vooruitgelopen, met de klem die zij legt op expressie tegenover de lijn; met haar streven om méér de innerlijke aard, zo te zeggen: de betekenis der dingen, te onthullen, dan een nauwkeurige of geïdealiseerde lichamelijke gelijkenis te geven.

Wij kunnen ons enigszins voorstellen, wat de verdere ontwikkeling van Egypte zou zijn geweest, indien zijn kunst ook verder door de Amarna-idealen geïnspireerd was geworden; indien de door Ichnaton gepreekte religie blijvend was geweest; indien er van tijd tot tijd, in het bijzonder in de bovenste gelederen, waarachtige discipelen van Hem-die-in-Waarheid-leefde waren verschenen en hun levens naar het zijne hadden gemodelleerd; indien, met één woord, de beschaving van Egypte ook maar in geringe mate het dubbele kenmerk had behouden van rationalisme en van universele welwillendheid en de essentieel aesthetische kijk op het leven,

[1]) JAB, b, blz. 362.

waardoor zijn enige werkelijk goddelijke koning werd gesierd. Dan, zelfs met de onvermijdelijke menselijke slechtheid en domheid, zou het land, door de blote poging om in de voetstappen van een mens als Ichnaton te treden, al zijn buurvolken ver vooruit zijn geweest. Het zou een modern land geworden zijn te midden van de Oude Wereld, zonder evenwel erbij in te schieten hetgeen de oude wereld aan schoonheid bezat; een modern land zonder de afschuwelijkheden van onze hedendaagse wereld met haar overmaat van technische vaardigheid, redeloosheid, ontzieling en liefdeloosheid.

Maar het ging niet om Egypte alleen. In de toenmalige wereld was Egypte een grote mogendheid. Zijn goden, als die van alle leidende naties, werden ook buiten zijn grenzen vereerd. De Aton-dienst schijnt echter niet eens tot aan de grenzen van het rijk te zijn doorgedrongen. De Ouden van Tunip b.v. schenen er nog niets van te hebben vernomen, anders zouden zij immers niet hebben geschreven, dat „de goden van Egypte" in hun stad woonden. Er behoeft echter niet aan te worden getwijfeld, dat de religie van Aton, als deze eerst eenmaal in het Nijldal gevestigd was geweest, zich over het gehele rijk en zelfs tot bevriende staten zou hebben uitgebreid, tot alle landen, waar de macht van de pharao gevreesd en zijn naam geëerd werd. Van Napata tot Karkemisj, over twintig breedtegraden, zou de naam van Aton, de God boven al de andere goden, bekend zijn geworden aan volken van zeer uiteenlopende rassen: aan de stoere bergbewoners op de grenzen van Abessinië; aan de fijne, mystieke, genotzuchtige volken van Syrië; aan de blonde Noorderlingen van arische afkomst, die in het land Mitanni regeerden; evenals aan de donkerhuidige Nubiërs en Ethiopiërs; en aan de Negers in het verste Zuiden.

Overbodig, te zeggen, dat al die myriaden mensen van de ware geest van Ichnatons leer al heel weinig zouden hebben begrepen. Doch zelfs een gedeeltelijke en geheel oppervlakkige kennis daarvan zou voldoende geweest zijn, om hen het idee der, boven al de talloze zelfgemaakte plaatselijke godsdiensten uitgaande, voortreffelijkheid van een kosmisch betekenisvolle eredienst der natuur in te prenten. En die kennis zou natuurlijk ook fijnerbesnaarde mensen hebben bezield met het gevoel voor de schoonheid van de wereld en voor de eenheid van al het levende.

En mogelijk zouden Egypte en zijn buurlanden tot heden toe trouw zijn gebleven aan de eredienst van de Ene God, die in de zon is gemanifesteerd. Het lijkt inderdaad twijfelachtig, of enige latere monotheistische godsdienst vat zou hebben gekregen op denkende mensen, die reeds sedert eeuwen met Ichnatons leer bekend waren geweest.

Er is nog méér. De eredienst van Aton, ware hij de staatsgodsdienst van Egypte gebleven – van een overwinnend, een „empire" overheersend Egypte – zou ongetwijfeld de gehele ontwikkeling van de Westerse gedachte en beschaving hebben beinvloed.

Zelfs in zijn nedergang, nadat in zijn aan de leiband der priesters lopend volk elke oorspronkelijkheid was gedood, oefende het tot een derderangsmogendheid afgezakte Egypte nog een blijvende invloed uit op Griekenland. Wat zou deze invloed geweest zijn, als Egypte enkele eeuwen langer machtig was gebleven, en de simpele, rationele zonnedienst van Ichnaton er groter gezag had gehad, dan de steeds formeler en fossieler wordende dienst der oude goden? Een blik op deze mogelijkheden zal voldoende zijn, om aan te tonen, wat Ichnaton misschien zou hebben kunnen doen, had hij slechts één woord ten gunste van de oorlog willen spreken.

Zoals reeds herhaaldelijk opgemerkt, werd heel de leer van de koning gekenmerkt door een ongewone rationaliteit, verbonden met een diepe schoonheidswaardering. Het is waarschijnlijk, dat in de dagen van de stichter – tweehonderd jaren vóór de Trojaanse oorlog – geen bericht ervan tot de kusten van Griekenland doordrong. En indien toevallig een of andere geëxpatrieerde Egyptenaar het nieuws derwaarts zou hebben gebracht, dan is het nog de vraag, welke indruk het te Tiryns en Mykene zou hebben gemaakt. Waren echter, enkele eeuwen later, de leiders van het Griekse denken met de leer in contact gekomen, dan, geloven wij, zou de geschiedenis van de Westerse beschaving een andere geweest zijn.

De sceptische Atheense geest, de gebruikelijke buiging makende voor de „goden van de stad", zou dat rationele geloof verwelkomd hebben, aangezien het niets beklemtoonde, wat buiten de menselijke ervaring lag, van geen ongeloofwaardige dingen gewaagde en geen kinderachtige fabeltjes vertelde. De weinigen, die nog iets méér dan intellectuele zekerheid verlangden, zouden de waarheid hebben erkend in een leer, die de eenheid en heiligheid van het leven impliceerde. En de Grieken algemeen zouden in Ichnatons eredienst, in zijn hymnen en ook in het verhaal van zijn leven een schoonheid ontdekt hebben, die zelfs in hun eigen land van schoonheid en harmonie onovertroffen was.

Langzaam zou er dan een grote verandering in het bewustzijn van de oude wereld hebben plaatsgegrepen. Er zou een tijd zijn gekomen, waar de Grieken, genoeg hebbende van al die elkaar tegensprekende wijsgerige stelsels en van riten en mysteries waarvan zij de zin al lang kwijt waren, begonnen te verlangen naar een onbekend Iets dat zij niet konden bepalen of uitvinden; met andere woorden: een tijd, waar door heel de gehelleniseerde wereld de behoefte zou worden gevoeld aan een breder en vriendelijker visie dan die van de beste der Atheners. Dan, in plaats van hun blikken te richten tot een of ander nieuw geloof, zouden de Grieken misschien van de dienst hunner vele goden heel eenvoudig zijn afgedreven tot het geloof in de Enig Ene, die aan de mensen en al de andere schepselen is onthuld in de zonneschijf, Aton. En zonder iets op te offeren van zijn hartstochtelijke liefde voor het leven en de zichtbare schoonheid, en zonder zich te dwingen tot het aanvaarden van enige dogma's boven of buiten of tegen de rede, zou Griekenland de veertien honderd jaren oude leer van Aton misschien voor altijd tot de zijne hebben gemaakt.

Er zou geen strijd tussen een „oude" en een „nieuwe" orde geweest zijn, doch eenvoudig een geleidelijke opslorping van de populaire godsdiensten van Griekenland en Rome door de statige eenvoud van een rationeler, spiritueler, oudere religie, die reeds door de élite van het Grieksprekende Oosten in eer werd gehouden.

En langzaam maar zeker, samen met de beschaving en de wetenschap van de Middellandse Zee, zou de religie van Aton zich over het barbaarse Europa hebben verspreid, vervangende de populaire godsdiensten van het Noorden, na in de plaats te zijn getreden van die van Klein-Azië, Griekenland en Italië. Aan de oevers van de Donau en de Rijn, aan de mistige kusten van de Oostzee en de Noordzee, zouden tempels zijn verrezen, zonder beelden of afbeeldingen behalve die van de zonneschijf met stralen eindigende in handen, ter ere van de Ene God, de Kosmische Energie.

En eens op een dag zouden de Spaanse karvelen het verheven symbool over de Atlantische Oceaan hebben gebracht, en de religie van Aton zou ook de godsdienst van het Westen zijn geworden.

Zou het Westen in dat geval beter geweest zijn dan het thans is? Waarschijnlijk niet. Waar Ichnaton, met heel de overmeesterende lieflijkheid van zijn eigen persoon, in zijn dagen de mensen niet beter kon maken, daar is het meer dan twijfelachtig, of zijn overlevende leer – door onhandige uitleggers meer of minder verwrongen – dat wonder zou hebben gewrocht.

Zeer waarschijnlijk zouden dezelfde hartstochten de wereld verontrust hebben. Zij zouden echter niet aangewakkerd zijn geworden door godsdienstig fanatisme, en dat alleen zou al een groot verschil hebben gemaakt. De tegenstand der verschillende nationale polytheismen tegen de universele eredienst van een god als de zon zou nimmer, naar het ons voorkomt, de vorm van zulke beestachtige conflicten hebben kunnen aannemen als die tussen de oude nationale erediensten en het door Paulus gepreekte

Evangelie. De aanbidding van het licht is zulk een natuurlijke zaak — en in haar grove vorm zo algemeen verspreid — dat het gemakkelijk zou zijn geweest, zowel philosofen als barbaren van haar voortreffelijkheid te overtuigen. De keizer Julianus zou de eerste geweest zijn, om een geloof aan te moedigen, dat rationeler en niet minder aesthetisch was dan dat van zijn Griekse meesters. En de Westerse wereld zou gruwelen als de ontzettende moord op Hypatia of de massa-slachting der Saksers nooit hebben gekend. Er zou geen kwestie geweest zijn van iets als de Kruistochten of de oorlogen der Arabieren ter bekering van de ongelovigen, of de Heilige Inquisitie. Graaizucht en wreedheid zouden zijn gebleven; nauwelijks mogelijk zou echter geweest zijn de exploitatie, ten gunste van zulke lage hartstochten, van een godsdienst vrij van kinderachtige verwachtingen en bijgelovige vrees, welks stichter het maken van bekeerlingen nimmer tot plicht had gesteld.

Ongetwijfeld zou eens het nieuwontdekte halfrond door dezelfde nietsontziende avonturiers op zoek naar goud onder de voet zijn gelopen; en dezelfde moordpartijen zouden hebben plaatsgevonden in Mexico, Guatemala en Peru. Er zou echter uitsluitend om het bezit van aardse goederen gevochten zijn, en niet ter wille van het geloof, niet ter redding van zielen, niet „tot de hoogste glorie van God". De ontmoeting tussen Pizarro en Atahuallpa zou anders geweest zijn. In de god van de Inca, „die voor eeuwig in de hemel woont", zou de Spaanse veroveraar zijn eigen god hebben erkend. En hij en de Peruaanse koning zouden hebben gevoeld, dat zij — hoe hun verhouding tot elkaar verder ook zou zijn geweest — iets belangrijks in gemeenschap bezaten.

Ook dit is nog niet alles.

Het lijkt waarschijnlijk, dat, ware de religie van Aton die van Europa en Amerika (en Australië) geworden, zij zou hebben bijgedragen tot het overbruggen van de gaping tussen Oost en West en tot het verhaasten van de dag der algemene verstandhouding.

Hoe zeer ook de in hoofdzaak dynastieke zonnecultus van het moderne Japan moge verschillen van de in wezen universele, onpolitieke Aton-religie, het blijft een feit, dat die Japanse cultus een eredienst van de zon is. En een discipel van Ichnaton zou zich niet vreemd gevoelen onder een groep pelgrims, die, van de top van een van Japans heilige bergen, het opgaan begroeten van de Ene eeuwige „Heer en Oorsprong van het Leven". En wat betreft de Hindoes, hun hoogste begrip van de zonnedienst (uitgedrukt in de Gayatri Mantra, die ieder waar Brahmaan opzegt, zijn gevouwen handen ter begroeting van de rijzende zon opheffende) is practisch identiek met dat van Ichnaton. Het is de aanbidding, niet van

de schijf, doch van de kracht in de schijf, „Sjoe in Aton". Als er een land is, waar de leer van de Egyptische koning aan de weinigen die haar kennen nog de indruk geeft van iets door en door bekends, dan is het India.

Laat ons thans eens nagaan, hoe de betrekkingen tussen Europa en het Oosten zouden zijn — neen, wij dienen te zeggen: tussen India en het Verre Oosten met de mensen in West-Azië — indien het tijdig succes van de religie van Aton de verspreiding van enig later monotheïsme overbodig en dus onmogelijk had gemaakt. De tegenstellingen, die op de grond van de grote conflicten der Middeleeuwen liggen, t.w. Christelijk Byzantium tegen Zoroastrisch Perzië, Christelijk Europa tegen de groeiende macht van de Islam, alsmede heel de geschiedenis van de Middeleeuwen, zouden geheel anders geweest zijn. Later zouden Europese handelslieden en avonturiers stellig hebben gepoogd, de technisch minder ontwikkelde volken van Azië politiek en economisch te overheersen; maar het idee der culturele overheersing, ontsproten uit godsdienstig proselietisme, zou bij niemand zijn opgekomen. Hoogstens zouden de volken van Perzië, Indië en de rest van Azië hebben geleerd, in de stichter van de Wèsterse zonnedienst de gelijke te zien van hun eigen grootste leraren; en zijn naam, geëerd van Abessinië tot IJsland en van Peru tot de Arabische woestijn, zou een huishoudwoord zijn geworden in alle uithoeken van de aarde. En de volken van Europa en Amerika zouden vriendelijke sympathie hebben gekoesterd voor vreemde godsdiensten van naturalistisch ondogmatisch karakter, die, zo niet volkomen gelijk aan de hunne, toch veel minder daarvan zouden verschillen dan thans het geval is.

Ondanks dezelfde koloniale oorlogen, voortgekomen uit dezelfde zucht naar rijkdom en macht, zou er een beter begrijpen, een groter culturele eenheid zijn — of in zekere zin: minder tegenstelling — tussen Oost en West. En de huidige wereld zou, zo al niet vredelievender, ten minste beter voorbereid wezen voor een beter begrip van de fundamentele eenheid binnen de eeuwige verscheidenheid. Over het algemeen zou het stellig een betere wereld zijn.

De terugblik op eeuwen van wat geschiedenis zou hebben kunnen zijn, is inderdaad verbijsterend. Toch geloven wij niet, dat het een beeld van zuivere phantasie is. Drie en dertig eeuwen geleden *was* ons ontzaglijk droombeeld een levende mogelijkheid. Die verstandiger, harmonieuzer, schoner wereld, vereend onder het symbool van de zonneschijf met nederwaarts gerichte stralen uitlopende in handen, zou de werkelijkheid van heden hebben kunnen worden, en zij zou het ook geworden zijn, indien toenmaals die ene man, met zijn heldere kijk op de waarheid, zijn rijkdom-

men en zijn macht zou hebben gebezigd om het rijk zijner vaderen bijeen te houden en zijn wil op te leggen aan zijn eigen volk en aan de rest van de wereld.

Die betere wereld zou de beloning geweest zijn voor een korte en succesvolle strafexpeditie tegen een handvol onruststokers. Minder dan dat: zij zou de beloning geweest zijn voor een bevel aan Horemheb of een andere krijgsoverste om Syrië binnen te trekken, zonder dat de koning verder zelf enige moeite had behoeven te doen. Die wereld zou het uiteindelijk gevolg geweest kunnen zijn van één enkel woord, als het ware.

Om de redenen die wij hebben vernomen, en wellicht nog om andere redenen, werd dat woord echter niet gesproken.

Terwijl de wanhoopsbrieven van zijn loyale vazallen uit Syrië binnenstroomden, bleef Ichnaton kalm de opgaande en ondergaande zon groeten, alsof al het andere niet telde. Hij las de aandoenlijke boodschappen de een na de ander: met welke gevoelens en reacties, wist hij alleen. En hij sprak niet. Hij weigerde, de lange reeks van gebeurtenissen in beweging te zetten, die hem mogelijk in de loop van de tijd de onbetwistbare heerschappij over de Westerse wereld zouden hebben verschaft.

HOOFDSTUK XI

DE PRIJS DER VOLMAAKTHEID

ER VALT NIET AAN TE TWIJFELEN, DAT ICHNATON, naar gelang de tijd verging en de feiten zich aan hem opdrongen, de zwaarte van de zelfgekozen taak steeds drukkender voelde worden. Van overreding kon hij niets verwachten. Dit werd hem duidelijk uit het krachtig georganiseerde verzet der priesters, dat hij nooit vermocht te breken [1]), en vooral ook uit de onverschilligheid, nauwelijks verborgen onder sympathiebetuigingen en loftuitingen, van de meesten op wie hij had vertrouwd. Het moet hem wel duidelijk geworden zijn, dat zonder toepassing van geweld zijn godsdienst niet kon worden gevestigd.

Het gewone volk van Egypte – zoals het gewone volk overal en altijd – was als een kudde schapen te leiden. Het luisterde naar de priesters, zolang er priesters waren om naar te luisteren. Ichnaton wist dat. De enige manier, om de invloed van de Amonspriesters op het volk te breken, zou zijn geweest: de priesters zelf uit te roeien. Dit deed de koning natuurlijk niet. Hij bepaalde zich tot het inbeslagnemen van hun schandelijke rijkdommen; hun persoon liet hij ongemoeid. Wat betreft de rijke en opgevoede Egyptenaren, wier rijkdommen en prestige van Egyptes grootheid afhankelijk waren, hun trouw aan de nieuwe leer was een kwestie van de waarde van deze leer als nationaal geloof. Zelfs een man als Merira, de hogepriester van Aton, op wie de koning zijn hoop had gevestigd, schijnt niet naast zijn meester te hebben standgehouden toen hij merkte, dat de religie van Aton Egypte zijn „empire" kostte. Er moet een ogenblik geweest zijn, waar de pharao met vertwijfelde helderheid inzag, dat hij voor de keuze stond: of oorlog te maken met Aziroe en diens bondgenoten, teneinde de rechten van Egypte op het oppergezag te handhaven en langs deze weg de Aton-religie te doen triomferen; of door te gaan op het door hem gekozen pad en rampzalig onder verwensingen in vergetelheid te eindigen.

[1]) JHB, f, deel II, blz. 126.

Het religieuze succes, dat de pharao zou hebben verkregen met een compromis, lijkt *ons* gering, vergeleken met die ontzaglijke overwinning van de halve aardbol, die wij in het vorig hoofdstuk hebben trachten te schilderen. Toch hield het niet te onderschatten mogelijkheden in. Egypte vertegenwoordigde een geduchte macht te midden van de omringende landen, en Ichnaton moest voelen, dat zijn religie, indien zij in het Nijldal overwon, zich stellig zou uitbreiden tot wat hij waarschijnlijk de uithoeken van de aarde waande, n.l. het land dat de onbekende bronnen van de Nijl bevatte, de geheimzinnige landen aan gindse zijde van het rijk der Hethieten, het barbaarse Assyrië en het verre Elam. Voor *hem* zou zulk een overwinning universeel geweest zijn, de zegepraal van de rede en de waarheid, het begin van een vriendelijker en schoner wereld. Zij zou de bekroning geweest zijn van de strijd van zijn leven, die tot hiertoe zo vruchteloos leek; de schitterende beloning, die hem voor altijd schadeloos zou hebben gesteld voor de bitterheid der jaren van verkeerd begrepen zijn en gehaat worden, — zijn zegepraal.

Wanneer wij even denken aan de stichting van Ichetaton, de nieuwe hoofdstad, onder plechtige feestelijkheden, dan zal het ons zeker niet verwonderen, Ichnaton eenmaal in zijn korte leven op een succes gesteld te zien. Uit een inscriptie op een van de grensstenen der stad weerklinkt zijn vreugdevolle hoop: ,,Er zal een begraafplaats voor mij worden gemaakt in de oostelijke rotsen; daar wil ik begraven worden, in de veelheid der feestgetijden, die mijn Vader Aton mij heeft toegedacht". Klaarblijkelijk zag hij toen een lange aaneenschakeling van stralende jaren, waarin de door hem zo diep gevoelde waarheid zou triomferen. Hij had het zelfvertrouwen der jeugd, het onvervaarde optimisme van hartgrondig verlangen, verbonden met onbeperkte macht. Het was zijn wil, het aangezicht der dingen te veranderen, en hij zou het doen, daar twijfelde hij niet aan. Daarbij was hij te menselijk, om geen huivering van komende glorie te ondervinden.

En thans zou die glorie voor het grijpen zijn, indien hij slechts wilde grijpen. De tien jaren eerder op die grenssteen gebeitelde woorden zouden alsnog waar kunnen worden. Ten koste van een klein compromis — zo klein dat nooit iemand er achter zou komen — zou zijn naam, anders gedoemd om onder verwensingen te vergaan, alsnog worden geëerd ,,in de veelheid der feestgetijden", niet tijdens zijn leven (zijn gezondheid was zwak, en hij voelde zijn einde naderen), doch gedurende ongetelde eeuwen, zolang de wereld nog zou bestaan. Hij behoefde slechts te willen, en de mensheid zou nog verlicht kunnen worden door zijn licht, getekend met zijn teken.

De weinige oprechte discipelen, die hij nog aan zijn hof had — zijn gade misschien uitgezonderd — wachtten met ongeduld op het woord van hem, dat compromis en succes zou spellen; het woord, dat het rijk zou redden.

Waarom bleef Ichnaton dan zwijgen?

Stellig verzaakte de jonge pharao de verantwoordelijkheid van zijn positie niet louter uit zorgeloosheid, zoals sommige van zijn moderne smalers pogen te insinueren. Wie dit vermoeden, die zien de niet te ontkennen ernst van zijn gehele leven over het hoofd.

Ichnatons houding tegenover de gebeurtenissen in Syrië scheen door een ingeboren weerzin tegen bloedvergieten bepaald. Zijn gevoelige natuur had een afschuw van het idee van oorlog en vervolging. De beestachtigheden, waarmede elke strafexpeditie gepaard gaat, schenen hem dermate weerzinwekkend, dat hij ze zelfs niet als een noodzakelijk kwaad in overweging wilde nemen.

Wij zouden echter aan de nagedachtenis van de koning van Egpyte niet voldoende recht laten wedervaren, wanneer wij hem alleen maar als een bronstijdse evenknie van onze moderne pacifisten beschouwden. Ichnaton was geen Christen en geen democraat. Zijn godsdienst was in de eerste plaats aesthetisch gericht. Zijn moraliteit ontsproot uit zijn allesoverheersend gevoel voor het schone. Zijn gewetensbezwaren tegen de oorlog waren niet het gevolg van een smalle, onberedeneerde, tot de menselijke soort beperkte liefde, doch de logische consequentie van zijn sereen begrip van universele harmonie. Hij wilde in het gedrag van levende wezens zoveel mogelijk de schone innerlijke orde van de kosmos weerspiegeld zien. En hij haatte alle vormen van wreedheid, de ergste expressie van morele lelijkheid, die zich laat denken.

En de geschiedenis toont, dat er expressies van morele lelijkheid bestonden, die hem nog méér schokten dan de oorlog. Wij denken hierbij b.v. aan de tempels, die hij in zijn nieuwe aan Aton gewijde stad had laten oprichten ter gedachtenis aan zijn voorvaderen Amenhotep de Derde en Thotmes de Derde, die tot de eerste krijgslieden van de oude wereld behoorden; en aan het feit, dat hij althans één keer, na de val van Simyra, een officier met een kleine troep huurlingen naar Ribaddi had gezonden. En iets later, na Ribaddi's dood, uitte hij in een verontwaardigde brief aan Aziroe bedreigingen, waaruit duidelijk genoeg blijkt, dat hij zijn rechten als souverein heel goed kende en, hoezeer ook geweld verfoeiende, het volstrekt niet zondig vond, een schurk te straffen en aan de eisen der gerechtigheid te voldoen. ,,Indien gij om enige reden kwaad wenst te be-

drijven", zeide hij tot de Amoriet, „of indien gij ook maar slechtheid in uw hart koestert, dan zult gij moeten sterven, met heel uw familie, door de bijl van de koning uw heer" [1]).

Anderzijds, in gloeiend contrast met de annalen van andere pharao's en van de koningen van andere landen vóór en na hem, is er tot nu toe onder al de documenten uit Ichnatons regeringstijd nog geen enkel bericht van een jachtpartij voor de dag gekomen, zoals reeds in een vorig hoofdstuk gezegd. Hieruit kan worden opgemaakt, dat hij deze wrede sport veel ontoegeeflijker veroordeelde, dan de strijd van mens tegen mens, een veronderstelling, volkomen in overeenstemming met alles wat wij uit de hymnen van de koning weten.

Daarom, menen wij, is het verkeerd, zijn werkeloosheid in de Syrische affaire uitsluitend aan een eenvoudige veroordeling van het oorlogvoeren toe te schrijven. Zou hij anders Pachoera met de soldaten naar het Noorden hebben laten vertrekken? en zou hij anders als een monarch en niet veeleer als een predikant hebben gesproken? Het is veel waarschijnlijker, dat Ichnatons houding tegenover de oorlog een negatieve was; een houding van totaal gemis aan belangstelling, méér dan een stelselmatige tegenkanting.

De stichter van de religie van Aton schijnt beide kanten van het geweldprobleem te hebben gezien. Hij walgde van alle gruwelen, ook al zouden daarvoor „hogere beweegredenen" bestaan. En hij zag in, gelijk de intelligentste van onze moderne dienstweigeraars, dat de oorlog op den duur tot niets leidt. Hij beschouwde de dingen niet van nationaal, zelfs niet van algemeen menselijk standpunt, doch van het standpunt der kosmische werkelijkheid. En daarom was het hem om het even, of Egypte al dan niet een „empire" bezat. Hij was niet bereid, de beestachtigheden die hij in zijn hart verfoeide, aan te moedigen, alleen maar om aan zijn volk het ongestoorde bezit van de Syrische hulpbronnen te verzekeren. Het was zijn bezorgdheid voor Ribaddi, die hij persoonlijk liefhad, en niet het verlangen naar territoriale grootheid, die hem eenmaal hulp had doen zenden en een andermaal als een strenge rechter aan de moordenaar had doen schrijven. Maar aldoor besefte hij, dat de verschrikkingen van de oorlog onvermijdelijk zouden blijven, zolang de mens zijn inborst niet veranderde. En zijn levenslange strijd tegen bijgeloof, graaizucht en valsheid had hem getoond, dat deze verandering niet gemakkelijk is, op grote schaal misschien zelfs niet mogelijk, iets wat onze moderne pacifisten dikwijls vergeten. Hij wist, dat heel zijn van geslachten van koningen geërfde macht hem niet zou helpen, de strijd binnen zijn rijk te doen

[1]) JAB, b, blz. 371–372: brief K. 162.

ophouden. Het enige verstandige, wat hij kon doen, was, zichzelf er buiten te houden, sereen en eenzaam te blijven als steeds. En dit deed hij dan ook.

Wat echter de moderne mens misschien nog minder begrijpt dan Ichnatons totaal gemis aan „imperialisme", dat is zijn schijnbare onverschilligheid voor het succes van zijn religie, hetgeen, naar hij wist, afhing van zijn eigen prestige als een „krachtig" monarch in de wereldlijke betekenis. Wanneer hij zijn trouwe dienaar Ribaddi zodanig liefhad, dat hij hem ondanks zijn persoonlijke afkeer van de oorlog tenslotte toch eenmaal een troep soldaten te hulp zond, waarom was het hem dan niet de moeite waard, wat méér troepen aan al zijn loyale vazallen te zenden en door een schitterende overwinning, zo niet de belangen van Egypte, dan toch het aanvaarden door Egypte van zijn leer te verzekeren?

Het enige antwoord hierop is, dat hij waarschijnlijk minder om het succes dan om de zuiverheid van zijn geloof gaf. En hij wist, dat succes en zuiverheid zelden samengingen. Cijfers maakten niet zoveel indruk op hem als op de mindere mensen. Hij wist, dat zij op den duur niets betekenden. Hij wenste, dat zij, die „naar zijn leer luisterden", hun levens overeenkomstig zouden modeleren, in Waarheid zouden leven, zoals hijzelf. En de ervaring had hem geleerd, dat weinigen hiertoe in staat waren.

Toen hij, gevolgd door meer dan tachtigduizend mensen [1]), Thebe verliet om de grond te leggen van zijn nieuwe stad, mocht hij een ogenblik de hoop gekoesterd hebben, dat zijn leer zich over heel zijn rijk en over de grenzen daarvan zou uitbreiden. Anders zou het niet verklaarbaar zijn, waarom hij buitendien op zijn minst nog twee centra van zijn rationele zonnedienst vestigde aan de beide uiteinden van zijn rijk. Maar op het tijdstip toen de Syrische opstand zijn hoogtepunt had bereikt, was hem stellig de nuttelooshеid gebleken van alle pogingen, om zijn religie onder de mensen ingang te doen vinden, indien de cultus zo schoon en rationeel zou moeten blijven als hij hem had geconcipieerd. Hij wist, dat hij ondanks al zijn moeite om hem voor de intelligentsten onder zijn hovelingen aanvaardbaar te maken, geen enkele ware discipel had, zijn gade misschien uitgezonderd. In het bekende vers uit zijn hymne: „Er is niemand die U kent, behalve Uw zoon", valt reeds een pessimistische klank te beluisteren. Natuurlijk wilde hij met dat vers tot uiting brengen, dat God, de Hoogste Werkelijkheid, uitsluitend van betekenis is voor de individuele ziel die zich één gevoelt met Hem. Men zou echter tevens uit dat vers kunnen opmaken, dat Ichnaton, na jaren van vruchteloos pogen, heeft moeten

[1]) AWE, f, blz. 149–150.

erkennen, dat een waarheid als de zijne niet voor overplanting vatbaar is, en dat zij die haar bezitten steeds eenzaam zullen staan.

Welke waarde had onder zulke omstandigheden wereldlijk succes en naam en faam en zelfs erkend geestelijk leiderschap van de halve aardbol? Het was immers niets.

Ichnaton wist, dat hij zijn religie snel tot de verwijderdste landen zou kunnen uitdragen, indien hij zijn rijk bijeenhield. Hij kon echter ook voorzien, dat de godsdienst, die eens misschien al die verre landen in de verheerlijking van zijn naam zou kunnen verenigen, niet meer de religie van leven in waarheid zou zijn zoals hij die bedoelde en leraarde en leefde: rein, rationeel, onbevlekt door vrees en wreedheid, dagelijks tot nieuwe bezieling komende door de vreugde over de opgaande zon. Het zou wellicht iets beters worden dan wat de mensen voordien „godsdienst" noemden; mogelijk zelfs iets beters dan wat de meerderheid der mensen ooit in de toekomst als gids tot een hoger leven zouden aanvaarden. Maar op ruimer schaal zou het nimmer die in zijn dagen van jeugdige hoop gedroomde glorieuze eredienst worden, de ware religie van Aton.

Het had stellig geen zin, zijn persoonlijke walging van bloedvergieten tot bedaren te brengen en, onder een compromis met zijn beginselen, de in zijn korte loopbaan reeds ondervonden ontgoochelende overwinning in tijd en ruimte te vergroten. Wanneer de élite van Egypte zijn leer niet heeft kunnen overnemen, wat zou dan het overige rijk en de wereld daarbuiten ervan maken, zelfs indien zij eens zover zouden kunnen worden gebracht, er uiterlijk voor te buigen? Wat zouden de meeste mensen in komende eeuwen ervan maken, als zij de waarheid daarvan niet in hun harten voelen, haar niet begrijpen, niet liefhebben, niet begeren? Ichnaton zag duidelijk, dat zijn leiderschap, indien over millioenen uitgebreid, alleen maar zou neerkomen op een geleidelijk herstel van het bijgeloof onder het mom van zijn naam, de ontering van zijn dierbaarste dromen. Daarom weigerde hij. Wij hebben reeds gezien, dat hij nimmer probeerde, zijn verheven leer onder de gewone mensen in Egypte te propageren, wetende dat dit aan hen niet zou zijn besteed. Wij mogen gerust aannemen, dat hij, zelfs als hij zich met enige mogelijkheid zou hebben kunnen verbeelden, dat zijn religie ten koste van een schijnbaar gering compromis tot officieel geloof in verre continenten als Amerika en Australië zou kunnen worden, geen vinger zou hebben uitgestoken om dat succes te bevorderen. De beleefde teleurstelling op kleiner schaal en van enkele korte jaren was voldoende.

Wij kunnen nog méér zeggen. Een compromis met hetgeen hij lelijk

en irrationeel achtte, was voor Ichnaton niets anders dan een vermomde leugen en kon dus nimmer als een kleinigheid over het hoofd worden gezien. Kon hij het bloedvergieten in Syrië dan niet doen ophouden, hij kon zichzelf ervan onthouden. Mogelijk was dat dreigement in zijn brief aan Aziroe alleen maar bedoeld als een vreesaanjaging met woorden.

Het gedrag van zijn krijgshaftige voorvaderen vond hij in overeenstemming met hun geloof in de nationale goden. Dat zij roem droegen op hun veroveringen, vond hij een heel natuurlijk uitvloeisel van hun bekrompen godsdienst. Voor *hem* zou de verantwoordelijkheid voor een oorlog echter een leugen tegenover zichzelf geweest zijn. Niets kon hem tot zulk een leugen bewegen, niet de waarschuwing van zijn landvoogden, dat zijn rijk in duigen zou vallen, indien hij niet snel tussenbeide kwam; niet de tranen der mensen in het verre Tunip, die nog in hun wanhoop zijn naam zegenden; niet de overweging, dat een overwinning zijn religie wijd en zijd zou verspreiden. Ichnaton was niet een van die mensen, die elk werkzaam middel gewettigd achten, als het maar zogenaamde „hogere doeleinden" dient. In zijn ogen zou het binnendringen van een enkele valsheid in zijn eigen leven de geest der religie van Aton hebben gedood. Het was dus beter, om onmiddellijk alle kansen op wereldoverheersing op te geven. En daarom kregen de loyale vazallen van Egypte in Syrië en Kanaan geen antwoord. En daarom gingen, volgens de woorden van Abdichipa, gouverneur van Jeruzalem, „al de landen van de koning" inderdaad verloren.

Met Ichnatons weigering om zijn logica volgens de eisen der gewone koloniale politiek te buigen, was het lot van zijn schone zonnedienst, althans als staatsreligie, bezegeld. Geen subtiele casuïstiek kon voortaan een later compromis mogelijk maken teneinde zijn religie te wringen binnen de gangbare begrippen van nationale grootheid of van de vaststaande overtuiging, dat elke handeling goed is, die een zogenaamd „hoger doel" beoogt. In de religie van Aton — anders dan in de meeste andere godsdiensten — was de mogelijkheid van zulke handige regelingen door de stichter eens voor goed te niet gedaan. Hij had duidelijk te verstaan gegeven, dat hij geen hoger doel kende dan een leven in waarheid, in individuele volmaaktheid.

Aan het idee der individuele volmaaktheid bracht hij zijn bestaand rijk ten offer, alsmede de mogelijkheid van zijn geestelijke overheersing over een nog veel groter deel van de aardbol.

Er bestaan afbeeldingen van hem met een mager, ziekelijk gezicht, met diepe groeven aan weerskanten van de mond en uitstekende kaakbeenderen; het gelaat van een jonge man, die gesloopt is door zorgen, wellicht

ook door een of andere lichamelijke ziekte. Deze portretten gelijken weinig op die uit zijn vroege jeugd, alleen is er nog steeds een onwrikbare vastbeslotenheid in 's konings trekken te onderkennen. Rekening houdende met alle overdrijving en verwringing, waardoor de stijl van een aantal hofkunstenaars schijnt te worden gekenschetst, kan er geen twijfel over bestaan, dat die portretten iets onthullen van de verschijning van de koning op dat tijdstip van zijn leven, mogelijk wel de eindperiode daarvan. Als dit zo is, dan geven die portretten ons een denkbeeld van Ichnatons heldhaftig standhouden tot het bittere einde.

Hij was nog zeer jong, op een leeftijd, waarop de meeste grote mannen het werk waarvoor zij geboren waren, nog niet eens ter hand hadden genomen; maar lichamelijk was hij een wrak en hij wist, dat zijn einde nabij was. Hij had geen zoon om hem op te volgen, geen discipel om zijn werk voort te zetten. Zijn oudste dochter had hij uitgehuwelijkt aan een jonge man van koninklijke bloede, Smenchkara, die hem en zijn zaak toegewijd was en met wie hij spoedig zijn troon zou delen. Uit eerbied en dankbaarheid had Smenchkara in officiële documenten de titel „Beminde van Ichnaton" aangenomen. Maar de koning begreep, dat deze prins, ondanks zijn goede bedoelingen, niet bij machte zou zijn, aan de dreigende woeste reactie het hoofd te bieden. Hij wist, dat de afgezette priesters van Amon steeds meer gezag verkregen, naar gelang de berichten van het nationale ongeluk zich in het land verspreidden. Hij begreep, dat de religie van Aton in een zeer nabije toekomst uit het land zou worden gevaagd, wellicht om nooit en nergens te herleven. Hij wist, dat de niet over te planten waarheid, die hij heel zijn leven had gekoesterd, nooit weer de leiding van een staat zou inspireren. En hij kon zich onmogelijk verbeelden, dat de door hem intuïtief bevatte wetenschappelijke beginselen van zijn leer drieduizend driehonderd jaren later als juist aangetoond en de basis van onze moderne wetenschap zouden worden. *Hem* moest zijn gehele zending als een volkomen mislukking voorkomen.

Toch wist hij, dat zijn leer waar was, en dat de waarheid onverwoestbaar is. Zijn naam mocht dan vergeten worden, maar de grondslagen van de religie van Aton, van de godsdienst van orde en liefde, door hem in de zon en binnen zichzelf ontdekt, zouden eeuwig blijven bestaan. Vroeger of later moest de menselijke geest hen herontdekken. En indien eens door een toeval zijn leer weder aan het licht mocht komen, dan zou zij eindelijk door geen practisch compromis meer ontsierd worden. En de meest verlichte en beste mensen zouden haar zonder voorbehoud in hun harten kunnen sluiten. Eens misschien, over wie weet hoeveel jaren, zouden wijze, ware en sterke enkelingen hem eren, juist wegens zijn weigering om het

met de waarheid niet al te nauw te nemen. De onbekende toewijding van één van die weinigen zou voldoende opwegen tegen het verlies van een rijk, het mislukken van een leven vol worsteling en duizenden jaren van vergetelheid.

En zelfs al zouden die enkele discipelen nimmer worden geboren; al zou de leer, waarvoor hij alles had verloren, niet eens in het hart van een enkel mens vrucht dragen; al zou de komende wereld steeds luisteren naar de priesters van haar nationale goden en nimmer naar hem, de priester van de universele zon, de Enige werkelijke God; al zou hij, Ichnaton, een nutteloze dromer blijven voor eeuwig, niet eens gevaarlijk genoeg om de gramschap van méér dan enkele fanatici op te wekken, — wat zou dit dan nog betekenen?

De zon zou desondanks dag op dag zijn glorieuze loop vervolgen, en het zou steeds wààr blijven, dat „de stralen van de zon de levensadem zijn". Het licht en de warmte en de vonk die leven voortbrengt zouden steeds de manifestaties blijven van de Ene Kracht, de ziel van de zon; rhythme zou steeds het beginsel van het heelal blijven, of de mens het al dan niet zou willen weten. Ichnatons leer zou steeds waar blijven, en zijn leven iets schoons voor altijd. Indien de koning van Egypte, in een ogenblik van zwakte, de logica van zijn bestaan ten offer had gebracht aan de verlokking van het succes, dan zou de toekomst van de mensheid over het algemeen wellicht minder duister geweest zijn dan zij het thans is. Ichnatons persoonlijke geschiedenis — herdacht of niet, een onvernietigbaar feit in de oneindigheid van de tijd — zou dan echter niet de flits van het schone geweest zijn, die zij is. De wereld zou een volmaakt Individu armer geweest zijn.

En dit was voldoende, om elk verlies de moeite waard te maken. Ichnatons Egyptische tegenstanders, zelfs velen die zich zijn discipelen noemden, schijnen zijn rijk boven hemzelf te hebben verkozen. Maar wij geven de voorkeur aan *hem* boven alle rijken der aarde. En in alle komende eeuwen zullen mensen, die voldoende gevoelig zijn voor de werkelijke waarde van een mens, het met ons eens zijn.

Ichnaton stierf op zijn negen en twintigste jaar, na een regeringstijd van achttien jaren. Over zijn laatste dagen en de omstandigheden van zijn dood weten wij niets. Wij kunnen ons voorstellen, dat hij de last van de regering geleidelijk overgaf aan zijn mederegent Smenchkara, om teruggetrokken te leven in zijn zomerhuis in de schone tuinen ten Zuiden van zijn stad. Nefertiti, die hem overleefde, verzorgde hem tot aan het einde. Van zijn ziekbed tuurde Ichnaton naar de diepe blauwe hemel — licht en

vrede — en zijn hart was gelukkig. Wij stellen ons hem gaarne voor, stervende in schoonheid, zoals hij geleefd had in schoonheid, in een laatste poging, zijn verzwakte handen aanbiddende op te heffen naar de zon.

Zijn verheven religie werd uit Egypte weggevaagd.

Na de korte regering van Smenchkara verkregen de priesters van Amon weder grote macht. Ichnatons tweede dochter, Makitaton, was nog tijdens het leven van haar vader op kinderlijke leeftijd gestorven. Zijn derde dochter werd door de priesters gedwongen, haar naam Anchsenpaton te veranderen in Anchsenpamon en in het huwelijk te treden met een onbeduidende jonge edele, Toetanchaton, die zich voortaan Toetachamon noemde en door de priesters als hun ledepop op de troon werd geplaatst. In naam van Toetanchamon werden de nationale goden weder hersteld. Het hof keerde naar Thebe terug.

Steen voor steen werd Ichnatons stad neergehaald; zij werd dermate grondig verwoest, dat de mensen vergaten waar zij had gestaan. Zijn lichaam, gesleurd uit het graf in de Oostelijke rotsen waar hij wilde rusten, werd in de vallei der koningsgraven bij Thebe bijgezet. Zijn naam werd van alle monumenten verwijderd, zelfs van zijn eigen doodkist en van de gouden banden om zijn mummie, opdat zijn ziel, naamloos voortaan en beroofd van gebeden en offeranden, hongerig en gepijnigd zou blijven zwerven in alle eeuwigheid.

Trots op hun overwinning, vervaardigden de priesters een jubelende haathymne, waarvan een exemplaar, op een potscherf geschreven, bewaard wordt in het British Museum:

Gij weet hem te vinden, die tegen U zondigt.
Wee hem, die U durft te bedreigen!
Onvergankelijk is Uw woon,
Uw bedreiger echter vergaat.
De zon van wie U niet kennen gaat onder, o Amon!
De zon van wie U belijden blijft helder stralen.
Ter duisternis vaart Uw bedreiger,
De anderen blijven in het licht op de aarde.
Wie U in zijn hart sluit, o Amon,
Ziet rijzen zijn zon.

„. . . weinig meer dan een wild vreugdegehuil over de val van Ichnaton en al zijn werken", zegt Baikie [1]).

En weder was de wereld, althans naar het scheen, alsof Ichnaton nimmer was geboren.

[1]) JAB, b, blz. 398.

HOOFDSTUK XII

ICHNATON EN DE HEDENDAAGSE WERELD

MET TOETANCHAMON BEGON VOOR DE WESTERSE wereld een tijdperk van achteruitgang, dat nog steeds voortduurt. Deze onze mening, oprecht en ernstig, moge op het eerste gezicht paradoxaal lijken, zij is het echter volstrekt niet.

Hoe men ook over Ichnatons leer moge denken, in ieder geval zal men drie dingen moeten toegeven. Ten eerste: de religie van Aton was een universele godsdienst, tegengesteld aan de vroegere plaatselijke of nationale godsdiensten van de oude wereld. De hoogste werkelijkheid, die haar middelpunt vormde — noem haar de ziel van de zon, de kracht in de zonneschijf, of hoe ge wilt — was niet alleen waardig de aanbidding van alle mensen,doch zij was ook iets wat alle schepselen zonder uitzondering, de planten incluis, bewust of onbewust, inderdaad aanbaden. En alle schepselen, voortgebracht en onderhouden door de Ene Bron van het leven, de zon, waren één in de zon. Nooit werd er ter wereld ten Westen van India het denkbeeld van een universele godheid zó sterk beklemtoond en de broederschap van alle levende wezens dermate diep gevoeld. En nimmer zou op deze waarheden in de toekomst zó krachtig de nadruk worden gelegd.

Ten tweede: Ichnatons leer was een rationele en natuurlijke religie, en geen dogmatische. Een groot Egyptoloog oordeelde er als volgt over: „Haar kracht [van Ichnatons religie] lag daarin, dat zij klaarblijkelijke waarheden en klaarblijkelijke zegeningen zo dicht benaderde. Zij vormde een gelukkig compromis tussen grove stoffelijke idolatrie en een mystiek die geen verband met het leven hield. Haar godheid was zo bovenwereldlijk, dat er geen smetje van aarde of stoffelijkheid aan kleefde, en toch zo zichtbaar de scheppende en regelende kracht van al het wereldlijke, dat haar eredienst de gewoonste werkelijkheden raakte . . . Zij bereikte een gelukkig succes in een richting, waar de meeste andere [van de grote godsdienstige stelsels] kennelijk hebben gefaald, n.l. een grondslag in de werke-

lijkheid in plaats van bespiegelingen, en een natuurlijke meer dan kunstmatige vroomheid" [1]). Zij was geen geloof en geen wetboek. Zij beweerde niet, het onkenbare te onthullen; zij wilde niet het gedrag van de mens in alle onderdelen regelen; zij gaf geen middelen aan de hand om aan de zichtbare wereld en haar bindingen te ontkomen. Zij nodigde ons eenvoudig uit, onze religieuze bezieling te putten uit de schoonheid der dingen zoals zij zijn: het leven te eren met gevoel en daad, of, om het met de woorden van Friedrich Nietzsche te zeggen: „Om aan de aarde trouw te zijn". Gebaseerd niet op een of andere mythologie of metaphysica, doch op een brede intuïtie van wetenschappelijke waarheid, zou zij de mensen steeds nader tot zich hebben getrokken naar gelang het exacte weten vooruitging, en hen niet hebben afgestoten, zoals vele van de beter bekende godsdiensten.

Ten derde, en dit is misschien haar origineelste kenmerk: zij was van het begin af een leer, die de individuele volmaaktheid (het leven in waarheid) als hoogste doel stelde, en *tegelijkertijd* een staatsreligie. Niet alleen maar de religie van *een* staat, doch de religie *voor staten*, voor alle staten, niet minder dan voor de individu. Zij was een leer, waarin (te oordelen naar het voorbeeld van haar stichter) hetzelfde idee der „waarheid", waardoor het persoonlijk gedrag werd geïnspireerd, ook de houding van de monarch tegenover vriend en vijand van zijn staat bepaalde en zijn besluiten betreffende vrede en oorlog de richting aanwees, met andere woorden: de internationale betrekkingen regelde. Zij veronderstelde niet de scheiding tussen het particuliere en het openbare leven, doch de identiteit van beide, hun onderwerping aan dezelfde rationele en aesthetische beginselen, hun gemeenschappelijke inspiratiebron, hun gemeenschappelijk doel.

Dit was de boodschap van Ichnaton,de enige grote religieuze leraar ten Westen van India, die tevens een koning was, en waarschijnlijk de enige, onbetwistbaar historische schepper van een godsdienst op aarde, die, koning zijnde, het koningschap niet vaarwel zeide, doch de staatszaken — in het bijzonder het vraagstuk van de oorlog — in het licht van de religieuze waarheid poogde op te lossen.

De dertien jaren, die Ichnaton alleen regeerde, waren slechts een ogenblik in de geschiedenis. Maar dat ogenblik wordt gekenmerkt door een graad van volmaaktheid, die in later jaren nauwelijks weer benaderd is geworden, uitgezonderd misschien in het laatste deel der regeringstijden van Asoka en Akbar.

[1]) NGD, a, blz. 47. – Toevoeging van vertaler: Norman de Garis Davis, dit is de naam van de betreffende Egyptoloog, heeft gedurende meer dan dertig jaren de Egyptische oudheid doorvorst. Hij is een van de vermaardste wetenschappelijke werkers op dit gebied. Hem danken wij o.m. reproducties van de muurschilderingen in de graven van Sakkara, Sjeich Said, Der-el-Gebrawi, Tell-el-Amarna en Thebe, alsmede wetenschappelijke toelichtingen daarvan, die van waarlijk buitengewone Egyptologische kennis en scherpzinnigheid getuigen.

Van de verre dagen van Toetanchamon tot de tijd waarin wij leven geeft de geschiedenis van de Westerse wereld een steeds breder wordende gaping te zien tussen de erkende godsdiensten en de rationele gedachte; een steeds scherper wordende scheiding ook tussen dezelfde erkende godsdiensten en het leven, met name het openbare leven.

Toen Toetanchaton, herdoopt in Toetanchamon, onder pressie van zijn meesters, de priesters van Amon, de nationale goden van Egypte herstelde in hun vroegere glorie, opende hij een tijdperk van intellectuele strijd en morele onrust, dat heden nog niet is afgesloten. Vóór Ichnaton had de Westerse wereld nationale goden gediend en daarin bevrediging gevonden. Na hem ging zij door met de eredienst der nationale goden, maar vond daarin geen bevrediging meer. Eén ogenblik had een nieuw licht geschenen; grote waarheden — de universaliteit van de hoogste Essentie; de eenheid van alle leven; de eenheid van de religieuze en rationele gedachte — waren verkondigd in woord, zang en daad door een van die mannen, die éénmaal optreden in de geschiedenis. De man werd vervloekt, en voortaan gold het noemen van zijn naam als een misdaad. Hij werd vergeten. Het feit, dat hij er geweest is, kon echter niet ongedaan worden gemaakt. De oude orde van gezegende onwetendheid was voor goed verdwenen. Tegen haar wil herinnerde de wereld zich vaag het licht, dat de priesters hadden gepoogd te doven; en eeuw na eeuw speurden bezielde mannen van verschillende landen naar de verloren schat; enkelen kregen er een glimp van te zien, geen enkele vermocht hem in zijn geheel te herwinnen. De Westerse wereld zoekt de schat nog steeds — te vergeefs.

Om volkomen duidelijk te maken wat wij bedoelen, willen wij eens de loop nagaan van de ontwikkeling van het Westen sedert de omverwerping van Ichnatons werk tot heden. Met het „Westen" bedoelen wij Europa, vereuropeest Amerika (en Australië), alsmede de achter de Europese beschaving staande landen Griekenland en een groot gedeelte van het Midden-Oosten.

Met de Ionische „natuurphilosofen", achthonderd jaren na Ichnaton, verscheen het rationele denken ten tweeden male in het Westen. En deze keer verdween het niet met de dood van één man, doch vond spreekbuizen in velen. Geslachten van denkers, wier ambitie intellectuele kennis was — de logische afleiding van ideeën en de rationele verklaring van feiten —

volgden elkaar op. Onder hen waren mannen als Pythagoras en Plato, die het licht van mystiek inzicht verbonden met klare, wiskundige kennis, en die de enge godsdienstige voorstellingen van hun tijd achter zich lieten. Maar de Griekse wereld deed dit nimmer, en Socrates moest sterven, omdat ,, hij niet geloofde in de goden, waarin de stad geloofde" – de nationale goden – hoewel toegewijder staatsburger dan hij nimmer had bestaan. Die goden, getooid met de ganse bevalligheid, die de Helleense phantasie hun kon verlenen, waren naaijverig en wraakzuchtig op hun manier. Zij zouden verouderd en onschadelijk geweest zijn, indien de mensen duizend jaren eerder de eredienst van de Ene Essentie, met alles wat deze veronderstelde, hadden overgenomen. Dat hadden zij echter niet; en de strijd tussen de betere enkelingen en de staat was begonnen. De rationele gedachte mocht gerust bloeien; niet evenwel de religieuze kijk, die daaraan zat vastgekoppeld. Theoretisch – intellectueel – was elke universele god (het oerbeginsel, de hoogste idee der goedheid, of wat dan ook) aanvaardbaar. Maar het denkbeeld van iets wat de mensen dierbaarder was dan de staat, en dat gediend werd vóór de nationale goden, was aan Griekenland en Rome volstrekt vreemd, en over het algemeen aan alle ,,staatse" volken van de Middellandse Zee. Uit ons oogpunt bezien, heerste er een vreemde ongelijkheid tussen de hoge intellectuele normen der Hellenen uit de klassieke tijd – de grondleggers van het wetenschappelijk denken – en hun al-te-menselijke plaatselijke goden, die op geen enkele wijze van de goden der andere volken van het Nabije Oosten verschilden.

Ook valt in hun wereldbeschouwing een gemis aan tederheid te bespeuren. In de Griekse tragedies komen weliswaar prachtige passages voor, waarin de liefde voor ouders en broeders hogelijk wordt geprezen. Maar de andere liefde, die tussen man en vrouw, was hun blijkbaar niets anders dan een lichamelijke zaak, een ,,ziekte", zoals Phaedra in Euripides' Hyppolitus zegt. En hun betrekkingen tot de levende natuur buiten de mens schijnt zich tot aesthetische belangstelling te hebben beperkt: van offerstieren en paarden met trotse ruiters er op hebben wij bewonderenswaardige beeldhouwwerken. Afgezien echter van enkele werkelijk ontroerende verzen bij Homerus (als b.v. die betreffende Odysseus' trouwe hond, die zijn baas na diens twintigjarige afwezigheid nog herkent) bevat de klassieke Griekse literatuur nauwelijks een voorbeeld van vriendelijke gevoelens voor dieren, laat staan dat hun verlangens gelijk aan de onze zouden worden toegeschreven.

Het Christendom is de volgende grote golf in de geschiedenis van het Westerse bewustzijn. En krasser tegenstellingen zijn nauwelijks denkbaar, dan het heldere Griekse genie en de geest van het geloof, dat bestemd was,

Hellas, Europa en tenslotte Amerika en Australië te veroveren. Oorspronkelijk, zoals door Paulus gepreekt, was het een irrationeel en onaesthetisch geloof, levende van mirakels, reikhalzende naar ascetisme, onderstrepende de macht van het kwaad, zich schamende voor het lichaam en bevreesd voor het leven. Maar zijn god was een universeel god en een god der liefde. Niet zó universeel als men zou hebben verwacht van het hoogste wezen voorgezet aan rationeel getrainde mensen; ook niet zo onpartijdig liefhebbende, als een volgeling van de langvergeten religie van Aton zich zijn god zou hebben voorgesteld. Het was een god, die inderdaad nooit de ruwe attributen had afgelegd, die hij bezat toen alleen nog maar de Joden hem als hun stamgod vereerden; een god, die van alle levende wezens enkel en alleen de mens met een onsterfelijke ziel had begiftigd, en die de mensen op dezelfde kinderachtig-partijdige manier liefhad als de oude Jehovah zijn Joden; een democratisch god, die al wat in goede doen en hooggeboren was haatte, gelijk hij hen haatte, die vertrouwen stelden in het menselijk verstand, in plaats van zich te buigen voor ,,het Woord"; die zijn waarheden ,,voor de wijzen en geleerden verborg en haar aan de kinderen onthulde".

Het Christendom had dus zijn tekortkomingen. Maar het werd in naam van een god, die de vader was van alle mensen, ,,aan alle volken" gepredikt, en dit was een ontzaglijke vooruitgang, vergeleken bij andere volksgodsdiensten. Ook was ontegenzeggelijk een element van liefde en barmhartigheid aanwezig in het nieuwe geloof, hoe armzalig dat element ook mocht aandoen naast de waarlijk universele liefde van het Boeddhisme en het Jainisme. En dit element bracht het Christendom nader tot het verloren religieus ideaal van het Westen, dan dit was benaderd door de verschillende wijsgerige stelsels der Grieken, het Pythagorisme en het Neo-Pythagorisme uitgezonderd.

En voor al de andere godsdiensten, ook voor de oude leer van Ichnaton zelf, was het Christendom in het voordeel door in de smaak te vallen bij de verstandelijk oncritischen, de emotioneel onevenwichtigen, de sociaal verdrukten of veronachtzaamden, bij barbaren, vrouwen en slaven, d.w.z. bij de meerderheid der mensen. Dit voordeel, samen met de zuivere aantrekkelijkheid van het evangelie der liefde en het keizerlijk patronaat van Konstantijn, was beslissend voor de uiteindelijke overwinning van het Christendom. Van de kusten der Middellandse Zee verspreidde het zich gestadig over heel Europa en over al de landen, die voor de Europese beschaving werden gewonnen.

Maar de Westerse wereld kon de eeuwen van rationeel denken niet geheel vergeten. Ook kon zij niet voorgoed afstand doen van dat erkende

ideaal van zichtbare schoonheid, kracht en zindelijkheid — van gezond aards leven — dat met de verschillende godsdiensten van de ouden gepaard ging. Zoveel als maar mogelijk was — en er zijn veel méér dingen mogelijk dan men zou denken — werden Griekse metaphysica en Grieks polytheïsme in nieuwe vormen te midden van de Christenheid weer geïnstalleerd. En wat later was ook weer de Griekse liefde voor zang en plezier present, en de glorificatie van het menselijk lichaam in de plastische kunsten en in het leven, zowel in de hoofdstad van het Christendom, als in al de Christelijke landen. De Westerse mens besefte geleidelijk, welk een massa ongerijmdheden er scholen in dat mengsel van Griekse en Hebreeuwse gedachte (en restanten van volksmythen, veel ouder dan Griekenland en Mozes), waaruit zijn traditionele godsdienst bestond. Toen werd hij steeds sceptischer, en het Christendom werd voor hem weinig méér dan een poëtische maar inhoudloze mythologie, in sommige opzichten minder aantrekkelijk dan die van Griekenland en Rome. De vertraagde reactie van de stoutmoedige critische geest van het klassieke Hellas tegen het judeo-scholastieke gezag was vaardig geworden, en de tijd van de moderne Vrijdenkers — de triomf van Euclides over Mozes — was gekomen.

Achthonderd jaren vóór de Renaissance en twaalfhonderd jaren vóór Darwin had een even belangrijke reactie plaatsgevonden in het oudste, Oostelijke, deel van de Westerse wereld. En die had het aanzijn gegeven aan de Islam. Het komt ons voor, dat deze niet onjuist gekenschetst zou kunnen worden als Christendom ontdaan van de daarin opgenomen heidense, speciaal Griekse elementen en teruggebracht tot de strenge zuiverheid van het Semietisch monotheïsme.

Het feit, dat de Islam opkwam en bloeide lang vóór de wedergeboorte van het critisch denken (en de klassieke smaak) in Europa, en dat zijn gehele politieke geschiedenis volkomen gesepareerd loopt van die der meeste Europese landen, mag ons niet bedriegen. Wanneer wij de Westerse wereld als een geheel beschouwen (Europa *en zijn achtergrond)*, en niet alleen maar het kleine gedeelte, dat men „het Westen" pleegt te noemen, dan moeten wij daaronder begrijpen de landen van de bijbel: Syrië, Egypte, Arabië, Irak, niet minder dan Griekenland, want zij zijn de aardrijkskundige en culturele achtergrond van het Christendom, dat de godsdienst van Europa sedert eeuwen is. En dan moeten wij in deze beknopte schets der beschavingsgeschiedenis de Islam rekenen tot een van de belangrijkste omwentelingen *van het Westen*, hoe paradoxaal dit ook moge klinken.

Gelijk het Vrije Denken, zijn latere Europese parallel, was de Islam (ten minste zoals wij hem begrijpen, en wij kunnen ons vergissen) een

brede beweging, tot leven gekomen door de ongeschiktheid van het Christendom om de eisen van de menselijke geest geheel te bevredigen. Maar het waren niet dezelfde tekortkomingen van het Christendom, waarin door die twee reacties zou worden voorzien. Het Vrijdenken was in wezen een verstandelijke reactie tegen het dogmatisme van de Christelijke Kerk en tegen de kinderachtigheid van de verhaaltjes die de Christelijke mythologie vormen. Het Vrijdenken groeide uiteraard langzaam, want de mens heeft tijd nodig, om de waarde van zijn geliefkoosde geloofsartikelen op verstandelijke gronden te betwisten. Eerst in de negentiende eeuw begon het Vrijdenken de massa van het volk te raken, en nog heden blijft zijn invloed beperkt tot de landen, waar de grondbeginselen der wetenschap aan zeer veel mensen worden onderwezen.

De Islam daarentegen was geheel en al een religieuze beweging, een woeste kreet tegen elke vorm van polytheïsme onder welk mom ook; een nieuwe bevestiging van het door Abraham, Mozes en Jezus geopenbaarde monotheisme; een nieuwe bekrachtiging van de broederschap van alle mensen, die grondwaarheid, door Christus aan de Joden geleerd, doch door de Christenen steeds weer vergeten. De Islam verscheen sneller en plotselinger, want het kwaad waartegen hij opstond was schokkend voor de eenvoudige, oprechte mensen op zoek naar de Ene God, en het was dus gemakkelijker te ontdekken dan drogredenen en historische onnauwkeurigheden, zelfs physicalische onmogelijkheden. Het was gemakkelijker — misschien niet voor *ons* in deze tijd, doch toen voor mensen van krachtig geloof, opgegroeid in de Joodse traditie — om afgoderij te ontdekken in elke vorm van beeldendienst, dan b.v. te gevoelen, hoe belachelijk verhalen zijn als b.v. dat van het doen stilstaan van de zon door Jozua.

De twee reacties — de vroegere middeleeuwse en de moderne, de religieuze en de intellectuele, de ene van Semietische oorsprong, de andere aan de gang gemaakt door denkers hoofdzakelijk arisch van bloed en taal — konden evenwel aan de wereld ten Westen van India niet het gevoel schenken, dat zij een doel had bereikt. Eeuwenlang gaven zij haar niet eens de indruk, dat zij op weg was naar een toestand van intellectueel en emotioneel evenwicht, dat te verkiezen was boven het in een betrekkelijk jong verleden bereikte.

Het is waar, dat het Mohammedaanse gedeelte van wat wij algemeen „het Westen" hebben genoemd, onder al de wisselvalligheden van zijn politieke geschiedenis, vele geslachten achtereen zich scheen te hebben verheugd in de geestelijke vrede, die door enkele vaste, simpele, overstelpende religieuze overtuigingen wordt geschonken aan een volk, in

wiens leven de godsdienst de eerste plaats inneemt. Het is waar, dat het vraagstuk van Kerk en Staat — waarmede de Vrijdenkers van Europa zich bij gebrek aan gelegenheid en aan macht nooit konden bemoeien — onder de eerste Kaliefen voor een korte tijd in zekere zin zijn oplossing had gevonden. Maar het rationalisme, versterkt door de moderne wetenschap, schijnt heden meer en meer vat te krijgen op tal van opgevoede Mohammedanen, gelijk het die sedert de zestiende eeuw had gekregen op zoveel Christenen, en dit zelfs dáár, waar het de basis van hun geloof nog niet geheel heeft doen wankelen. De uitwerking van die invloed op de liberaalsten van de hedendaagse Turken, Perzen, Egyptenaren en zelfs op sommige Indische Moslims springt in het oog. Aan de andere kant is de oplossing van het vraagstuk Kerk en Staat, zoals deze in de vroege tijd van de Islaam was gevonden door de kaliefen, te nauw verbonden met een gegeven religieus geloof, om in onze dagen over alle landen uitgebreid te kunnen worden. Zij berust op een te stroeve theocratische conceptie van de staat en op een scherpe scheidingslijn tussen de aanhangers van de Profeet, de gelovigen, en de anderen. En de moderne wereld, te recht of ten onrechte, schijnt zich te ontwikkelen in de geest van een scheiding tussen staat en zuiver dogmatisch-religieuze vraagstukken.

Wanneer wij de laatste reactie op de tekortkomingen van het Christendom, n.l. het Vrijdenken, nader beschouwen, dan merken wij op, dat het de onder zijn invloed opgegroeide mensen tot een morele onrust heeft gebracht, veel groter dan die van de Mohammedanen, aan wie de geërfde middeleeuwse wereldbeschouwing niet langer bevrediging schenkt.

Dank zij de onbetwistbare invloed van het Vrijdenken, zijn de resultaten van het verstandelijk onderzoek heden niet meer onderworpen aan de Christelijke theologie, zoals dit vroeger het geval is geweest. Wanneer een hypothese wordt opgesteld over de constructie van atomen of over de oorsprong van de mens, dan is het thans om het even, of deze hypothese al dan niet met het Genesis-verhaal strookt. Zelfs goede Christenen aanvaarden haar, mits zij feiten verklaart. Ook morele kwesties worden bijna niet meer overschaduwd door het denkbeeld van een bovennatuurlijke imperatief. Behoorlijk gedrag wordt gewaardeerd, omdat het behoorlijk is, niet omdat het door god is bevolen.

Maar dit is vrijwel het gehele verschil tussen de moderne „rationalistische" wereldbeschouwing en de Christelijke van vóór de Renaissance. Theoretisch lijkt het verschil aanmerkelijk. In het leven wordt het nauwelijks bespeurd. Hoe belangrijk het feit ook moge wezen, dat het denken op wetenschappelijk gebied onafhankelijk is van kerkelijk of schriftuurlijk

gezag, bij de vorming van de geest van onze tijd speelt het slechts een ondergeschikte rol. Gedachten, meningen, verstandelijke gevolgtrekkingen zijn inderdaad alleen maar constructief, voorzover zij onze reacties op het gebied van het gedrag bepalen. En hier kunnen wij niet erkennen, dat de oude autoriteiten hun gezag hebben verloren. Zonderen wij de sexuele moraal uit — ten opzichte van haar is de moderne mens toegeeflijker geworden, omdat dit in zijn kraam te pas komt, hoewel zijn tolerantie nog lang niet zo ver gaat als die van tal van hoge kerkelijke waardigheidsbekleders in de zestiende eeuw — dan is het als „juist" gekenschetste gedrag nog steeds het door Christelijke normen bepaalde: een gedrag dat het liefdadige, democratische en ietwat smalle ideaal van het Christelijk Evangelie benadert en luistert naar het gebod: „Heb uw naaste lief als uzelf". Zover zijn de Grieken stellig niet gegaan. Maar het moderne rationalisme is nog geen stap verder gekomen dan het Christendom. Het moge de tegenwoordige Westerling geleerd hebben, in termen van kosmische werkelijkheden te denken. Het heeft hem echter nog niet geleerd, *in termen van kosmische waarden te gevoelen*. Het heeft de Christelijke metaphysica verouderd genoemd, maar het houdt nog steeds vast aan de verouderde anthropocentrische conceptie van juist en onjuist. Het houdt weliswaar niet meer vol, dat alleen de mens een onsterfelijke ziel heeft, en het houdt ook niet langer het kinderlijke denkbeeld er op na, dat de wereld en alles wat zij bevat opzettelijk ten bate van de mens is geschapen. Maar het schijnt er niets op tegen te hebben, dat de mens al die schone, onschuldige schepselen, dieren en planten, door dezelfde zonneschijn in het lichaam van dezelfde moeder aarde voortgebracht en onderhouden als hijzelf, voor zijn eigen doeleinden en genoegens exploiteert, verdelgt en martelt. Voor alle practische doeleinden schijnt het rationalisme de schepselen inderdaad te beschouwen als uitsluitend voor de mens geschapen, door dezelfde god, die de vijgeboom liet verdorren alleen om aan Christus' discipelen een les te geven, en die de boze geesten in de Gadareense zwijnen liet varen, om de mensen van hen te verlossen.

Natuurlijk bestaan er Vrijdenkers, die, persoonlijk verder gaande dan tot de grenzen der christelijke liefde, hun sympathie over al het levende uitstrekken. Menige Mohammedaanse heilige heeft hetzelfde begrip van de universele broederschap gehad. Maar deze individuele gevallen mogen ons niet de ogen doen sluiten voor het feit, dat geen van de beide grote bewegingen, opgekomen om, als het ware, het Christendom te vervangen, de fundamentele waarheid der eenheid van al het levende — en wat daaruit voortvloeit — heeft onderstreept. Ongetwijfeld zijn er ook buitengewone Christenen geweest — een voorbeeld is Franciscus van Assisi — die de

waarheid kenden en er naar leefden. Het blijft echter een feit, dat het Evangelie deze waarheid geheel over het hoofd ziet; en volgens onze mening is dit de voornaamste tekortkoming van het Christendom, dat te dezer zake verre ten achter blijft bij de grote levende religies van het Oosten: Vedantisme, Boeddhisme, Jainisme, — om niet te gewagen van het Atonisme. De enige twee belangrijke pogingen ten Westen van India gedaan met het doel, deze allerbelangrijkste waarheid tot het bewustzijn van een ruimer aantal mensen te brengen, zijn het Pythagorisme (en later het Neo-Pythagorisme) in de oudheid, en hedentendage de Theosophie, beide bewegingen, die veel aan directe of indirecte invloed van India danken. De belangstelling voor de Theosophie onder zoveel beschaafde tijdgenoten toont duidelijk, hoe onvoldoende het gewone Vrijdenken — een wetenschappelijke conceptie van de wereld, plus een op het christelijke gelijkend ideaal van liefde en naastenliefde — is als steun in de morele behoeften van de gevoeligsten onder ons.

Er is nog méér te zeggen. Het moderne Vrijdenken heeft het idee van het positieve weten — de wetenschap — en het idee van de godsdienst in de geesten van de meeste beschaafde mensen van elkaar gescheiden. Niet dat een man der wetenschap niet tevens een gelovige zou kunnen zijn — dikwijls is hij dat — maar hij beschouwt deze twee gebieden als geheel van elkaar onafhankelijk. Zij hebben, meent hij, niets met elkaar te maken. Men kent God immers niet zoals men de gegevens van zintuiglijke waarnemingen of de daaruit getrokken logische conclusies kent; en hoe bewonderenswaardig het grootse beeld van de zichtbare wereld, ons door de moderne wetenschap gegeven, ook moge wezen, men kan nu eenmaal de onderwerpen van het wetenschappelijk onderzoek: de vormen der energie, de twee en negentig elementen of iets dergelijks, niet aanbidden.

En het tragische is: wanneer eenmaal een rationeel wereldbeeld zich op ons brein heeft afgedrukt, dan gaan de gewone voorwerpen van het geloof meer en meer op dichterlijke ficties gelijken, op allegorieën of vergoddelijkte morele begrippen. Wij zouden ons niet gaarne geheel ervan willen ontdoen; maar toch spijt het ons, dat zij het karakter van intellectuele zekerheid missen, en dat is het juist, wat ons in de wetenschap zo boeit. Het wordt ons steeds duidelijker, dat morele zekerheid niet voldoende is voor een algehele aanbiddende toewijding aan een hoogste beginsel; met andere woorden: dat godsdienst zonder een wetenschappelijke achtergrond ondoelmatig is.

Aan de andere kant zijn er ogenblikken, waar wij het verlies betreuren van de bekwaamheid, ons met de onnozelheid van een kind, zonder verstandelijk voorbehoud, ongedwongen, gedachteloos, over te geven aan de zaligheid van het geloof. Nu en dan vragen wij ons af, of de mensen die de gotische kathedralen bouwden, niet gelukkiger en beter waren dan wij; of de ontzaglijke bezieling die zij uit kinderachtige legenden putten, niet dubbel en dwars heel ons onvruchtbare „rationalisme" waard was.

Wij zouden in de verrukking over de „werkelijkheden" die wij waarderen, hetzelfde religieuze vuur willen bespeuren, waarvan zij blaakten in de aanbidding van een god, die wellicht niets anders dan een verbeelding was. Doch dit lijkt onmogelijk. De cultus van de Godin der Rede, door de dromers van de Franse revolutie naar voren gebracht, en de religie van de Mensheid, die Auguste Comte poogde te populariseren, zij konden de Westerse mens niet doen vergeten de zo lange tijd gekoesterde lieflijkheid der Christelijke feesten, verweven met al de associaties der kinderjaren. Hoe kon men er ook maar over denken, de tradities van Kerstmis en Pasen door zoiets droogs te vervangen! De wetenschap, zonder de voordelen van de godsdienst, kan ons niet beter voldoen, dan de godsdienst zonder een basis van wetenschappelijke zekerheid. De Vrijdenkers, hoe belangrijk een enkele hunner ook moge wezen, zijn reeds verouderd. De twintigste eeuw wordt zich steeds meer bewust van een hunkeren naar een of andere allesomvattende waarheid, verstandelijk en geestelijk, in het licht waarvan de openbaringen van de ervaring en van het geloof, de voorschriften van de rede en van de intuïtie, van wetenschap *en* godsdienst, hun plaatsen zouden vinden als deelaspecten van één harmonisch-organisch geheel. De evolutie, die men in de wereldbeschouwing van een man als Aldous Huxley kan volgen, is hoogst opmerkenswaardig als een teken des tijds.

Naast de scheiding van godsdienst en wetenschap, moeten wij de scheiding van godsdienst en particulier en openbaar leven noemen. In een van zijn boeken [1]) zegt Aldous Huxley, dat de heiligen, die ons als voorbeelden van godvruchtigheid voor ogen worden gesteld, zeer zelden intellectuele grootheden zijn; en dat de intellectuele grootheden — geleerden, wijsgeren, staatslieden, ook kunstenaars, dichters, schrijvers van onvergankelijke naam — in de meeste gevallen niet de door de godsdienst geprezen deugden bezitten. Dit is inderdaad zo, en wij verwachten al geen verstandelijk uitblinken meer van een heilige, en geen bijzondere goedheid van een wereldlijke grootheid, vooral niet in een politieke, want nergens is de scheiding tussen godsdienst en leven in het oog lopender en schokkender dan op het gebied der internationale betrekkingen.

[1]) In *Ends and Means* (hoofdst. over Education).

De zo dikwijls aangehaalde aansporing van Christus, om „de keizer te geven wat des keizers is, en God wat Godes is", typeert een verdeling van plichten, die het geloof in het dogmatisch Christendom hebben overleefd. Christen dan wel Vrijdenker – of Mohammedaan in een van de moderne Islamietische staten, die de invloed van Europese ideeën hebben ondergaan – de Westerse mens houdt er twee stel principes op na, niet alleen verschillend van elkaar, doch nu en dan zelfs tegen elkaar indruisend: een stel voor de particuliere mens en een ander stel voor de staatsburger. Keizer en God liggen vrij dikwijls met elkaar overhoop. En wanneer dit het geval is, wanneer het niet doenlijk is, beide te dienen, dan dient de Westerse mens in de regel de keizer en houdt God zoet met enkele kluitjes particuliere vroomheid. Maar het aantal van hen, die in deze dubbele moraal een sinister product van bedrieglijke casuïstiek zien, groeit met de dag.

In de antieke wereld, zolang de godsdienst nog een nationale aangelegenheid was en meer op practijken berustte dan op geloof, was zijn afscheiding van het leven onmogelijk. In één opzicht was dit misschien beter dan wat wij thans beleven. En de stoute Europese ideologen, die in de laatste tijd geprobeerd hebben om de geest, zoniet de naam, van het Christendom te vernietigen en de natie – op grond van een bekrompen physiologisch rasbegrip – tot voorwerp van 's mensen hoogste verering te verheffen, deze ideologen, willen wij zeggen, zijn wijzer en eerlijker dan hun humanitaire tegenstanders. Wanneer de godsdienst, hetgeen hier het geval schijnt te zijn, inderdaad geen behoefte meer bevredigt, dan is het beter van religie te veranderen. Het is veel beter, open en eerlijk een einde te maken aan tweeduizend jaren oude vergissingen (als het vergissingen zijn), terug te keren tot de oude nationale goden en aan deze trouw te zijn tot het bittere einde, dan goddelijke eer te blijven geven aan de Mens die zeide: „Heb uw naaste lief" en uitroeiingsoorlogen te voeren tegen mensen van andere nationaliteit, die men niet eens van „ongeloof" of „ketterij" kan betichten. In tegenstelling tot deze aanhangers van een mensheids-godsdienst, zijn de aanghangers van een ras-godsdienst géén huichelaars. Het enige zwakke punt in hun geloof is, dat er een godsdienst van verdere strekking bestaat, zodat het niet goed mogelijk is, het weder voor de dag te halen, al zou men dat graag willen. Trouwens, de mensheid-godsdienst zelf was reeds lang vóór zijn geboorte achterhaald. De ene zowel als de ander is te benauwd, te hartstochtelijk eenzijdig, om voldoening te kunnen geven aan mensen, die rationeel denken en de schoonheid en de ernst van het leven voelen.

De gaping tussen het leven en de godsdienst kan natuurlijk niet opgevuld worden door het aanvaarden van een nog bekrompener ideaal dan dat van

de Christenen of de humanitaire Vrijdenkers. De hogere verlangens van de geest kunnen niet geheel onderdrukt worden. De gaping zal gauw genoeg weder gapen, deze keer tussen de ras- of natie- of klasse-godsdienst en het leven van de betere individu's, een droevige uitkomst. Onder de een of de andere vorm zal de gaping steeds blijven bestaan, zolang zowel enkelingen als collectiviteiten, in theorie *en* practijk, niet overgaan tot het belijden van de godsdienst der onbeknotte waarheid, die méér omvat dan de mens, en van de waarlijk universele liefde.

Overigens is tegen de mystiek van het ras (of van de natie of van enige andere collectiviteit nauwer dan de mensheid) niets in te brengen, tenzij en tot de ideologie van de mens, door de Vrijdenkers van de Christenen overgenomen, eens voor goed wordt vervangen door een ideologie van het leven. Want indien men zou moeten geloven, dat de lieflijke levende natuur gemaakt is ten gerieve en profijte van de mens, waarom zou men dan niet met evenveel redelijkheid toegeven, dat de grote meerderheid van de mensen gemaakt is, om door enkele superieure rassen of klassen of zelfs personen naar goeddunken te worden geëxploiteerd?

Men zal dus niet halverwege mogen blijven staan, en kosmische waarden als het wezen der religie moeten erkennen, indien godsdienst in het geheel enige algemene betekenis heeft. En als de godsdienst iets méér is dan een persoonlijk ideaal, als hij niet langer afgescheiden moet blijven van het leven der staten; dat wil zeggen: als de waarheid ooit ook de internationale betrekkingen, gelijk de persoonlijke handelingen, moet bepalen, dan zal men er naar moeten streven, de macht in handen te geven van een intellectuele *en morele* élite. Reeds Plato had een soortgelijk denkbeeld.

Wij hebben gezien, hoe, sedert de dagen van Toetanchamon, in de wereld ten Westen van India de ene grote gedachtestroming op de andere volgde, zonder de betrekkingen tussen de godsdienst en de wetenschap en staatkunde te regelen; zonder het aanzijn te geven aan een geloof, dat door ons allen, de rationeelste en de goedhartigste incluis, grif aanvaard zou kunnen worden; zonder ons een of ander verheven „precedent" voor de ideale regeling van vraagstukken als imperialisme en oorlog aan de hand te doen.

En al die tijd, door heel de geschiedenis van het reusachtige gebied, is er stil gehunkerd naar zulk een volmaakt geloof, dat tegemoet had kunnen komen aan al de aspiraties der opeenvolgende beschavingen, – gehunkerd naar rationalisme in de godsdienst, naar liefde uitgaande tot al het levende, en naar een conceptie der internationale betrekkingen gebaseerd op dezelfde beginselen die het persoonlijk gedrag bepalen.

Met meer of minder klem tot uiting gekomen in de levens van de beste individu's van elk tijdperk, heeft deze hunkering naar een algehele volmaaktheid in geen enkele van de grote historische gedachtestromingen van het Westen zelf haar spreekbuis gevonden. Elke van de opeenvolgende bewustzijnsgolven, door ons genoemd de Griekse gedachte, het Christendom, de Islam, het moderne Vrijdenken, heeft het ene of het andere punt onderstreept: logische redenering en schoonheid, mensenliefde, de eenheid Gods, wetenschappelijke zekerheid, en gestreefd naar verwezenlijking van één zijde van de ideale leer, haar als geheel niet kunnende bevatten.

Enkele Griekse wijsgerige scholen, b.v. het Pythagorisme en het Neo-Pythagorisme, hebben het verloren ideaal van de volledige waarheid misschien het dichtst benaderd. Enig vooruitzicht op herleving hebben ook zij natuurlijk niet, want geen enkele leer, die te precies is aangaande vraagstukken waarvan de kennis niet definitief is, kan ,,een bezit voor eeuwig'' zijn.

En dan hebben al die grote leerstellingen van de afgelopen drieduizend jaren één kwestie onaangeroerd gelaten, n.l. die der toepassing van hun beginselen op het practische leven der volken en op de internationale betrekkingen. De reden hiervan is waarschijnlijk, dat geen van de mannen, die de nieuwe ideeën in het Westen in omloop brachten, koningen waren gelijk Ichnaton.

Laat ons thans terugkeren tot Ichnatons leer. In het licht van drie en dertig honderd jaren geschiedenis staat zij voor ons als *de* volmaakte religie, waarnaar de Westerse wereld tast, zonder haar te kunnen grijpen.

Zij heeft het voordeel, eenvoudig en volledig te zijn. Zij is wellicht de simpelste van al de verheven leren van heel de wereld. Zij is eigenlijk slechts een omlijsting, een vingerwijzing voor een aan te nemen houding tegenover mogelijke vraagstukken van persoonlijk en openbaar leven, en geen systeem van oplossingen van die kwesties. Zij is niet alleen geheel vrij van mythologie en metaphysica en beweringen betreffende niet met zekerheid bekende dingen, zij heeft ook nauwelijks enige leerstukken. Haar een geloof te noemen, is misbruikmaken van dat woord. Zij behelst geen theorie, ook niet over de wereld van de feiten. Zij doceert geen wetenschap: deze zou kunnen verouderen. Toch is zij gegrond op een als juist bewezen stoutmoedige wetenschappelijke intuïtie, die nog na zoveel eeuwen ruim genoeg blijkt om 's mensen positieve kennis van het heelal te bevatten en op te sommen, en die aldus aan het geheel de duurzame kracht der intellectuele zekerheid geeft. Zij kent geen geboden en gewaagt niet van goed en kwaad. Toch veronderstellen de uitingen van gloeiende liefde in Ichnatons hymnen het edelhartigste gedrag jegens al wat leven heeft — zelfs tegenover vijanden —, en de geschiedkundige gebeurtenissen hebben bewezen, dat deze veronderstelling juist is.

Tenslotte is het van het grootste belang, dat de leraar heer en meester was in een militaire staat van de eerste orde, met buitenlandse bezittingen en vreemde vazallen — koloniën en protectoraten, zouden wij zeggen — en dat hij zich ook in zijn daden van internationaal beleid door de geest van zijn religie liet leiden. Want wij hebben een tijdstip bereikt, waar iedereen gevoelt, dat de godsdienst zich zal moeten laten gelden in internationale kwesties. Geen leer, die het vraagstuk van de oorlog ongerept laat, kan enige aantrekkelijkheid voor het moderne bewustzijn hebben. Wanneer God en de keizer het met elkaar oneens zijn — en dit gebeurt vrij dikwijls — dan kunnen zij niet allebeide op ons medestanderschap rekenen. Als wij geen afgod maken van de Natie en God aan haar ten offer brengen, als wij nog andere dan nationale waarden erkennen, dan moeten wij het vraagstuk van oorlog en verovering beschouwen in het licht van de hoogste religieuze waarden en, zo nodig, de belangen van de Natie opofferen. Behalve Ichnaton, heeft geen enkele Westerse leraar iets dergelijks gedaan. Geen enkele kòn het doen, want geeneen had de macht om over vrede en oorlog te beslissen. En de weinigen onder onze moderne pacifisten, die van zulke gevoelens doen blijken, doen dit van achter hun schrijftafels, want zij hebben niet de geringste invloed op de besluiten van hun regeringen.

Wanneer Ichnaton, door zijn ongewone staatkunde, een rijk verloor, dan liet hij juist daardoor aan de wereld een voorbeeld na, hetwelk dit verlies waard was. In alle eenvoud, zonder over recht en onrecht te theoretiseren, toonde hij ons metterdaad, in welke richting de oplossing van het oorlogsvraagstuk moet worden gezocht, als men de waarheid — dat is: God — niet aan de staat ten offer wenst te brengen.

Flinders Petrie besefte reeds de eeuwige waarde van de Aton-religie, toen hij, in het begin van deze eeuw, in zijn Geschiedenis van Egypte schreef: ,,Indien deze nieuwe godsdienst de bedoeling zou hebben gehad, aan onze moderne wetenschappelijke opvattingen te voldoen, dan zouden wij niet het geringste kunnen inbrengen tegen de juistheid van zijn [Ichnatons] mening betreffende de energie van het zonnestelsel . . . Zijn [Ichnatons] mening en symboliek betekenen een vooruitgang, die ook nog hedentendage logisch niet te verbeteren is. Geen bijgelovig of onoprecht smetje kleeft aan de nieuwe eredienst, die door hem was ontwikkeld uit de oude

Aton van Heliopolis [On], de enige heer en meester van het heelal"[1])

Petrie legt de nadruk op de wetenschappelijke nauwkeurigheid van de leer en op haar rationele waarde. Wij voegen er aan toe, dat de daarin veronderstelde ware universele liefde uitsluitend in de Indische of aan India ontleende godsdiensten wordt geëvenaard. Zodat — wanneer wij de verwante zieners van het Oosten, zonen van dezelfde beschaving, bijeenvoegen en hen als een geheel beschouwen — de grote idee der eenheid van alle leven en der broederschap van alle schepselen, in de oudheid twee evenwijdig lopende exponenten schijnt te hebben gehad,en de wereld twee onvergankelijke leermeesters, namelijk India en Ichnaton.

Nòg meer is er te zeggen. Sedert de ontdekking van het Oosterse denken door de Europeanen, in de achttiende eeuw — de tweede Renaissance, minder verblindend, echter niet minder belangrijk, zo niet belangrijker dan die van de zestiende eeuw — heeft de wereld voortdurend gereikhalsd naar iets, waarin Oost en West elkaar zouden kunnen ontmoeten en één zijn ondanks hun verschillen.

Wij leven thans in een overgangstijdperk tussen een oude en een nieuwe geestelijke orde, waarin Oost en West, met elkaar in contact, moeite doen om elkaar te begrijpen, teneinde gemeenschappelijk iets waars en schoons te wrochten.

Oost en West gevoelen behoefte aan een gemeenschappelijk geloof, dat de basis van hun toekomstige samenwerking zou kunnen worden, de grondslag van een waarlijk universele zielegemeenschap, en misschien ook eens (wanneer de mensen minder dwaas zullen zijn geworden en ook minder talrijk) van een gemenebest van vrije, met elkaar in vrede levende naties.

Geen van de levende religies, tegenwoordig beleden ten Westen van India, omvat voor een denkende Hindoe voldoende, om haar gelijkwaardig te kunnen achten met zijn eigen of een daarvan afgeleide godsdienst. Geen enkele kan vergeleken worden met het Boeddhisme en het Jainisme, wat betreft algemene goedheid des harten; geen enkele benadert de opvatting van de goddelijke werkelijkheid, die het Vedantisme heeft. Waarschijnlijk daarom is reeds voorgesteld, om de verouderde Christelijke en andere zendingspractijken te beantwoorden met het preken van de algemene leerstukken der Indische religie in het Westen. Opmerkenswaardig is het, dat de Westerse godsdiensten hun successen in het Oosten hoofdzakelijk danken aan de sociale omstandigheden van hun bekeerlingen, die zich voornamelijk uit de brede, onwetende massa recruteren, terwijl

[1]) FPE, d, deel II, blz. 214.

Europeanen en Amerikanen, die Oosterse religies omhelzen, meestal boven het gemiddelde staan, en hun drijfveren zuiver godsdienstig of moreel zijn.

Evenwel, al zijn pogingen in deze richting in individuele gevallen succesvol geweest en al is er méér voor te zeggen dan voor de activiteit van de Westerse zendelingen in het Oosten, wij geloven niet, dat hier gemakkelijk te generaliseren valt. Het wereldgeloof kan geen speciaal geloof zijn waaraan een gegeven traditie vastzit; geen gegeven theologie (of metaphysica), die in een meer of minder uitgewerkte literatuur van geheiligde teksten en geleerde commentaren te vinden is. De rassen verschillen zeer naar de geest. Indien alle door enig geloof tot op zekere hoogte moeten worden verenigd, dan zou dit een buitengewoon ruim geloof moeten zijn, dat niet in botsing komt met 's mensen diepere aspiraties, en dat geen grote eisen stelt aan het vermogen van de individu om zich aan een hem vreemde denkwijze aan te passen.

Afgezien van de ingewikkelde metaphysische bespiegelingen waarmede de godsdiensten van India verweven zijn (en die er niet van losgemaakt kunnen worden, zonder het gehele karakter daarvan te wijzigen) schijnen de Indische godsdiensten een meer of minder uitgesproken neiging tot ascetische wereldverzaking met elkaar gemeen te hebben. Natuurlijk zou men gemakkelijk ook teksten kunnen vinden, waarin het leven en handelen in deze wereld sterk wordt beklemtoond. Maar uiteindelijk doel blijft het uitrijzen boven de individualiteit, het onderdompelen van het persoonlijke bewustzijn in de realisatie van een onnoembaar Oneindig Iets buiten elke gedachte en zelfs buiten het gevoel. Op elke ontwikkelingstrap wordt aan de mens, zo niet een bestaan als asceet, dan toch in ieder geval een ascetische levenshouding voorgehouden, d.w.z. het besef van de vergankelijkheid en dus zinloosheid der zichtbare wereld. Dit maakt het voor Westerlingen wel zéér lastig, het wezen van de Indische religies te vatten. Intellectueel begrijpen zij de Hindoese of Boeddhistische zienswijze; in werkelijkheid kunnen zij deze echter niet tot de hunne maken, want hun levensbeschouwing, hun kijk op de zichtbare wereld, is totaal anders. Zij mogen b.v. de leer van de wedergeboorte, dat grondgeloof van het Oosten, aannemen. Maar over het algemeen zullen zij er moeilijk toe komen, te wensen, niet als individu's te worden herboren. Misschien ontmoeten deze twee heilsidealen: het eeuwige leven en de „verlossing" van het individuele bestaan, elkaar eerst op een hogere trap van mystieke ervaring en vervloeien daar in elkaar. Maar deze ervaring is buiten het bereik van de meeste mensen.

Daarom geloven wij, dat het lastig is, het Oosten — namelijk de geestelijke zonen van India — en het Westen — d.w.z. de geestelijke zonen van

West-Azië en Griekenland – elkaar op zuiver religieuze grond te doen ontmoeten. Het gemeenschappelijke geloof, waarin die twee hand in hand kunnen gaan, moet elders worden gezocht.

Waarom dan niet gepoogd, de verheven religie van Aton onder de élite van alle landen te doen herleven en haar te maken tot grondslag van een nieuwe geestelijke orde, die Oost en West zou kunnen verenen?

Als men „het Westen" opvat in de ruime betekenis die wij aan het woord hebben gegeven, dan schijnt Ichnatons leer, zoals hiervóór gezegd, het enige product van de Westerse geest te zijn, dat evenwijdig loopt met de grote Indische leerstellingen, zowel ter zake van het begrip van de Kracht in de Schijf – dat nauwelijks verschilt van het centrale idee van de Gayatri mantra der Hindoes – als ook wat betreft de geïmpliceerde liefde voor alle levende schepselen.

India zou er slechts een nieuw bewijs in kunnen zien van de essentiële eenheid der hoogste menselijke inspiratie, die het bij monde van zijn grootste zonen steeds heeft verkondigd; iets, wat met zijn eigen oudste bijdrage tot het religieuze denken dermate in overeenstemming is, dat sommige schrijvers [1]) daarin, ten onrechte, het resultaat van Indo-arische invloed meenden te moeten zien.

Anderzijds verschilt het Atonisme met de grote Oosterse leerstellingen juist daarin, dat het *geen* leer der wereldverzaking is. Het legt de nadruk op de levensvreugde, de zoetheid van de zonneschijn voor alle wezens, de lieflijkheid van de zichtbare wereld. En de weinige regels, die een gevolgtrekking veroorloven op Ichnatons eigen voorstelling van het hiernamaals, drukken een blijmoedig vertrouwen uit in een nieuw individueel leven, misschien in de vorm van een of ander subtiele lichamelijkheid. In deze opvatting van zijn persoonlijk bestaan en van de schone wereld der vormen en kleuren, waarboven hij uitrijst zonder het gevoel voor haar onnoemelijke waarde te verliezen, blijft Ichnaton een kind van het Westen en begrijpelijk voor het Westen.

Het is inderdaad moeilijk, een andere historische figuur te vinden, die, zoals Ichnaton, de elkaar aanvullende hoedanigheden bezit, van wat wij de twee polen der menselijke volmaaktheid zouden willen noemen, t.w. onbuigzame logica en oneindige liefde; rationalisme en de intuïtie van het goddelijke; de glimlachende sereniteit der Griekse wijsheid en de trotse ernst van het Oosten; de liefde voor het glorieuze leven in vlees en bloed en tegelijkertijd de kalme onverschilligheid van de heilige voor elke vorm van wereldlijk succes. Geen mens verdient méér dan hij het dubbele eer-

[1]) EWB, i, blz. 113 enz.

betoon van de twee grote afdelingen van de mensheid: de onverdeelde bewondering van het Westen en de eerbied van het Oosten.

In Januari 1907 werd door Weigaall en Ayrton in een graf in de koninklijke necropolis in de nabijheid van de bouwvallen van Thebe een geraamte gevonden, het overschot van 's werelds eerste rationalist en oudste vredesvorst. Aan het voeteneinde van de kist is het in een vorig hoofdstuk aangehaalde gebed te lezen. Aan het hoofdeinde van de kist stonden naam en titels van de pharao:

> De schone vorst, de uitverkorene van de zon, koning van Boven- en Beneden-Egypte, levende in waarheid, heer der Twee Landen, Ichnaton, het schone kind van de levende Aton, wiens naam zal leven in alle eeuwigheid.

De naam was verwijderd, maar de titels waren voldoende, om de inscriptie in haar geheel te herstellen.

Het graf was eens dat van Ichnatons moeder geweest, en het lichaam van de jonge pharao was na het vertrek van het hof uit de heilige stad onder Toetanchamon van Ichetaton daarheen overgebracht en naast het overschot van de oude koningin gelegd. Maar kort daarop vonden de weder tot macht gekomen priesters van Amon aanleiding, koningin Teje's mummie naar elders over te brengen, en Ichnatons lichaam bleef alleen in het graf achter. Daar rustte het vergeten eeuw na eeuw. En doordat de priesters niet de moeite hadden gedaan, de ingang tot de grafkamer behoorlijk af te sluiten, kon de vochtigheid van de lucht binnendringen en het gebalsemde vlees langzaam doen vergaan. Zodat er na drieduizend driehonderd jaren alleen maar de droge beenderen werden gevonden van wat eens de jonge koning was, die de glorie van het leven had gezongen.

De ontdekking heeft aanleiding gegeven tot enig twistgeschrijf onder de Egyptologen. Voor de rest bleef zij onopgemerkt. Na onderzoek van het geraamte verklaarde de beroemde anthropoloog professor Elliot Smith, dat de pharao niet ouder dan acht en twintig of negen en twintig jaar kon zijn geweest toen hij stierf. De vermaarde Duitse Egyptoloog professor Sethe meende daarom te moeten betwijfelen, of het wel werkelijk het geraamte van Ichnaton was, want volgens hem moest Ichnaton ouder geworden zijn. De geleerden schreven een massa over deze kwestie, tot zij het vrijwel met elkaar eens werden, dat het gevonden geraamte inderdaad dat van Ichnaton was. Vrijwel, want Pendlebury bleef volhouden, dat het tegendeel méér dan waarschijnlijk was, want méér dan waarschijn-

lijk moest worden geacht, dat de mummie van de ketterse koning vernietigd werd [1]).

Van een algemene publieke belangstelling voor de vondst, zoals voor de ontdekking van het graf van Toetanchamon en de daarin aangetroffen heerlijkheden, was geen sprake. De Zondag-edities van de bladen brachten geen artikelen ter edificatie van het lekenpubliek over de volmaaktste mens, die de Westerse wereld ooit had voortgebracht. Geen romantische verhaaltjes in de avondbladen, geen lezingen in literaire en semi-literaire kringen, geen praatjes in koffiekransjes over deze pharao, zoals over Toetanchamon na de ontdekking van diens graf in 1922 door Lord Carnarvon. Want bij Ichnaton vond men niets van al die schatten, die zulk een indruk maken op de verbeelding van de massa: geen juwelen (behalve een gouden gier met uitgespreide vleugels), geen sieraden, geen vergulde meubelen, niets anders dan het geraamte van een godgelijk mens, die gestorven was, uitgeworpen en vervloekt, drie en dertig eeuwen geleden.

En toch was die man degene, die al die tijd door de wereld werd gezocht, door eeuwen van onrust, ontgoochelingen en mislukkingen.

Veilig in hun plotseling heroverde macht en verdwaasd door de vreugde van de wraak, besloten de priesters van Amon, elke herinnering aan Ichnaton voor eeuwig uit te roeien. De tempels van de verschillende goden werden heropend en hun erediensten in heel de vroegere praal hersteld. En een vervloeking werd door het gehele land afgekondigd tegen hem, die het had gewaagd, af te wijken van het traditionele pad en de Ene God te preken.

Laat ons de dag van zijn nederlaag herdenken. Laat ons denken aan de plechtige dienst, gehouden in de grote, voor de nationale eredienst heropende tempel van Amon; aan de ontzaglijke massa der pelgrims, toegestroomd uit alle delen van het land, om getuigen te zijn van het herbegin van de oude orde, te vernemen als vroeger de oude gebeden, te luisteren naar de oude hymnen ter ere van de god van Thebe, van de goden van Egypte, die Egypte hadden groot gemaakt en die het zouden hebben geholpen groot te blijven, was die ,,afvallige" koning niet tegen hen opgestaan. Laten wij ons verbeelden de wierookgeur, de muziek der heilige instrumenten, de offervlammen en hun weerschijn op de donkere gezichten en op de gouden hieroglyphen die in het donker lichtten, lovende en prijzende Amon, de koning der goden. En te midden van dit alles, weerklinkende van hal tot hal, verkondigende aan de wereld van toen en aan

[1]) JDP, blz. 31–32.

de wereld der toekomst, dat ,,de misdadiger Ichnaton" overwonnen en Egypte weer Egypte was, de triomf- en haathymne:

> Wee hem die U durft te bedreigen!
> Onvergankelijk is Uw woon,
> Uw bedreiger echter vergaat,

het lied der overwinnende kudde, geleid door haar slimme herders — het lied van de Natie, van alle naties; van de gemiddelde man, die in de voetstappen van zijn vaderen loopt — boven het dode lichaam van hem, die, één met de zon, in zijn eigen licht wandelde, van de goddelijke Individu:

> Ter duisternis vaart Uw bedreiger,
> De anderen blijven in het licht op de aarde.

Onder die massa uit alle delen van het land bevonden zich mannen, die koning Ichnaton in de dagen van zijn heerlijkheid hadden gekend; mannen, die van hem geschenken in goud en zilver hadden ontvangen, tot wie hij vriendelijke woorden had gesproken en op wie hij had vertrouwd, hen trouw wanende. Geen enkele verroerde zich echter bij het aanhoren van de haathymne. De priesters van Amon hadden wat zij wensten. De wereld gehoorzaamde hen, niet hem. En de wereld heeft hen sindsdien altijd gehoorzaamd, koesterende haar menigvuldig bijgeloof en huldigende haar stamgoden. Tegen deze heeft tot de dag van heden nimmer een mens zijn stem verheven; nog nooit heeft een mens hen openlijk uitgedaagd in naam van het Kind des Lichts, dat tot over het graf werd vervolgd.

Maar één ding konden de priesters niet doen: zij konden niet verhinderen, dat de wereld rondtastte op zoek naar de droom — of de werkelijkheid — waarvoor hij had geleefd. Zij konden de ontwikkeling van de geest niet tegenhouden, geen einde maken aan het zoeken naar de waarheid.

Naar gelang de tijd verging, begonnen de betere mensen in de Westerse wereld de beperkingen van de godsdiensten van menselijk maaksel te gevoelen; te hunkeren naar een geloof, dat uitsluitend op de feiten van het bestaan zou zijn gegrond; een geloof, dat al het levende, en niet alleen maar de mens, zou omvatten; een geloof, dat ook practisch zou worden toegepast op aangelegenheden van internationaal belang (voornamelijk op de vraagstukken van verovering en oorlog), en niet alleen maar op het particulier gedrag van de enkeling; een geloof tevens, dat eenvoudig is, zeer eenvoudig, want de wereld is de ingewikkelde metaphysica moede, heeft genoeg van het onvruchtbare spel rondom denkbeelden, die met niets van belang in het levende leven verband houden. Met andere woorden: terwijl het ene gebrekkige geloof na het andere opkwam en bloeide

en verging, ontgoocheling en twijfel en morele krankheid achterlatende, zochten de betere mensen onbewust de verloren, door koning Ichnaton verkondigde waarheid.

Beroofd van naam en faam en de liefde der mensen, lag de koninklijke jongeling in het ontheiligde graf, waarin zijn vijanden zijn lichaam hadden gelegd, terwijl de eeuwen voortrolden. En niemand wist, dat het door de besten gezochte licht zijn licht was. De ontdekking van zijn gebeente werd niet méér opgemerkt, dan die van enige andere archaeologische vondst. Schijnbaar waren zijn vervolgers nog steeds aan de macht. Zij konden echter niet tot zwijgen brengen het verlangen van het Westerse bewustzijn naar een waarlijk rationele godsdienst, die in harmonie met het leven is en wetenschappelijke geest met alomvattende liefde vereent. Ook konden zij niet onderdrukken de behoefte van de gehele wereld aan een duurzame verstandhouding tussen Oost en West, op basis van een zeer simpel geloof, waarin beide hun elkaar aanvullende idealen zouden terugvinden.

De ontdekking van Ichnatons stoffelijk overschot werd alleen in de beperkte kringen van de geleerden besproken. Maar de tijd begon reeds rijp te worden voor de erkenning van zijn leer als het Evangelie van een nieuwe en betere wereld. Flinders Petrie verkondigde reeds vijftig jaren geleden de eeuwige actualiteit van de Aton-religie. Ongeveer tien jaren daarna schreef een van de grootste kunstenaars van het Westen, de Griekse dichter Kostis Palamas, naar aanleiding van de eindeloze strijd tussen de „heidense" en de Christelijke geest:

> Eens komt de dag, o Christen en Pagaan,
> Dan loopt gij hand in hand, met open ogen,
> En voedt u beiden met het levenskruid.
> Dan ziet gij hersenschim als hersenschim,
> En houdt uw handen op, om óók een deel
> Der ware levensgave te ontvangen[1]).

Welke bijzondere leer de strijdende partijen tot elkaar zou kunnen brengen en hun de ogen openen voor „hersenschimmen", hierover zeide de dichter niets, en wij weten niet, of hij in het geheel iets afwist van Ichnatons leer. Desondanks zijn zijn verzen profetisch. Zij brengen tot uiting

[1]) Deze verzen zijn ontleend aan het dichtwerk, waarvan de originele titel is *Ho Dodekalogos tou Gutou* (2e ed. Athene 1921). Het door schrijfster aangehaalde Grieks meen ik de lezers te mogen besparen. Het bewijst, dat de Westerse beschaving wèl grondig door de Indische schrijfster is bestudeerd aan de verschillende bronnen zelf, en dat zij méér Europese talen kent, dan die wij gewoonlijk „de moderne" noemen. (Vert.).

het groeiende besef der Westerse wereld, dat de tijd is gekomen voor de overwinning van een of ander waar levensgeloof, dat haar zal brengen al wat zij afzonderlijk heeft ontvangen door het Griekse mirakel — namelijk: het wonder der rede en der schoonheid — en de evenschone „dwaasheid des Kruises" — namelijk: het wonder der liefde, zoals het Westen dit kent —, en nog méér.

Wij menen, dat geen geloof beter aan de verwachtingen kan voldoen dan Ichnatons religie der Kosmische Energie, die de Essentie is van het Leven en door de schone schijf van onze vader-en-moeder-ster als licht en warmte straalt.

Na de vernietiging van de Aton-religie en na hun land terug te hebben geworpen op de weg, die het tot langzaam verval zou voeren, waanden de priesters van Egypte, dat Ichnaton en zijn leer voorgoed dood waren. Zij waren er zeker van, dat nimmer een mens zou opstaan ten gunste van de door hen veroordeelde, en zij vertrokken voldaan uit de tempel, waar zijn plechtige vervloeking had plaatsgevonden. Drie en dertig eeuwen behield hun onheilig vonnis zijn kracht. Is er een ander historisch voorbeeld van haat, die zó lange tijd werkzaam bleef?

Maar het einde van de eeuwenlange ongerechtigheid schijnt nabij. Het is de plicht van de moderne mens, verzet aan te tekenen tegen het vonnis der priesters van een verouderde plaatselijke godheid, en te herstellen wat zij hebben misdaan; een antwoord te geven op hun haathymne, en de glorie te verkondigen van de beminnenswaardigste der mensen; de opgroeiende kinderen te leren, zijn naam heilig te houden, tot hem op te zien als tot hun eigen geliefde koning en, vóór alles, overeenkomstig zijn leer te leven.

Laat ons die plicht ook als een voorrecht beschouwen, wellicht het grootste voorrecht van onze onrustige tijd, en laat ons die plicht trots en getrouw vervullen. En dan, gelijk de zon in het Oosten verschijnt na een lange nacht, zal Ichnaton, Hogepriester en Zoon van de Zon, in jeugd en schoonheid oprijzen uit het stof der dode geschiedenis en leven in het bewustzijn van onze tijd en van alle komende tijden, en regeren de harten en levens der élite van de wereld, „tot de zwanen zwart en de kraaien wit worden; tot de bergen opstaan om te wandelen en de rivieren achteruit stromen".

DE HYMNEN

Uiteraard geeft de schrijfster bestaande Engelse vertalingen van de hymnen, en wel een van F. L. Griffith, overgenomen uit FPE, d, deel II, blz. 215-218 (de lange); ene van E. Wallis Budge, overgenomen uit WEB, i, blz. 116-135 (de lange en de korte); en een van J. H. Breasted, overgenomen uit JHB, d, blz. 324-328 (de lange); en haar aanhalingen in de tekst van haar boek zijn uit deze vertalingen.

De vertalingen van Budge willen niets anders dan taalkundig verantwoord zijn . . . zoveel mogelijk, want taalkundig zijn de hymnen niet volledig te benaderen, hoewel de zin meestal wel duidelijk is. Uit Egyptologisch oogpunt is de vertaling van Budge de beste. De andere vertalers hebben Egyptologische eigenaardigheden zoveel mogelijk en explicaties geheel vermeden en de zin in meer of minder schoon, althans goed lopend Engels overgebracht.

Ons is het niet zozeer te doen om Hollandse vertalingen van het Engels van Griffith, Budge en Breasted en daarom geven wij hierna een eigen Hollandse versie, die de inhoud van de hymnen zo nauwkeurig mogelijk weergeeft.

De hieroglyphische tekst is door Breasted gepubliceerd (in *De Hymnis in solem sub rege amenophide IV)*; ook vindt men een gedeelte van de Egyptische tekst in de *Aegyptische Chrestomatie* van de Duitse Egyptoloog A. Erman.

DE LANGE HYMNE

Ai, in wiens graf de tekst daarvan is gevonden, laat aan deze de volgende verklaring voorafgaan, waaruit duidelijk het auteurschap van de koning blijkt:

> Een hymne om te loven en te prijzen de Levende, Verhevene aan de Oostelijke horizon, wiens naam is Sjoe in Aton die eeuwig leeft, de Levende en Grote Aton . . . door de koning van Het Zuiden en het Noorden, die in Waarheid leeft, der Heer der Twee Landen [enz.] . . . en door de Koninklijke Vrouwe, Vrouwe der Twee Landen, Nefertiti [enz.], levende in eeuwige jeugd.
>
> Hij spreekt:

Waarop de tekst van de hymne volgt:

> Hoe schoon is Uwe komst aan 's hemels kim,
> O Aton, levende, oerbegin van 't leven!

> Gij komt, Gij rijst aan de horizon in 't Oosten
> En heel de aarde is vol van Uwe schoonheid.
> Hoe schoon zijt Gij! Hoe groot! Uw stralen koest'ren
> De landen alle, die Gij hebt gemaakt.
>
> Gij zijt de Zon, in U is hun bestaan,
> Zij lopen aan de leiband Uwer liefde.
> Al zijt Gij ver, Uw stralen zijn op aarde,
> De mensen zien Uw komen en Uw gaan.
>
> Doch gaat Gij onder aan de Westerkim,
> Meteen daalt doodse duisternis op aarde,
> En diepe slaap op allen in de huizen:
> Daar liggen zij, verdoofd, omhuld de hoofden,
> Beklemd de adem, met gesloten ogen; [1]);
> Werd onder hen het rustbed weggetrokken,
> Zij zouden het waarschijnlijk niet eens merken.
> En naar gelang het duister zich verdicht,
> Sluipt al het wild gediert' zijn holen uit,
> En heel het kruipende gebroed wordt vinnig.
> De aarde zwijgt, — haar maker rust ter kimme.
>
> Dan rijst Gij weder als des dages zon,
> En met U keert het licht terug op aarde;
> Voor Uwe stralen vlucht de duisternis,
> En vreugde heerst weer in de Beide Landen.
> De mensen worden wakker en verrijzen,
> Door U gewekt, zij baden, kleden zich;
> Zij loven U met opgeheven armen,
> En heel de wereld gaat weer aan haar werk.
> De kudden grazen vredig in de weiden;
> De bomen en de kruiden leven op;
> De vogelen, klapwiekend in hun nesten,
> Aanbidden met hun vleugelen Uw Ka.
> Dra rijst Gij niet, of alles springt en dartelt,
> Vliegt, fladdert, zoemt en is vol levensvreugd.

---

[1]) Er staat eigenlijk: „de neuzen dichtgestopt", waaruit men het idee krijgt, dat Ichnaton hier aan het snurken dacht; en dit weder doet vermoeden, dat koningin Nefertiti dit gerucht produceerde, een zeer menselijke trek, die ons het koninklijke stel nader brengt (Vert.).

De schepen varen op en neer de stroom,
Want elke weg gaat open bij Uw rijzen.
De vissen schieten groetend naar omhoog.
Uw stralen dringen diep de groene zee in.

Gij zijt het, die de vrucht vormt in de vrouw;
Gij zijt het, die het zaad maakt in de man.
Gij doet het kind in 't lijf der moeder leven;
Daar voedt Gij het, daar geeft Gij hem zijn adem;
En komt het voor de dag bij zijn geboorte,
Dan opent Gij zijn mond en onderhoudt het.

De jonge vogel ademt in de dop;
Gij geeft hem lucht en houdt hem daar in leven;
Gij geeft hem krachten om de dop te breken;
Hij komt er uit en piept zo luid hij kan
En dribbelt op zijn kleine pootjes rond.

Hoe talrijk zijn de dingen die Gij schiept!
Hoeveel nog zijn verborgen voor het oog!
Gij Ene God, die zonder weerga is.

Gij schiept de wereld naar Uw eigen hart,
De mannen en de vrouwen en de dieren
En alles wat daar verder leeft en tiert
En loopt en vliegt op aarde en in de lucht.

En Uwer zijn, niet minder dan Egypte,
De landen Syrië en Nubië.
Gij gaaft elkeen zijn plaats, Gij voedt elkeen,
Gij hebt elkeen zijn dagen toegemeten,
Elkeen zijn taal, zijn vorm, zijn huid gegeven;
En de verscheidenheid van 's werelds volken
Is Uw wil en Uw werk, Gij Ene God.

O grote, schone Aton van de dag,
Gij doet de Nijl ontspringen onder de aarde
En stuwt hem op en voort als levenbrenger
Voor al Uw scheps'len in Egypteland.
Doch ook voor mens en dier in verre landen
Houdt Gij een Nijl ree aan het firmament

En laat hem van de bergen nedergolven
Op hunne velden, Eeuwig Weldoend Heer!
Een Nijl van boven de aarde voor de vreemden,
Een Nijl van onder de aarde voor Egypte,
En boven alles zegenend Uw stralen! [1])
Gij schiept der jaargetijden wisseling.
Gij schiept de verre hemel voor Uzelf.
Om over al wat van U is te waken.
De levende Aton, rijst Gij boven alles,
Straalt uit den hogen, gaat en keert terug.
Millioenen vormen maaktet Gij uit U:
De landen, steden, dorpen, wegen, stromen;
En aller ogen zien U, want Gij zijt
Der dagen Aton, boven heel de aarde.

Mijn hart omsluit U. Niemand, die U kent,
Behalve ik, Ichnaton, ik, Uw zoon,
Die van U de genadegift ontving,
Uw macht en Uwe glorie te erkennen.
Door U verkreeg het aanzijn heel de wereld.
Gij komt: zij leeft; Gij gaat: zij slaapt als dood.
Gij zijt het leven, alles leeft door U.

Gij schiept de wereld en wat in haar is
Voor Uwen zoon, die uit U is geboren,
Egyptes koning, Levende in Waarheid,
Ichnaton, Heer der Kronen Beider Landen,
In Waarheid levend; en voor Nefertiti,
Der koninklijke Vrouwe majesteit,
De Vrouwe Beider Landen, eeuwig jeugdig.

---

[1]) Deze passage schijnt in geen van de bestaande vertalingen tot haar recht gekomen. Het komt mij voor, dat Ichnaton hier wilde zeggen: „Wij, Egyptenaren, moeten ons geen speciale gunstelingen van een god wanen, omdat wij de Nijl hebben (de Nijl werd vergoddelijkt). Andere volken hebben eveneens een Nijl. De hunne komt alleen maar uit de hemel, terwijl de onze uit de aarde komt". M.i. is het onjuist, te veronderstellen, dat Ichnaton hiermede zijn geloof bekende in het ontstaan van de Nijl in Toeat, de onderwereld, in de zin van Tartarus, de schimmenwereld. Dit denkbeeld zou al heel slecht passen in het kader van zijn religie. Hij wilde m.i. hiermede alleen maar de nationale zelfverheffing der Egyptenaren een domper opzetten. (Vert.).

DE KORTE HYMNE

Deze is, zoals in het vijfde hoofdstuk van het boek is gezegd, in de graven van meerdere hovelingen gevonden. Ook aan haar gaat een inleiding vooraf, vrijwel gelijk aan die van de lange, alleen ontbreekt daaraan de slotpassage van de lange hymne betreffende koningin Nefertiti.

O levende Aton, Heer der Eeuwigheid,
Hoe rijst Gij glorieus en schoon en machtig!
Uw liefde is groot. Het kleurenspel Uws lichts
Is lust voor de ogen, leven voor de harten.
Gij vult de Beide Landen met Uw liefde,
Gij goddelijke Maker van Uzelf,
Gij maker van de wereld en van alles
Wat zij bevat, van mensen, dieren, planten;
En allen leven onder Uwe stralen
En loven U als vader en als moeder.
Gij rijst, en ieder oog ziet tot U op.
Uw dageraad ligt over heel de wereld.
De harten kloppen sneller bij Uw aanblik.

Wanneer Gij in het Westen nederdaalt,
Daalt slaap als dood op ieder levend wezen.
De mensen liggen met omhulde hoofden,
Verdoofd [1]), tot Gij in 't Oosten wederkeert;
Dan heffen zij hun handen op tot U,
Aanbiddende Uwe Ka. Gij vult hun harten
Met Uwe stralen, die het leven zijn.
Uw stralen brengen feest in ieder land.
En vreugdezang van mannen en van vrouwen
Vervult het Huis des Benben-Obelisks
En al de tempels in der Waarheid Zetel,
In Ichetaton, en Gij zijt voldaan.

Uw zoon, o Aton, is gereed ten omgang,
Zoals Uw heilig rituaal het wil.

Elk Uwer schepselen keert zich tot U,
En vreugde vult het hart van Uwen Zoon,
O levende Aton, bij Uw daag'lijks komen.

[1]) Hier weder de „dichtgestopte neusgaten". (Vert.).

Gij hebt Uw zoon Uw eigen aard gegeven:
Uw zoon, o Zon, zal Uwer waardig zijn.
Uw kracht en macht, uitstralend eeuwiglijk,
Zijn in het hart van Uwen zoon gevestigd.

Gij hebt de hemel ver en hoog gemaakt,
Om daaruit neer te zien op al Uw werken.

Alléén Gij zijt, doch in en uit U leven
Millioenen wezens: Uwe stralen zijn
Hun levensadem. Knoppen worden bloemen
En planten schieten op uit barre grond,
Waar Uwe stralen vallen: alles drinkt
Zich dronken aan U. Alle dieren dart'len
En vogelen klapwieken in hun nesten
En vliegen rond, U prijzend, levende Aton.

Verklaring der in de voetnoten gebruikte lettertekens, tevens biliographie.

AHS: A. H. Sayce
- *a*, Hoofdstukken in W. M. Flinders Petrie's *Tell-el-Amarna* (zie FPE, *c*.).
- *b*, *The Religion of Ancient Egypt*, 2e ed., Edinburgh, 1913.

ALM: A. Moret
- *a*, *In the Time of the Pharaos*, Londen, 1911.
- *b*, *Kings and Gods of Egypt*, Londen, 1912.
- *c*, *The Nile and Egyptian Civilisation*, Londen, 1927.

AMB: A. M. Blackman: *The Psalms in the Light of Egyptian Research*, (in „The Psalmists: Essays on their religious experience and teaching") Oxford University Press, 1926.

AWE: Arthur Weigall
- *a*, *The Treasury of Ancient Egypt*, Londen, 1911.
- *b*, *Life and Times of Akhnaton*, nieuwe en herziene uitgave, Londen, 1922.
- *c*, *The Glory of the Pharaos*, Londen, 1923.
- *d*, *Tutankhamen and Other Essays*, Londen, 1923.
- *e*, *Ancient Egypt*, Londen, 1928.
- *f*, *A Short History of Ancient Egypt*, Londen, 1934.

CLW: C. L. Woolley
- *a*, *The City of Akhenaten* (Uitgravingen in 1921 en 1922 te Tell-el-Amarna door T. E. Peet en C. L. Woolley), Londen, 1923.
- *b*, *Ur of the Chaldees* (Het verhaal van zeven jaren uitgravingen), Londen, Pelican Books, 1935.
- *c*, *Digging up the Past*, Londen, Pelican Books, 1937.

DCB: Carl Bezold: *The Tell-el-Amarna Tablets: Oriental Diplomacy* (zijnde de tekst, in onze letters overgebracht, van de correspondentie tussen de koning van Egypte en West-Azië in de 14e eeuw voor Christus, ontdekt te Tell-el-Amarna) British Museum, 1893.

DNE: D. Neroman: *La Leçon de Platon*, Parijs, 1943.

EWB: E. A. Wallis Budge
- *a*, *The Tell-el-Amarna Tablets in the British Museum* (Inleiding en samenvatting door Carl Bezold en E. A. W. B.). 1892.
- *b*, *The Book of the Dead* (een Engelse vertaling van de Thebaanse tekst), London, 1902.
- *c*, *A History of Egypt from the End of the Neolithic Period to the Death of Cleopatra*, deel IV. Londen, 1902.
- *d*, *The Gods of the Egyptians*, Londen, 1904.
- *e*, *The Egyptian Sudan: Its History and Monuments*, Londen, 1907.
- *f*, *The Book of the Kings of Egypt*, 2 delen, Londen, 1908.
- *g*, *Osiris and the Egyptian Resurrection*, 2 delen, Londen, 1911.
- *h*, *Wall Decorations of Egyptian Tombs*, Londen, 1914.
- *i*, *Tutankhamen, Amenism, Atenism and Egyptian Monotheism*, Londen, 1923.
- *j*, *The Egyptian Heaven and Hell*, Londen, 1926.

EEG: Erich Ebeling: *Das Verbum der El-Amarna-Briefe* (in „Beiträge zur Assyriologie und vergleichenden semitischen Sprachwissenschaft"), 1910.

FLG: F. L. Griffith
- *a*, Hoofdstukken in FPE, *c*,
- *b*, Vertaling van Ichnatons langere Hymne in FPE, *d*,

FMB: F. M. Th. Boehl: *Die Sprache der Amarnabriefe* (in „Leipziger semitische Studien"), 1909.

FPE: W. M. Flinders Petrie
- *a*, *Catalogue of Antiquities from Tell-el-Amarna, Upper Egypt*, (uitgegraven door W. M. F. P. en tentoongesteld te Londen), 1893.
- *b*, *Ten Years of Digging in Egypt* 1881–1891, 2e herziene editie, Londen, 1893.
- *c*, *Tell-el-Amarna* (met hoofdstukken door Sayce, Griffith en Spurrell), Londen, 1894.
- *d*, *A History of Egypt*, deel II, Londen, 1899.
- *e*, *Religion and Conscience in Ancient Egypt*, 2e ed., Londen, 1920.
- *f*, *Syria and Egypt from the Tell-el-Amarna Letters*, Londen, 1922.
- *g*, *Religious Life in Ancient Egypt*, Londen, 1924.
- *h*, *Egyptian Architecture*, Londen, 1938.

GAM: G. Maspero: *New Light on Ancient Egypt*, Londen, 1908.

GES: G. Elliot Smith
- *a*, Een opmerking over het schatten van de leeftijd van de persoon,

wiens geraamte in het graf van koningin Teje is gevonden (in TMD).
b, *The Royal Mummies* (Service des antiquités de l'Egypte. Catalogue général des antiquités du Musée du Caire, deel 59, 1912).

GSD: G. Elliot Smith en W. R. Dawson: *Egyptian Mummies*, Londen, 1924.

HRH: H. R. Hall
a, *History of Egypt, Chaldea, Syria, Babylonia and Assyria*, Londen, 1906.
b, *The ancient History of the Near East, from the Earliest Times to the Battle of Salamis*, Londen, 9e ed., 1936.

HUW: Hugo Winckler: *Die Thontafeln von Tell-el-Amarna*, Berlin, 1896 (zie ook TAC).

JAB: J. Baikie
a, *The Story of the Pharaos*, Londen, 1908.
b, *The Amarna Age*, Londen, 1926.
c, *A History of Egypt, from the Earliest Times to the End of the XVIIIth Dynasty*, Londen, 1929.

JDS: J. D. S. Pendlebury: *Tell-el-Amarna*, Londen, 1935.

JGW: J. G. Wilkinson: *Manners and Customs of Ancient Egypt*, Londen, 1878.

JHB: J. H. Breasted
a, *History of Egypt, from the Earliest Times to the Persian Conquest*, Londen, 1906.
b, *Ancient Records of Egypt, Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest*, University of Chicago Press, 1906.
c, *A History of the Ancient Egyptians*, Edinburgh, 1908.
d, *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*, University of Chicago Press, 1912.
e, *Survey of the Ancient World*, Boston, 1919.
f, Hoofdstukken in *The Cambridge Ancient History*, deel II: hoofdst. IV, V, VI en VIII, Cambridge University Press, 1924.
g, *The Dawn of Conscience*, New York, 1933.

KHA: L. W. King en H. R. Hall: *Egypt and West Asia in the Light of Recent Discoveries*, Londen, 1907.

MAM: M. Meunier: *Appolonius de Tyane*, Parijs, 1936.

NGD: Norman de Garis Davies
a, *The Rock Tombs of El-Amarna*, 6 delen, Londen, 1903.
b, *The Tomb of Two Sculptors at Thebes*, Londen, 1925.
c, *The Mural Paintings of El-Amarna*, Londen, 1929.

d, *The Tomb of the Vizier Ramose* (Monds uitgravingen te Thebe) deel I, Londen, 1941.

NMG: Nina M. de Garis Davies: *Ancient Egyptian Paintings*, 3 delen, Chicago University Press, 1936.

PEM: W. M. Flinders Petrie en E. Mackay: *Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa*, Londen, 1915.

SCO: Stanley Cook: Hoofdstuk XIII in *The Cambridge Ancient History*, deel II, Cambridge University Press, 1924.

TAA: *Tell-el-Amarna Tablets* in het British Museum, met facsimiles uitgegeven door C. Bezold en ingeleid en saamgevat door C. Bezold en E. Wallis Budge, 1892.

TAB: *Tell-el-Amarna Tablets*, vertaald door C. R. Conder, Londen, 1894.

TAC: *Tell-el-Amarna Letters*, een transliteratie van de tekst met Engelse vertaling door Hugo Winckler, Londen, 1896.

TAD: *Tell-el-Amarna-Tafeln*, uitgegeven door J. A. Knudtzon, Leipzig, 1915.

TAE: *Tell-el-Amarna — The City of Akhenaten*, Verslag van de uitgravingen te Tell-el-Amarna door diverse schrijvers, Londen, 1923. (Egypt Exploration Society Memoir 38-40).

TAF: *Tell-el-Amarna Tablets*, uitgegeven door Samuel A. B. Mercer met medewerking van Frank H. Hallock, 2 delen, Toronto, 1939.

TMD: Th. M. Davies: *The Tomb of Queen Tiy*, Londen, 1910.

TPE: T. E. Peet: Hoofdstuk IX, deel II, in *Cambridge Ancient History*, Cambridge University Press, 1924. (Zie ook CLW, *a*.)

VST: Villers-Stuart: *The Funeral Tent of an Egyptian Queen*, Londen, 1882.